T.C.
HATAY MUSTAFA KEMAL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANA BİLİM DALI

BRICS-T ÜLKELERİNDE SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMANIN SOSYAL, EKONOMİK VE ÇEVRESEL BOYUTU

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan
Tuba YILDIZ

Tez Danışmanı
Doç.Dr. Yıldız SAĞLAM ÇELİKÖZ

Hatay-2023

T.C.
HATAY MUSTAFA KEMAL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANA BİLİM DALI

BRICS-T ÜLKELERİNDE SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMANIN SOSYAL, EKONOMİK VE ÇEVRESEL BOYUTU

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan

Tuba YILDIZ

Tez Danışmanı

Doç.Dr. Yıldız SAĞLAM ÇELİKÖZ

Hatay-2023

ONAY

TUBA YILDIZ tarafından hazırlanan *"**BRICS-T ÜLKELERİNDE SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMANIN SOSYAL, EKONOMİK VE ÇEVRESEL BOYUTU"*** adlı bu çalışma jüri tarafından lisansüstü öğretim yönetmeliğinin ilgili maddelerine göre değerlendirilip oybirliği ile ***İKTİSAT ANABİLİM DALINDA DOKTORA TEZİ*** olarak kabul edilmiştir.

03/02/2023

Jüri Üyeleri	**İmza**
Doç.Dr.Yıldız SAĞLAM ÇELİKÖZ (Tez Danışmanı - Başkan)	
Prof.Dr.Ali ACARAVCI (Üye)	
Doç.Dr.Veli Alpagut YAVUZ (Üye)	
Prof.Dr. Hüseyin KARAMELİKLİ (Üye)	
Dr.Öğr.Üyesi Hale KIRMIZIOĞLU (Üye)	

Tuba YILDIZ tarafından hazırlanan "***BRICS-T Ülkelerinde Sürdürülebilir Kalkınmanın Sosyal, Ekonomik ve Çevresel Boyutu*****"** adlı tez çalışmasının yukarıda imzaları bulunan jüri üyelerince kabul edildiğini **onaylarım**.

Prof. Dr. Leyla HARPUTLU

Enstitü Müdürü

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
HATAY MUSTAFA KEMAL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile bu tezde yazılı olan bilgilerin tamamının akademik kurallara ve etik ilkelere uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Söz konusu beyanlara ve etik ilkelerin gereği olarak tezde yararlandığım eserlerin tamamına uygun olacak bir şekilde atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi ayrıca beyan ederim (03/02/2023).

Tuba YILDIZ

ÖNSÖZ

II. Dünya Savaşı'ndan önce daha çok gelişmiş ülkeleri konu alan kalkınma kavramı daha sonraki yıllarda az gelişmiş ülkeleri konu almaya başlamıştır. Klasik iktisat teorisinden bu yana ülkelerin en önemli konularından birisi olan kalkınma kavramı, daha önceden toplumların sadece ekonomik özelliklerini incelerken günümüzde gelişen dünya sistemine ve insanların artan ihtiyaçlarına bağlı olarak daha geniş konuları kapsamaya başlamıştır. Günümüzde ise gezegenimiz, artan çevresel tahribatın doğal yaşamı yok etmesi ve doğal kaynakların yok olması tehlikesi altındadır. Toplumların ekonomik, çevresel ve sosyal yaşamı da buna bağlı olarak olumsuz etkilenmektedir. Bu nedenle kalkınma kavramı günümüzde çevresel etkilerin de göz önünde bulundurulması ile sürdürülebilir kalkınma olarak tartışma konusu haline gelmektedir. Bu çalışma ile farklı bir ekonomik, siyasi ve demografik yapıya sahip olmalarına rağmen kendi aralarında geliştirdikleri iş birliği ile son yıllarda uluslararası alanda en fazla yükseliş gösteren BRICS ülkeleri ve Türkiye'nin sosyal, çevresel ekonomik sürdürülebilirliğinin incelenmesi ile literatüre katkı sağlamak amaçlanmaktadır.

Çalışmam boyunca ihtiyaç duyduğum bilgi ve desteği ile bana yardımcı olan tez danışmanım Doç.Dr. Yıldız SAĞLAM ÇELİKÖZ hocama ve çalışma süresi boyunca bana manevi destek veren meslektaş arkadaşlarıma ve aileme teşekkürlerimi sunarım.

Tuba YILDIZ

BRICS-T ÜLKELERİNDE SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMANIN SOSYAL, EKONOMİK VE ÇEVRESEL BOYUTU

Tuba YILDIZ

Hatay Musatafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2023

Danışman: Doç. Dr. Yıldız SAĞLAM ÇELİKÖZ

ÖZET

1987 yılında Dünya Ekonomik Kalkınma Komisyonunun (WCED) Our Common Future (Brundtland) raporuyla birlikte sürdürülebilir kalkınma kavramı dünya gündeminde en önemli konulardan biri olmaya başlamıştır. Bu çerçevede sürdürülebilir kalkınma ile toplumların sosyal, ekonomik ve çevresel anlamda eşit yaşam standartlarına ulaştırılması amaçlanmaktadır. Özellikle BRICS-T gibi gelişmekte olan ülkelerin içinde bulundukları yaşam standartlarını iyileştirmek, uluslararası alanda rekabet güçlerini artırmak ve söz sahibi olmalarını sağlamak adına sürdürülebilir kalkınmanın önemi günümüzde daha fazla ön plana çıkmaktadır.

BRICS ülkelerinin 2008 küresel krizinin ardından gelişmiş ülkelere göre dünya piyasalarında daha fazla gelişme göstermesi ve ABD gibi gelişmiş ülkelerin hegemonyasına son vermek için küresel alanda attığı adımlar son zamanlarda önemli tartışma konusu olmaktadır. Türkiye ekonomisi de son yıllarda dış ticarette daha çok BRICS ülkeleri ile birlikte faaliyet göstermeye başlamıştır. Aynı zamanda katıldığı onuncu BRICS zirvesi nedeniyle Türkiye'nin de bu gruba dâhil olacağı düşüncesi gündeme gelmiştir. Bu nedenle bu çalışmanın amacı BRICS-T ülkelerinde sosyal, ekonomik ve çevresel sürdürülebilirliği teorik ve amprik araştırmalarla incelemektir. Yapılan amprik inceleme sonucunda, sabit sermaye yatırımları ve kamu harcamalarının kişi başına reel milli gelir üzerinde; yenilenebilir enerji, kişi başına reel gelirin karesi ve ormanlık alanların ekolojik ayak izi üzerinde; demokrasi ve okullaşma oranının cinsiyet eşitliği üzerinde anlamlı etkisinin olduğuna karar verilmiştir.

ANAHTAR KELİMELER

Ekonomik Bütünleşme, Sürdürülebilir Kalkınma, BRICS-T Ülkeleri, Panel Veri Analizi

THE SOCIAL, ECONOMIC, AND ENVIRONMENTAL DIMENSIONS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN BRICS-T COUNTRIES

Tuba YILDIZ

Hatay Mustafa Kemal University, Institute of Social Sciences, Department of Economics, Ph.D. Thesis, 2023

Supervisor: Doç. Dr. Yıldız SAĞLAM ÇELİKÖZ

ABSTRACT

With the Our Common Future (Brundtland) report of the World Economic Development Commission (WCED) in 1987, the concept of sustainable development has become one of the most important issues on the world agenda. In this framework, it is aimed to achieve social, economic and environmental equal living standards for societies with sustainable development. The importance of sustainable development comes into prominence today, especially in order to improve the living standards of developing countries such as BRICS-T, to increase their competitiveness in the international arena and to enable them to have a say.

The steps taken by the BRICS countries in the global arena to end the hegemony of developed countries such as the USA and to show more development in world markets compared to developed countries after the 2008 global crisis has been an important topic of discussion recently. In recent years, the Turkish economy has started to operate mostly with the BRICS countries in foreign trade. At the same time, due to the tenth BRICS summit it attended, the idea that Turkey would also be included in this group came to the fore. Therefore, the aim of this study is to examine social, economic and environmental sustainability in BRICS-T countries with theoretical and empirical research. As a result of the empirical analysis, It was decided that fixed capital investments and public expenditures had a significant effect on real national income per capita; renewable energy, real per capita income squared and forested areas had a significant effect on ecological footprint; democracy and schooling rate had a significant effect on gender equality.

KEYWORDS

Economic Integration, Sustainable Development, BRICS-T Countries, Panel Data Analysis

İÇİNDEKİLER

BRICS-T ÜLKELERİNDE SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMANIN SOSYAL, EKONOMİK VE ÇEVRESEL BOYUTU I

ÖZET I

ABSTRACT II

İÇİNDEKİLER III

TABLOLAR LİSTESİ VI

KISALTMALAR LİSTESİ VII

GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM 5

KALKINMA TEORİLERİ VE SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA 5

1.1.Kalkınma Kavramı 5

1.2. Kalkınma İktisadı Yaklaşımları 9

1.2.1. Ortodoks Kalkınma Teorileri 10

1.2.1.1.Büyük İtiş Kuramı 10

1.2.1.2. Rostowgil Büyüme Aşamaları Kuramı 14

1.2.1.3.Yoksulluğun Kısır Döngüsü Kuramı 19

1.2.1.4. Dengesiz Kalkınma Kuramı 20

1.2.1.5. İkili Yapı Kuramları 23

1.2.1.5.1. Sınırsız Emek Arzı ile iktisadi kalkınma 23

1.2.1.5.2. Doğu-Batı Çatışması 26

1.2.2. Amartya Sen Özgürlük ve Kalkınma 28

1.2.3. Modernleşme ve Bağımlılık Yaklaşımı 32

1.2.3.1. Modernleşme Yaklaşımı 33

1.2.3.2. Bağımlılık Yaklaşımı 35

1.2.3.2.1. Neo-Marksist Bağımlılık Teorisi 37

1.2.4. Kurumsalcı Yaklaşımı 44

1.2.4.1. Ayresgil kurumsalcı yaklaşım 47

1.2.4.2. Gunnar Myrdal kurumsalcı yaklaşım 49
1.2.5. Yapısalcı Değişim Yaklaşımı 51
1.2.5.1. Harris-Todaro Modeli: Kırdan Kente Göç ve Kentsel İşsizlik 51
1.2.5.2. Singer-Prebish modeli 54
1.2.5.3. Kalkınma biçimleri yaklaşımı 57
1.3. Bölüm Değerlendirmesi 59
İKİNCİ BÖLÜM 62
SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA KAVRAMI VE SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMANIN ÖLÇÜLMESİ 62
2.1. Sürdürülebilirlik ve Kalkınma 62
2.2. Sürdürülebilir Kalkınma 66
2.3. Sürdürülebilir Kalkınmanın Tarihsel Gelişimi 69
2.4. Sürdürülebilir Kalkınmanın Boyutları 78
2.4.1. Sürdürülebilir Kalkınmanın Ekonomik Boyutu 79
2.4.2.Sürdürülebilir Kalkınmanın Çevresel Boyutu 82
2.4.3. Sürdürülebilir Kalkınmanın Sosyal Boyutu 85
2.5. Sürdürülebilir Kakınmanın İlke ve Hedefleri 87
2.6. Sürdürülebilir Kalkınmanın Ölçülmesi 93
2.7. Bölüm Değerlendirmesi 99
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM 103
BRICS-T ÜLKELERİNDE SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA 103
3.1. BRICS Ülkelerinin Tarihsel Gelişimi 104
3.2. BRICS-T Ülkelerinin Ekonomik Performansı 108
3.3. BRICS Topluluğu ve Türkiye İlişkisi 111
3.4. BRICS-T Ülkelerinde Sürdürülebilir Kalkınma 113
3.4.1. Brezilya 114
3.4.2. Rusya 115

3.4.3. Hindistan ... 117
3.4.4. Çin ... 118
3.4.5. Güney Afrika ... 121
3.4.6. Türkiye ... 124
3.5. Bölüm Değerlendirmesi ... 127
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM ... 129
BRICS-T ÜLKELERİNDE SOSYAL, EKONOMİK VE ÇEVRESEL SÜRDÜRÜLEBİLİRLİĞİN ANALİZ EDİLMESİ ... 129
4.1. Literatür Taraması ... 129
4.2. Model, Veri Seti ve Ekonometrik Yöntem ... 141
4.2.1. Model ve Veri Seti ... 141
4.2.2. Ekonometrik Yöntem ... 146
4.2.2.1. Yatay Kesit Bağımlılığı ... 146
4.2.2.2. Homojenlik Testi ... 148
4.2.2.3. Panel Birim Kök Analizi ... 149
4.2.2.4. Westerlund Analizi ... 151
4.2.2.5. CCEMG ve AMG analizi ... 153
SONUÇ VE POLİTİKA ÖNERİLERİ ... 164
KAYNAKÇA ... 169

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1: Sürdürüleblir Kalkınmayı Ölçen Endeksler 95
Tablo 2: Sürdürülebilir Ekonomik Kalkınma ile İlgili Yapılan Çalışmalar 133
Tablo 3: Sürdürülebilir Çevresel Kalkınma ile İlgili Yapılan Çalışmalar 136
Tablo 4: Sürdürülebilir Sosyal Kalkınma ile İlgili Yapılan Çalışmalar 140
Tablo 5: Modelde Kullanılan Değişkenler, Açıklaması ve Kaynağı 141
Tablo 6: Yatay Kesit Bağımlılık Analizi Sonuçları 149
Tablo 7: CADF Birim Kök Testi Sonuçları 151
Tablo 8: Westerlund Analizi Sonuçları 153
Tablo 9: CCEMG ve AMG Analizi Sonuçları 158
Tablo 10: Model1'e Göre Ülke Bazında CCEMG ve AMG Analiz Sonuçları 160
Tablo 11: Model$_2$'ye Göre Ülke Bazında CCEMG ve AMG Analiz Sonuçları 161
Tablo 12: Model3'e Göre Ülke Bazında CCEMG ve AMG Analiz Sonuçları 162

KISALTMALAR LİSTESİ

BRICS-T: Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin, Güney Afrika, Türkiye

BM: Birleşmiş Milletler

DYY: Doğrudan Yabancı Yatırımlar

IMF: Uluslararası Para Fonu

GSMH: Gayri Safi Milli Hasıla

OECD: Ekonomik İşbirliği ve Gelişme Teşkilatı

DSKZ: Birleşmiş Milletler Dünya Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi

BMIDÇS: Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi

UNDP: Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı

BKH: Binyıl Kalkınma Hedefleri

LED: Yerel Ekonomik Kalkınma (Local Economic Development)

WB: Dünya Bankası (World Bank)

ŞİÖ: Şangay İşbirliği Örgütü

DTÖ: Dünya Ticaret Örgütü

IDP: Entegre Kalkınma Planı (Integrated Development Plan)

GPI: Gerçek ilerleme göstergesi (Genuine Progress Indicator)

ISEW: Sürdürülebilir Ekonomik Refah Endeksi (Index of Sustainable Economic Welfare)

HDI: Beşeri Kalkınma Endeksi (Human Development Index)

NDB: Yeni Kalkınma Bankası (New Development Bank)

CRA: İhtiyati Rezerv Düzenlemesi (Contingent Reserve Arrangement)

GHG: Sera Gazı Emisyonu (Greenhouse Gas Emission)

CLRTAP: Avrupa Ekonomi Komisyonu Uzun Menzilli Sınır ötesi Hava Kirliliği (European Economic Commission Long Range Transboundary Air Pollution)

NDB: Yeni Kalkınma Bankası (New Development Bank)

AIIB: Asya Altyapı Yatırım Bankası (Asian Infrastructure Investment Bank)

GSYİH: Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla

GPI: Gerçek ilerleme göstergesi (Actual Progress Indicator)

MHDI: Değiştirilmiş İnsani Gelişme Endeksi (Modified Human Development Index)

CCE: Ortak İlişkili Etkiler (Common Correlated Effects)

CCEMG: Ortak İlişkili Etkiler Ortalama Grup (Common Correlated Effects Mean Group)

CCEP: Ortak İlişkili Etkiler Havuzlanmış (Common Correlated Effects Pooled),

CADF: Kesitsel Artırılmış Dickey-Fuller (Cross-Sectional Augmented Dickey-Fuller)

AMG: Güçlendirilmiş Ortalama Grup (Augmented Mean Group Estimator

GİRİŞ

Değişen dünya düzenine, siyasi, ekonomik ve sosyal hayatta yaşanan gelişmelere bağlı olarak kalkınma kavramının anlamı ve kapsadığı konular sürekli olarak genişlemektedir. Klasik iktisat teorisinden başlayarak günümüze kadar toplumların en önemli gündem konuları arasında yer alan kalkınma, günümüzde toplumların yaşam şartlarının ve buna bağlı olarak ihtiyaçlarının değişmesi ile bu gün farklı boyutlarda inceleme konusu haline gelmiştir.

İktisat teorisinde yer alan kalkınma kuramları ile az gelişmiş ülkelerin kalkınma sorununa değişik bakış açıları ile değinilmiştir. Literatürde yer alan kalkınma modellerinde kalkınmanın daha çok ekonomik boyutuna yer verilmektedir. Günümüze doğru yaklaştıkça kalkınma kavramının kapsadığı konular genişlemiş, toplumlarda kalkınmanın sağlanabilmesi için sosyal ve siyasal faktörlerin de önemli olduğu fark edilmiştir. Bu nedenle ekonomik alanda yer alan gelişmeler yanı sıra toplumların sosyal, kültürel ve politik gelişimleri de kalkınmayı etkilemektedir.

II. Dünya Savaşı öncesinde daha çok gelişmiş ülkeler açısından değinilen kalkınma konusu, daha sonradan az gelişmiş ülkeler açısından incelenme konusu olmuştur. II. Dünya Savaşı'ndan sonra küreselleşmenin artması ve uluslararası ticari faaliyetlerin canlanması ile ülkeler arasında ekonomik bağlantılar da gelişmiştir. Gelişmiş ve az gelişmiş ülkeler arasında karşılıklı çıkara dayalı ilişkilerin artması ve savaşın yıkıcı etkisinin ekonomik olarak zayıf durumda bulunan az gelişmiş ülkeleri daha fazla etkilemesi nedeni ile II. Dünya Savaşı'ndan sonra kalkınma problemi daha çok az gelişmiş ülkeler açısından incelenmeye başlamıştır.

Az gelişmiş ülkelerin kalkınma problemleri literatürde hem içsel problemler hem de dışsal problemler açısından ele alınmıştır. İçsel problemler açısından ele alınırken bölgeler arası gelişmişlik farkları, sanayileşmenin yetersizliği, sermaye yetersizliği ve teknolojik yapıdaki gerilik gibi az gelişmiş ülkelerin kendi iç dinamiklerinden kaynaklanan sorunlar üzerinde durulmaktadır. Az gelişmiş ülkelerde sermaye oranın yetersiz olması, yatırımlardan yeterli verimliliğin alınamamasına dolayısıyla milli gelirin düşük olmasına neden olmaktadır. Aynı zamanda teknolojik gelişimin zayıf olması üretimde maliyetin düşürülememesi nedeniyle kar oranlarının azalmasına neden olabilmektedir. Bütün bu etkiler nedeniyle az gelişmiş ülkelerde milli gelir artışı gelişmiş ülkelere göre düşük seviyede kalmaktadır. Dışsal problemler olarak uluslararası ticaret sonucunda ortaya çıkan eşitsiz gelişme ortamı olarak düşünülmektedir. Az gelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkeler ile yaptığı ticaret sonucunda dış ticaret hadlerinin az gelişmiş

ülkelerin aleyhine dönmesi ile bu ülkeler daha da fakirleşmektedir. Bu nedenle az gelişmiş ülkeler ile gelişmiş ülkeler arasındaki ekonomik farklılıklar daha fazla artmaktadır.

Dünya nüfusunun yarısından fazlasını oluşturan az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde bugün hala nüfusun büyük çoğunluğu beslenme, barınma, eğitim ve sağlık gibi temel ihtiyaçlarını karşılayamamaktadır. Bu ülkeler ile gelişmiş ülkeler arasında büyük bir gelişme farklılığı bulunması yanı sıra ülke içerisinde de bölgeler arasında da bu sorun yaşanmaktadır.

Dünya nüfusunun sürekli artması, sanayileşme ve şehirleşme oranının yükselmesi, üretim ve tüketim ihtiyaçlarının artması nedeniyle doğal kaynakların giderek yok olması gelecek nesiller için doğal yaşam ortamının tehlikeye gireceği düşüncesini gündeme getirmektedir. Bu nedenle 2015 yılında gündeme gelen sürdürülebilir kalkınma hedefleri çerçevesinde bütün dünya ülkelerinin özellikle de az gelişmiş ülkelerin sosyal, çevresel ve ekonomik alanda eşit bir gelişme seviyesine ulaştırılmak amaçlanmaktadır. Aynı zamanda bu konuda gündeme gelen konular arasında gelecek nesillerin de şimdiki nesillerin yaşam kalitesinde hayatlarını devam ettirebilmeleri sürdürülebilir kalkınma hedefleri arasında yer almaktadır.

Zaman içerisinde kapsadığı anlamı sürekli genişleyen kalkınma bugün kendi kendine sürdürülebilir büyümeyi, teknolojik yeniliği, sosyal, siyasal ve çevresel alanda yenileşme ve gelişmeyi ifade eder duruma gelmiştir. Sürdürlebilir kalkınma, tüm dünyanın ve her ülkenin gelişmesini ve ilerlemesini amaçlayan ekonomik, çevresel ve sosyal olmak üzere üç kümede gruplandırılabilir (Bobylev ve Solovyeva, 2017: 261). Sachs (2019)'a göre 2015 yılında BM Genel Kurulu tarafından oluştulan 17 hedef ile sürdürülebilir kalkınma ile bütün toplumların ekonomik, sosyal ve çevresel alanda gelişmeleri ve sürdürülebilir bir refah düzeyine ulaşmaları hedeflenmektedir. Bu nedenle BRICS-T ülkelerinde sürdürülebilir kalkınmanın incelendiği bu çalışmada sürdürülebilirliğin sosyal, ekonomik ve çevresel olmak üzere üç ayağı üzerinde durulmuştur.

Küresel alanda ortaya çıkan ticari serbestleşmeler sonucunda ülkeler arasında gümrük duvarları gibi ticari engeller kaldırılmış ve toplumların uluslararası alanda ekonomik ve siyasi güç elde etme çabaları nedeniyle ekonomik bütünleşmeler artmaya başlamıştır. Günümüzde uluslararası alanda gelişmiş ülkelerin payı azalırken BRICS gibi yeni oluşumların payı artmaya başlamaktadır. BRICS oluşumu özellikle Çin ve Hindistan gibi son yıllarda uluslararası alanda en hızlı gelişme gösteren iki ülkenin bu topluluğa dâhil olması ve gelişmekte olan ülkeleri bünyesinde barındırması nedeniyle dikkat çekmektedir.

BRICS ülkelerinin homojen bir ekonomik yapı göstermemesine rağmen topluluğun son yıllarda ekonomik alanda gösterdiği büyük ilerleme ve ABD gibi gelişmiş ülkelerin ekonomik yavaşlamasından kaynaklanan boşluğu doldurması açısından dünya ekonomisinde önemli yer tutmaktadır. BRICS topluluğu son yıllarda gelişmekte olan ülkelerin dünya ekonomisinde söz sahibi olduklarının ve ekonomik anlamda büyük ölçüde ilerleme kaydettiklerinin de göstergesidir. Aynı zamanda BRICS topluluğunun dış kaynak sağlama konusunda gelişmiş ülkelere olan bağımlılığını azaltmak amacıyla kurdukları Yeni Kalkınma Bankası ve oluşturdukları Koşullu İhtiyat Fonu, sürdürülebilir kalkınmaya yönelik çalışmaların da göstergesidir. Son yıllarda Türkiye'nin dış ticaretinde BRICS ülkeleri önemli bir yer tutmaktadır. Aynı zamanda 2018 yılında Johannesburg'da düzenlenen 10. BRICS zirvesine Türkiye cumhurbaşkanının da katılması, Türkiye'nin BRICS ile ilk kurumsal ilişkiyi kurduğunun ve grubun daimi üyesi olma yönünde önemli adımlar attığının göstergesi olabilir. Buna bağlı olarak BRICS-T ülkelerinde sürdürülebilir kalkınma yapısının incelenmesi ihtiyacı doğabilmektedir.

Literatürde sürdürülebilir kalkınmanın ölçümü için farklı indeksler ve ölçüm yöntemleri kullanılmaktadır. Bu indeksler, gerek tek başına sürdürülebilir kalkınmayı gerekse de sürdürülebilir kalkınmanın sosyal, ekonomik ve çevresel alt boyutlarını ayrı ayrı ölçmek amacıyla geliştirilmiştir. Ekolojik ayak izi, çevresel performans endeksi ve çevresel sürdürülebilirlik endeksi sürdürülebilir kalkınmanın çevresel boyutunu dikkate alan endekslerdir. Gerçek ilerleme göstergesi (GPI) ve sürdürülebilir ekonomik refah endeksi (ISEW) ise sürdürülebilir kalkınmanın daha çok ekonomik boyutunu ele alan ölçüm yöntemleridir. Beşeri kalkınma endeksi (HDI), sürdürülebilir kalkınmanın sosyal ve ekonomik boyutunu ölçmektedir ve çevresel sürdürülebilirliği gözardı etmektedir. Sürdürülebilir kalkınmayı tek bir endekse indirgeyen ölçüm yöntemlerinde veri sıkıntısının bulunması durumunda bu verilerin dâhil edilmeden endekslerin hesaplanması sürdürülebilirliğin ne boyutta gerçekleştiğinin tam olarak anlaşılamaması gibi sorunlar ortaya çıkarabilmektedir. Bu nedenle çalışmanın amprik analizinde sürdürülebilir kalkınmayı incelemek amacıyla çevresel, sosyal ve ekonomik sürdürülebilirlik ayrı ölçüm yöntemleri ile değerlendirilmiştir.

BRICS-T ülkelerinde sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik, sosyal ve çevresel boyutunun incelendiği çalışmanın birinci bölümünde kalkınma kavramı ve kalkınma teorileri üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde sürdürülebilir kalkınma kavramı ve sürdürülebilir kalkınmanın sosyal, ekonomik ve çevresel alt boyutları incelenerek sürdürülebilir kalkınmanın

ilke ve hedefleri açıklanmıştır. Aynı zamanda sürdürülebilir kalkınmanın ölçüm yöntemleri hakkında bilgi verilmiştir. Üçüncü bölümde BRICS topluluğunun tarihsel gelişimi, BRICS-T ülkelerinin ekonomik performansı ve BRICS-T ülkelerinde sürdürülebilir kalkınma ile ilgili gerçekleştirilen faaliyetler incelenmiştir. Dördüncü bölümde BRICS-T ülkelerinde sosyal, ekonomik ve çevresel sürdürülebilirlik ekonometrik analiz yöntemiyle incelenmiş ve bulunan sonuçlar neticesinde politika önerilerinde bulunulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM
KALKINMA TEORİLERİ VE SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA

Kalkınma kavramı ve kalkınma teorileri, geçmişten günümüze kadar iktisat literatüründe en önemli konular arasında yer almıştır. Toplumların üretkenlik düzeyi, ülkeler arasındaki gelişmişlik farkları ve değişen yaşam koşulları gibi nedenlerden dolayı kalkınma kavramının kapsadığı konular, yaşanılan döneme ve hayat standartlarındaki gelişmelere bağlı olarak genişlemektedir. Bu duruma bağlı olarak iktisat literatüründe yer alan kalkınma teorilerinin ele aldığı konular da artmaktadır. Kalkınma teorileri, son yıllarda özellikle gelişmekte olan ülkelerin kalkınma sorunlarını temel almaktadır. Bu nedenle oluşturulan kalkınma teorileri; gelişmekte olan ülkelerin iktisadi, sosyal ve siyasal özelliklerine ve bu ülkelerin gelişmiş ülkelere göre geride kalma nedenlerine değinmektedir. Dolayısıyla bu bölümde ilk önce kalkınma kavramına değinilecek ve ardından da iktisat literatüründe yer alan kalkınma teorileri incelenecektir.

1.1.Kalkınma Kavramı

Kalkınma kavramı, geçmişten günümüze kadar farklı anlamlarda kullanılmış ve kapsadığı konular ele alındığı döneme göre değişmiştir. Kalkınma kavramını en geniş anlamda ifade edecek olursak bir ülkenin iktisadi, politik ve toplumsal açıdan belirli bir gelişme düzeyine ulaşabilmesi ve bu durumu kalıcı olarak devam ettirebilmesidir. Kalkınma, her ne kadar büyüme ile karıştırılsa da büyümeyi de içine alan daha kapsamlı bir kavramı ifade etmektedir. İktisadi büyüme, genel olarak iktisat literatüründe hem iktisadi faaliyetlerin ölçeğindeki büyümeyi hem de iktisadi faaliyetlerin toplam ölçeğindeki büyüme nüfus artışından fazla olduğu için kişi başına hasılanın da (dolayısıyla bu durumda iktisadi etkinliklerde ve kaynaklar arasındaki nispi ilişkiler değişebilir) büyümesini ifade etmektedir (Tezel, 2003: 8). Bu sayede bilgi birikimi, teknoloji gelişimi, beşeri sermaye ve üretim faktörlerinin bileşimi gibi toplumların ekonomik özelliklerinde değişimler meydana gelebilmektedir. Ekonomik faktörlerdeki bu değişimler sayesinde toplumların yaşam kalitesinde, sosyal ve kültürel hayatında da değişimler oluşabilir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde milli hâsıla artışı en önemli sorunlar arasında yer almaktadır. Gelişmiş ülkelerde ise milli hâsıla artışı ile ilgili

sorunlar minimum düzeyde olduğundan bu ülkeler, kalkınma kavramına farklı bir bakış açısıyla bakmaktadırlar. Bu ülkelerde gelir eşitsizliğinin minimum düzeye indirilmesi, eğitim, sağlık ve barınma gibi toplumun temel ihtiyaçlarının daha nitelikli hale getirilmesi, sosyal ve kültürel faaliyetlerin artırılması gibi daha ileri düzeydeki gelişime yönelik çalışmalar, kalkınmanın hayata geçirilmesinde önemli bir yer edinmektedir. Bu bağlanmada iktisadi büyüme, daha çok gelişme olarak nitelendirilebilir (Tezel, 2003: 3). Kalkınma ise iktisadi büyümenin de katkısıyla ekonomik refahın üst seviyeye çıkartılması yanı sıra sosyal, kültürel ve politik anlamda bireylerin yaşam kalitesinin geliştirilmesi olarak ifade edilebilir.

Klasik ve Neoklasik iktisat anlayışına göre kalkınmanın motoru sermaye birikimine dayalı yatırımlardır (Savaş, 1986: 307). Yatırımlar; bir sonraki yatırımlar için sermaye birikiminin elde edilmesini, yeni istihdam alanlarının oluşturulması ile işsizliğin azalmasını ve üretimin artmasını böylece milli gelirin yükselmesini sağlayabilmektedir. Klasik ve Neoklasik iktisatçılar, ekonomilerin önce kalkınacakları fakat uzunluğu her ekonominin özelliklerine göre değişecek bir süre sonra durgunluk içine gireceklerini iddia etmektedirler (Ünsal, 2007). Ricardo (1817 [1974])'nun azalan verimler kanuna göre bir ülkede tarımsal araziler sınırlıdır. Bu nedenle bir ülkenin büyüme sürecinde nüfus artışı devam ettikçe tarım alanlarına ve tarım ürünlerine yönelik talep artmaktadır. Tarımsal arazilerin ise aynı kalitede olmaması ve tarım arazilerine talebin sürekli artması, topraktan alınan verimin düşmesine neden olmaktadır. Dolayısıyla verimliliğin düşmesi ekonomik büyümenin yavaşlamasına ve durgunluk içerisine girmesine neden olmaktadır.

Smith (1776 [1976]), "Wealth of Nations" adlı kitabında ulusların zenginliklerinin özelliklerine ve nedenlerine dolayısıyla kalkınma sorunları üzerine değinmiştir. Smith (1776 [1976])'e göre kalkınma, verimlilik artışına, verimlilik artışı işbölümünün gelişmesine, işbölümünün gelişmesi de iç ve dış pazarların gelişmesine bağlıdır. Dolayısıyla dışa açık bir ülkenin kalkınmasının sağlanmasında iç faktörler yanı sıra dış faktörlerin de önemli bir yeri vardır. Smith (1776 [1976]) ve Ricardo (1817 [1974])'ya göre ülkelerin dış ticarete açılmaları ve böylece üretim faktörlerindeki hareketlilik sayesinde her ülke bundan kar sağlamaktadır. Ancak gerçek dünyada ülkeler arasındaki sermaye birikimi, teknolojik gelişim, eğitim imkânları ve verimlilik farklılıkları nedeniyle dış ticaret sonucunda her ülke bundan kazançlı çıkamamaktadır. Küreselleşmenin artması, artan rekabet ortamı sonucunda yoksulluk sürekli artmakta, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki gelir dağılımı farkı giderek

açılmaktadır. Dolayısıyla 2016 yılında faaliyete giren sürdürülebilir kalkınma hedefleri ile, adaletsiz gelir dağılımı ve sürekli artan yoksulluk oranını en aza indirmek hedeflenmektedir.

Küreselleşmenin hızla arttığı 21. yy ekonomisinde ülkeler artık birbirinden bağımsız hareket edememektedir. Bu yüzden kalkınmanın sağlanması ve sürdürülebilir hale getirilebilmesi için yurt içinde gerçekleştirilen ekonomik faaliyetler yanı sıra dış ticaret bağlantılarının güçlü olması ve rekabet düzeyinin artırılması önemlidir. Kalkınma için iş bölümünü, faaliyetlerin çeşitlenmesi, uzmanlaşmış ekonomik birimlerin sayısının artması önemlidir (Freyssınet, 1985: 264). Dolayısıyla işbölümünün artması, ekonomik faaliyetlerin çeşitlenmesi ve uzmanlaşmış ekonomik birimlerin sayısının artması, ekonomide verimliliği artırarak milli gelirin artmasını sağlayabilir. Böylece toplumlar daha refah bir yaşam standardına ulaşabilirler.

Zaman içinde kapsadığı anlamı sürekli genişleyen kalkınma kavramı, bu gün kendi kendine sürdürülebilir büyüme, üretim biçiminde yapısal değişme, teknolojik yenilik, sosyal, siyasal ve kurumsal yenilenme ve insanların yaşam koşullarında iyileşme gibi temel unsurlardan oluşmaya başlamıştır (Sachs, 2019: 57). Ekonomik refah düzeyi arttıkça ve insanların yaşam standartları yükseldikçe kalkınma kavramının kapsadığı anlam da genişlemektedir. Ancak günümüzde gelişmiş ekonomiler ve az gelişmiş ekonomiler arasındaki ekonomik, sosyal ve çevresel yönden farklılıklar gün geçtikçe artmaya başlamıştır. Her ülkede yaşam koşulları aynı standartlarda gerçekleşmemektedir. Bu yüzden az gelişmiş ekonomilerin kalkınmayı sağlamaları ve gelişmiş ekonomiler ile aralarındaki farkı kapatmaları çok uzun bir süre alabilmektedir.

Kalkınma kavramı, klasik iktisatçılar tarafından ekonomik yönden düşünülse de toplumun sosyal, politik ve kültürel refahının artırılması da kalkınmanın sağlanabilmesinde önemli bir yer edinmektedir. Sen (1999)'e göre kalkınma, insanların sahip olduğu özgürlüklerin genişleme sürecidir ve milli gelirdeki artış insanların temel hak ve özgürlüklerine ulaşabilmelerinde bir araçtır. Az gelişmiş ekonomilerde toplumların öncelikli amaçları, beslenme ve barınma gibi temel ekonomik ihtiyaçlarını karşılamaktır. Bu tür toplumlar için sosyal ve politik anlamda özgürlükler ikinci planda kalmaktadır. Ekonomik açıdan belirli bir refah düzeyine ulaşmış toplumlar sosyal ve kültürel faaliyetlere yönelebilirler, temel hak ve özgürlükler konusunda gelişim göstermeye başlayabilir. Bu yüzden kalkınmanın sağlanması ve sürdürülebilir hale getirilmesi için milli gelir önemli bir araçtır. Ancak tek başına yeterli olmayabilir.

Her ne kadar kalkınma sorunlarıyla ilgilenilmesi, çok eski yıllara dayanmış olsa da II. Dünya Savaşı'na kadar daha çok gelişmiş ülkelerin problemlerinin incelenmesine dayanmaktaydı (Kaynak, 1988: 1). 1929 yılında gerçekleşen ekonomik krizden sonra ülkelerin temel inceleme konuları ekonomik bunalım, büyüme, istihdam ve işsizlik gibi sürdürülebilir kalkınmanın daha çok ekonomik boyutunu ele alan çalışmalar olmuştur. 1970 yılında ortaya çıkan "büyümenin sınırları" tartışması, 1973 petrol krizi, ozon tabakasının delinmesi, Çernobil kazası gibi nedenlerden dolayı klasik ve çağdaş iktisatçıların düşünceleri önemini kaybetmeye başlamıştır (Tezel, 2003: 8). Ekolojik dengenin zarar görmesi, dünya nüfusunun hızla artması ve doğal kaynakların sürekli tükenmesi sorunlarının ortaya çıkması ile sınırsız bir büyümenin mümkün olacağı düşüncesi geçerliliğini yitirmeye başlamıştır. Zaman içerisinde gerçekleşen teknolojik gelişme, sosyal ve siyasal alanda ortaya çıkan yeni oluşumlar, kalkınma ekonomik gelişme göstergesi şeklinde algılanmaktan çıkmış; çevresel, toplumsal ve politik anlamda da refahı kapsamaya başlamıştır. Günümüzde dünya nüfusu katlanarak artmaktadır ve doğal kaynak tüketimi buna bağlı olarak daha büyük boyutlara ulaşmaktadır. Bu nedenle günümüzde gelecek nesillerin kaynak kıtlığı yaşayacağı ve doğal dengenin bozulması nedeniyle insanların ve diğer canlı türlerinin yaşam alanlarının daralacağı düşüncesi gündeme gelmeye başlamıştır.

Dünya nüfusunun yarısından fazlasını oluşturan yoksul ülkeler önemli bir kalkınma problemi yaşamaktadırlar. Yoksul ülkelerle sanayileşmiş ülkeler arasında önemli ölçüde refah farklılıkları bulunmaktadır. Bu ülkelerde bugün hala nüfusun yarıdan fazlası yeterli beslenme, eğitim, sağlık ve barınma gibi temel ihtiyaçlarını karşılayamayacak boyuttadır.

Az gelişmiş ülkelerin kalkınması, gelişmiş ülkelerle arasındaki eşitsiz ilişkilerin ortadan kaldırılması yolu ile sağlanabilir (Freyssınet, 1985: 226). Dünya ekonomisinde ülkelerin dış ticarete açılmasıyla birlikte gelişmiş ve az gelişmiş ekonomiler artık birbirlerine bağımlı hale gelmiştir. Nurkse (1953)'e göre, gerek az gelişmiş ülkelere uluslararası kuruluşlar yardımıyla yapılacak yatırımlar, gerekse bu yatırımlar sonucunda kalkınmaya başlayacak bu ülkelerden kaynaklanacak ithalat talebi, gelişmiş ekonomilerin savaş sonrasında yeni bir bunalıma girmesini engelleyecektir. Böylece hem az gelişmiş ülkeler kalkınma yolunda ilerleme sağlayacak hem de günümüzde dünya ülkelerinin ticari, sosyal ve siyasal nedenlerle birbirine bağlı hareket ettikleri için gelişmiş ekonomiler bundan olumsuz yönde etkilenmeyecektir.

1.2. Kalkınma İktisadı Yaklaşımları

İnsanlık tarihinin başlangıcından itibaren toplumlar farklı gelişme evreleri geçirmişlerdir. Sahip oldukları değerleri korumak, bunları bir sonraki nesillere aktarabilmek ve daha kaliteli bir yaşam elde edebilmek için yeni yöntemler ve teoriler geliştirmişlerdir. Bu yöntemleri geliştirirken de sonsuz olan ihtiyaçlarını kıt kaynaklarla karşılamaya çalışmışlar ve daha üretken olabilmek için, daha az kaynaklarla daha fazla üretim yöntemleri geliştirebilmenin yollarını aramışlardır. Dünya nüfusunun sürekli artması ve doğal kaynakların da sürekli tükenmesi, toplumların hayatlarını devam ettirebilmeleri ve refah düzeylerini artırabilmeleri için yeni yollar arayışı içerine girmelerine neden olmaktadır. İlk çağlarda tamamen kas gücüne dayalı olan çalışma hayatı ilerleyen zamanlarda makineleşmenin de yardımıyla yerini bilginin, mesleki becerilerin daha fazla göz önünde bulundurulduğu eğitimli ve donanımlı iş gücüne bırakmaya başlamıştır (Erbay ve Özden, 2013: 1). Bu bakımdan gelişen teknoloji ve artan bilgi birikimi ekonomide daha fazla yer edinmeye başlamıştır. Ekonomik göstergelerin yanı sıra toplumun sosyal ve kültürel yaşamını yansıtan kalkınma teorileri de daha fazla gelişim göstermeye başlamıştır.

Kalkınma teorileri, II. Dünya Savaşı'ndan yaklaşık iki yüzyıl öncesinde de iktisat alanında üzerinde durulan konular arasında olmasına rağmen II. Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda hızlı bir gelişme göstermiş ve ekonomi literatüründe daha fazla yer edinmeye başlamıştır (Tedeschi ve Tilly, 2018). Kalkınma teorilerine ilginin artarak yoğunlaşması, II. Dünya Savaşı'ndan sonra az gelişmiş ülkelerin sorunlarının artmasıyla birlikte hız kazanmaya başlamıştır (Kaynak, 1988: 1). Bunun sebepleri:

- ✓ Savaş sonrasında uluslararası ticaret ve sermaye hareketlerini canlanması
- ✓ Yeni ulusal bağımsızlıklarına kavuşmuş ülkelerin ekonomik yönden de bağımsızlıklarını elde etme çabaları

II. Dünya Savaşı sonrasında ülkelerin birbirleriyle ticari ilişkileri daha fazla önem kazanmaya başlamıştır. Savaş sonrasında dünyada ortaya çıkan ekonomik sorunları azaltmak ve bunun az gelişmiş ekonomiler üzerindeki etkisini en aza indirmek amacıyla kalkınma sürecini hızlandırma çalışmaları başlamıştır. Ekonomik bütünleşmelerin ve küreselleşmenin artmasıyla birlikte dünya ülkeleri artık birbirine bağımlı hale gelmiştir. Bu yüzden azgelişmiş ülkelerde ortaya çıkan ekonomik sorunlar gelişmiş ülkeleri de etkilemektedir. Azgelişmiş

ülkelerin kalkınma sorunlarını ortadan kaldırmak, gelişmiş ülkelerde ekonomik istikrarın sağlamasında ve ekonomik kalkınma sürecini devam ettirebilmelerinde etkili olacaktır.

1.2.1. Ortodoks Kalkınma Teorileri

Ortodoks iktisat teorileri, kalkınmayı yatırımlar, teknolojik gelişme ve verimlilik gibi reel unsurlara dayalı olarak incelemiştir (Bal ve Çuhadar, 2021: 581). 1960'lı yıllarda iktisat literatüründe yer edinmeye başlayan Ortodoks kalkınma teorileri; azgelişmiş ülkelerin siyasi ve ekonomik yapısını ele almaktadır. Bu ülkelerde sanayileşme yeterince ilerlememiştir ve ikili yapı kuramlarında anlatılacağı üzere bölgeler arasında yapısal olarak büyük gelişme farklılıkları bulunmaktadır. Azgelişmiş ülkelerde milli gelirin düşük olması nedeniyle sermaye ve tasarruf yetersizliği vardır. Bu nedenle yatırımların verimliliği de düşüktür. Özel sektörlerde girişimci sayısı azdır. Ortodoks kalkınma teorilerine göre, az gelişmiş ülkelerde sanayileşmeyi ilerletmek, özel sektörün gelişmesi için alt yapı yatırımlarını artırmak ve tarımsal bölgelerde verimliliği artırmak için devlet desteğine ihtiyaç vardır.

1.2.1.1.Büyük İtiş Kuramı

Ortodoks kalkınma teorilerinden birincisi Rosenstein –Rodan (1943)'ın büyük itiş (big push) kuramıdır. Rosenstein-Rodan (1943), dikkatleri genellikle sermaye birikimi yetersiz olan azgelişmiş ülkelerin kalkınma problemleri üzerine çevirmiştir. Az gelişmiş ülkelerde sermayenin yetersiz olması, ekonomik büyümenin önemli bir kaynağı olan yatırımların artışını engelleyerek milli gelir artışının yetersiz kalmasına neden olmaktadır. Sermayenin kıt olduğu azgelişmiş ekonomilerde sermayenin eşit dağıtılması, küçük ölçekli ve verimliliği az olan işletmelerin çoğalmasına neden olmaktadır (Rosenstein –Rodan, 1943). Bu nedenle sermaye verimli alanlarda kullanılmadığı için yapılan yatırımlardan beklenen kar elde edilememektedir. Bunu önlemenin ve ekonomik büyümeyi sağlamanın yolu dengesiz kalkınma kuramlarının öncülerinden olan Hirchman (1997)'ın ileri sürdüğü gibi ileri ve geri bağlantıları yüksek olan sektörlere yatırım yaparak büyük sıçramanın sağlanmasıdır. Böylece ekonominin birkaç büyük sektörünü içeren büyük ölçekli endüstrileşme ile gerçekleşen artan getiriler sonucunda birbirini tamamlayan endüstriyel yatırımlar, *"Big Push"* sağlayarak veya kısır döngülere tepki zinciri doğurarak ekonomide hareketlenmeleri sağlayacaktır (Rosenstein-Rodan, 1961b: 57). Sektörler arasında gerçekleşen hammadde ve ara mal hareketliliği ile bir sektörde meydana gelen fiyat

değişimi diğer sektörleri de etkilemektedir. Bu nedenle artan getiriler ile yaşanan düşük maliyetler sonucunda tüm sektörler etkilenerek ekonomide bir canlanma yaşanabilmektedir. Rosenstein-Rodan (1944: 159)'a göre az gelişmiş ülkelerde başarı şansına sahip olmak için geliştirme programına ayrılması gereken minimum düzeyde bir kaynak vardır ve bu kaynağın etkili bir şekilde kullanılması, verimliliği artıracak ve ekonominin büyümesinde yardımcı olacak sektörlere ayrılması kalkınma hedeflerine ulaşılabilmesi açısından önemlidir. Bu nedenle yaşanan kısır döngü zincirinden çıkılabilmesi için bu sınırlı kaynağın ülke ekonomisine en büyük karı sağlayacak alanlarda kullanılması, kalkınma programının uygulanabilmesinde önemli bir adım atılasını sağlayabilir.

Büyük İtiş kuramı, piyasa başarısızlığı olduğu durumda ekonomik kalkınma sürecini başlatmak veya hızlandırmak için ekonominin bütününü ve devlet desteğiyle yönlendirilen sektörleri harekete geçirmeyi ve bunun devamını sağlamasının önemini açıklamaktadır (Rosenstein –Rodan, 1961a). Dolayısıyla Büyük İtiş kuramında az gelişmiş ülkelerde genellikle tek tek girişimciler, ekonomiyi ileriye götürecek yatırımları yapabilecek kapasiteye sahip değillerdir ve özel sektörün alacağı kararlar optimal düzeyde gerçekleşmeyebilir (Alacevich, 2021). Ekonominin birçok yerinde daha fazla yatırımın yapılması, bir anda düşük denge gelir düzeyinden hızlı ve sürdürülebilir bir düzeye gelmesi için önemlidir. Bunun gerçekleştirilebilmesi için de devlet desteğine ihtiyaç vardır. Az gelişmiş ülkelerin önemli özelliklerinden birisi tasarruf oranlarının yetersiz düzeyde olmasıdır. Az gelişmiş ülkelerde tasarruf, gelir belirli bir seviye geldikten sonra ortaya çıkmaktadır (Savaş, 1986: 121).

Büyük İtiş kuramına göre sosyal sermaye, diğer sektörler için dışsallıklar sağlanması ve yapılan yatırımlardan uzun süreli getiriler elde edilebilmesi için önemlidir (Rosenstein –Rodan, 1957: 7). Azgelişmiş ülkelerde sosyal sermayenin yetersiz olması bireylerin sağlık, eğitim gibi temel ihtiyaçlarının karşılanmasını zorlaştırdığı gibi bu ekonomilerin büyümesi için gerekli olan yatırımların yapılmasında sorun teşkil etmektedir. Yol, köprü, iletişim sistemi, hastane, okul, sulama ve su taşkınlarının kontrolü gibi altyapı yatırımlarının yapılması, ekonominin hızlı ve sürdürülebilir denge gelir düzeyine ulaşılmasını sağlayabilmektedir (İnal, 2022). Sosyal sermaye yatırımlarının artırılması, eğitim ve sağlık gibi kalkınmanın önemli faktörlerinin de gerçekleştirilmesini sağlayacaktır. Bir toplumda eğitimli ve sağlıklı bireylerin yetiştirilmesi, o toplumu ekonomik açıdan canlandırması yanı sıra sosyal ve kültürel yönden de gelişimini hızlandıracaktır. Böylece kalkınmanın sürdürülebilir hale getirilebilmesi açısında avantaj sağlayacaktır. Az gelişmiş ülkelerde piyasa mekanizması, yatırımların %30-40'ni oluşturan

sosyal alt yapı yatırımlarını gerçekleştirecek durumda olmadığı için bu ülkelerde devlet desteği önemlidir (Chandra ve Chandra, 2022). Günümüzün gelişmiş ekonomilerinin tarihine bakıldığında bu ülkelerin gelişme aşamalarında birçok işletmenin devlet desteğiyle ayakta kaldığı görülmektedir. Dolayısıyla azgelişmiş ülkelerde ekonomik gelişmenin ve kalkınmanın sağlanması için ekonomide bulunan sektörlerin belirli bir gelişme aşamasına ulaşıncaya kadar devlet desteğine ihtiyaçları vardır. Sosyal sermayenin dört özelliği bulunmaktadır (Rosenstein-Rodan, 1957: 7).

- ✓ Zaman içerisinde bölünemez (geri döndürülemez); diğer doğrudan üretken yatırımlardan önce gelmelidir.
- ✓ Ekipmanın minimum dayanıklılığı yüksektir.
- ✓ Uzun sürelidir
- ✓ Sosyal sermaye ithal edilemez

Sosyal sermayenin artırılması, ekonomik gelişmenin sağlanması için alt yapının tamamlanması açısından önemli olduğu gibi eğitim, sağlık, iletişim ve ulaşım gibi bireylerin sosyal hayatlarını dengeleyici gelişimin sağlanması için de önemlidir. Bir toplumda eğitimli ve sağlıklı bireylerin yetişmesi, beşeri sermayeyi artırdığı için iş gücü verimliliğini artırdığı gibi sosyal hayatta daha aktif ve özgüvenli bireylerin yetişmesini sağlayacaktır. Ulaşım ve iletişimin artması ise ulusal ve uluslararası alanda ticareti geliştirdiği için milli geliri artırarak ülke ekonomisinin gelişmesini sağlamaktadır. Aynı zamanda ulaşım ve iletişim altyapısının iyileştirilmesi, sosyal ve kültürel anlamda bireylerin gelişimine olanak sağlayabilmektedir.

Rosenstein-Rodan (1961a)'a göre büyük itiş kuramının gerçekleştirilebilmesi için sosyal yatırımlar altında işgücü eğitiminin önemli yeri bulunmaktadır. Bu durum başlangıçta maliyetli gibi görünse de eğitimli iş gücünün diğer sektörlere yayılması sonucunda sonraki dönemlerde daha verimli üretim olanakları doğabilecektir. Beşeri sermayenin artırılması aynı zamanda teknolojik gelişimi hızlandırarak kaynak tasarrufunun sağlanmasına yardımcı olabilir. Böylece milli gelirin artırılması ile bireylerin daha refah ve daha kaliteli hayat tarzına erişmelerinde fırsat oluşturularak sürdürülebilir kalkınmanın sağlanmasına katkıda bulunulabilir. Toplumların ekonomik gücünün artması, bireylerin sosyal ve kültürel yaşamlarına da yansıyabilir. Dolayısıyla kalkınmanın sağlanmasında ve sürdürülebilir duruma getirilmesinde beşeri sermayenin ve eğitimin önemli rolleri bulunmaktadır.

Rosenstein-Rodan, kalkınma ekonomisi için dört yeni düşünce ortaya atmıştır (Rosenstein-Rodan, 1956; Rosenstein-Rodan, 1944; Rosenstein-Rodan, 1943):

- ✓ Özellikle tarım sektöründe yoğunlukta bulunan, çok düşük geliri olan ve çalışma karşılığında çok düşük üretim artışı sağlayabilen gizli işsizler kalkınma için gerekli olan alt yapı işlerine kaydırılabilirler.
- ✓ Farklı yatırımların tamamlayıcılığı ve dışsal ekonomilerin farklı yatırımları üzerinde durmaktadır. Rodan'a göre büyük ölçekli yatırımlar, tek ve bireysel yatırımlara göre ekonomide daha yararlı olmaktadır. Özellikle yapılan yatırımların birbiri üzerinde yarattığı dışsallıklar göz önüne alındığında ekonomik planlamanın yapılmasının önemi vurgulamaktadır.
- ✓ Rodan'a göre, tüketim malları imalat yatırımlarının başarılı olması isteniyorsa sosyal altyapı sermayesi önemlidir.
- ✓ Big Push yatırımlar, önemli bir bölümü emek gücünün eğitimi ile ilgili olan teknik dışsal ekonomilerle ortaya çıkmaktadır. Emek gücünün eğitimi bir sektörde ortaya çıkan yararın ve verimliğin diğer sektörlere yansıması açısından önemlidir.

Azgelişmiş ülkelerde tarım sektörü ağırlıktadır. Bir ülkenin azgelişmiş ülke durumundan gelişmiş ülke durumuna gelebilmesi için o ülkenin sırasıyla tarım, sanayi ve hizmet sektörlerine doğru gelişimini sağlayabilmesi önemlidir. Bugünün gelişmiş ülkelerinin ekonomisinde hizmet sektörü ağırlıktadır. Azgelişmiş ülkelerde ise tarım sektörü ağırlıktadır ve sanayi sektörü gelişimini henüz tamamlayamamıştır. Ancak gelişmiş ülkelerde hizmet sektöründe daha çok vasıflı işgücünün istihdam edilmektedir. Hizmet sektörünün ağırlıkta olduğu buna rağmen vasıfsız işgücünün istihdam edildiği ülkeler gelişmiş ülke statüsüne girmemektedirler. Hizmet sektöründe vasıflı işgücü istihdamını artırmak için eğitim, sağlık ve teknolojik altyapının iyileştirilmesi önemlidir. Bu şekilde üretimden elde edilen verimliliğin artması sağlanabilir. Aynı zamanda tarım sektöründe ortaya çıkan işgücü fazlalığı diğer sektörlere kaydırılması ve gizli işsizliğin ortadan kaldırılması ile emeğin verimliliği artırılabilir. Bu durum, aynı zamanda sanayi ve hizmet sektörünü geliştirerek kalkınma seviyesine ulaşılmasında katkı sağlayabilir.

Rosenstein-Rodan (1943)'e göre büyük itişi gerçekleştirecek kadar kaynağa sahip olan bir ülke zaten azgelişmiş bir ülke sayılmamaktadır. Günümüzün azgelişmiş ülkelerinin temel sorunu yatırım yapmak için yeterli sermaye birikimine sahip olamamalarıdır. Dolayısıyla yeterli sermaye birikimi bulunmadığı için yatırımlardan istenilen verimlilik sağlanamamaktadır. Verimlilik elde edilemeyince gelir seviyesi düşük kalmaktadır. Düşük gelir seviyesine sahip olan toplumlar bu gelirleri ancak temel ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla

kullanmakta ve yine tasarruf oranları düşük kalmaktadır. Böyle durumlarda devletin ekonomiye müdahale ederek sosyal sermayeyi artırması ve verimliliği en yüksek olan sektörleri destekleyerek büyük atılımlar yapması ekonomik yapının iyileştirilmesi için önemlidir. Ayrıca sosyal alt yapının iyileştirilmesi, bireylerin eğitim, sağlık gibi sosyal alanlarda gelişimini artırması açısından önemlidir. Bu durum, ekonomik yapı yanı sıra sosyal ve kültürel yapıda da kalkınmanın sağlanması ve sürdürülebilir duruma getirilebilmesi için önemlidir.

1.2.1.2. Rostowgil Büyüme Aşamaları Kuramı

Rostow (1960), "The Stages of Economic Growth" isimli eserinde büyümenin aşamalarını beş kategoride toplamıştır.

- ✓ Geleneksel toplum,
- ✓ Kalkışa hazırlık aşamasındaki toplum,
- ✓ Kalkışa geçme aşamasındaki toplum,
- ✓ Olgunlaşma aşamasındaki toplum,
- ✓ Yoğun kitlesel tüketim aşamasındaki toplum

Rostow (1960), bugünün modern ekonomilerinin bu beş aşamadan geçerek gelişmiş ekonomi durumuna geldiklerini iddia etmektedir. Aynı zamanda az gelişmiş ülkelerin de gelişmiş ülkelerin geçtiği aşamalardan geçerek bugünkü modern toplumların bulunduğu konuma gelebileceklerini vurgulamaktadır. Geleneksel toplumların veya halen kalkınma aşamasını tamamlayamamış az gelişmiş ülkelerin temel eksiği, ekonomik büyümeyi hızlandırmak için gerekli olan yatırım oranlarının düşük olmasıdır (Todaro ve Smith, 2010: 111). Bunun için gerekli olan, yerli ve yabancı tasarruf oranlarının artırılması ve bunların verimli yatırım alanlarına aktarılmasıdır.

Rostow (1956)'a göre geleneksel toplumlarda yatırımlar oldukça düşüktür, değişmeyen üretim yöntemleri kullanılmaktadır, hareketlilik azdır, kaderci düşünce yapısı fazladır ve toplumsal organizasyonlarda aile bağları çok fazla rol oynamaktadır. Ekonomik yapıda meydana gelen gelişme aşamaları toplumun siyasi ve toplumsal yapısında da etkili olabilmektedir. Bu tür toplumlarda siyasi, toplumsal ve ekonomik güç genellikle toprak sahiplerinin elindedir (Freyssınet, 1985: 147). Yaşanan gelir eşitsizlikleri ve ekonomik gücün toplumun küçük bir kısmında toplanması, bu küçük grupların siyasi gücü de elinde bulundurmalarına neden olmaktadır. Bu nedenle bu toplumlarda genellikle belirli bir grubun

çıkarları doğrultusunda hareket edilmesine neden olarak rüşvet, yolsuzluk gibi yasa dışı uygulamalarda artışlar gerçekleşebilmektedir. Sanayi toplumuna geçmek için teknolojik imkânlar yetersiz ve genellikle tüketim için üretimin yapıldığı tarıma dayalı ekonomik sistem vardır.

Kalkışa hazırlık aşamasındaki toplumlarda, sosyal sermaye yatırımlarından özellikle ulaşım yatırımları gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır (Rostow ve Rostow, 1990). Ulaşım yatırımlarının gerçekleştirilmesi, ulusal ve uluslararası ticaretin artmasını sağlayarak ekonomik büyümenin itici bir gücünü oluşturmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerin kalkınma ekonomisine geçebilmeleri için altyapı yatırımlarının gerçekleştirilmesi ve tarımdan sanayi sektörüne geçişi sağlayabilcek ekonomik düzenin oturtulması önemlidir (Kaynak, 1988: 29). Böyle toplumların geçim kaynakları toprağa dayandığı için verimli alanların genişletilmesi, tarımsal alanlarda işlenebilir arazilerin genişletilmesi ve modern üretim yöntemlerinin geliştirilmesi, ekonomik gelişmeye katkı sağlayabilir. Bu toplumlarda teknolojik yapı çok geride olduğu için geçim kaynaklarının tarım dışına kaymasızaman almaktadır. Bu yüzden öncelikli olarak teknolojik alt yapının geliştirilmesi önemlidir. Aynı zamanda eski elit tabakanın toprağa dayanan siyasi ve sosyal otoritesini elinden alacak ve tarımdan sanayiye fon aktarılmasını sağlayacak yeni bir yapının oluşturulması siyasi, sosyal ve kültürel alanda köklü değişikliklerin yapılması için önemlidir (Dorfman, 1991: 579). Böylece tarımdan sanayiye geçişin sağlanması yoluyla toplumlar, tarım ekonomisinden sanayi ekonomisine geçişi sağlayabilmektedirler. Ekonomik ve siyasi gücün küçük grupların elinde bulundurulması, gelir dağılımının adaletsiz bir şekilde oluşmasına, toplumlarda adalet, demokrasi gibi kavramların gelişememesine neden olmaktadır. Sürdürülebilir kalkınmanın hayata geçirilmesi için temel hak ve özgürlüklerin sağlanması gelir dağılımının adaletli bir şekilde düzenlenmesi ve yoksulluk seviyesinin azaltılması önemlidir. Bireylerin elinden temel hak ve özgürlüklerinin alınması ve gelir dağılımının eşit bir şekilde düzenlenmemesi toplumlarda çatışmaların ve kargaşanın ortaya çıkmasına neden olabilmektedir. Özellikle toplumun büyük bir kısmının açlık sınırının altında yaşayan azgelişmiş ülkelerde yaşanan ekonomik sıkıntılar siyasi ve toplumsal alana da yansımaktadır. Bu yüzden gelir dağılımın düzenlenmesi, yoksulluk oranın azaltılması ve bireysel hakların korunması, toplumların ekonomik, sosyal ve siyasal alanda bir düzen içerisinde yaşayabilmeleri için önemlidir.

Ekonomik ön koşulların sağlandığı bir toplumda önemli değişimi gerçekleştirmek amacıyla politik ihtilal, önemli bir teknik yenilik, geniş ölçüde sermaye ithali, yeni piyasaların

açılışı gibi sosyal ve ekonomik şartlar kalkınmanın sağlanmasında ön ayak oluşturabilmektedir (Freyssınet, 1985: 147). Kalkışa hazırlık aşaması, ekonomik ve siyasi alanda önemli yeniliklerin hayata geçirilmeye başlandığı dönemdir. Toplumlarda önemli dönüşümlerin başlaması için ilk adımların atılmaya başladığı dönemlerde genellikle ekonomik, sosyal ve siyasal alanda sıkıntılar doğurmaktadır. Bu şekilde dönüşümlerin gerçekleştirilmesi, belirli normlara dayalı, gelenek ve göreneklere dayalı bir şekilde yaşam tarzına alışmış azgelişmiş ülkelerde daha zor olmaktadır. Bu yüzden bu zorlukların üstesinden gelmek için belirli bir düzen çerçevesinde, sosyal adalet ve hukuk kurallarına dayalı, bireyden çok toplumun yararını göz önünde bulunduran dönüşümlerin sağlanması önemlidir.

Rostow (1960)'a göre, kalkışın gerçekleştirilebilmesi için şu üç koşulun sağlanması önemlidir:

- ✓ Üretken yatırımların ve milli gelir artışının nüfus artışından daha büyük oranda gerçekleşmesi,
- ✓ Yüksek hızla gelişen bir veya birkaç önemli imalat sektörün kurulması,
- ✓ Modern sektörde gelişmeyi tahrik edecek ve kalkış aşamasının dış ticarette yapacağı tasarrufları iyi kullanabilecek, başlatılan gelişmeye süreklilik verebilecek siyasi, sosyal ve yönetsel bir ortamın sağlanması.

Tasarruf oranının artırılması ve bunun verimli alanlarda kullanılması, bir ülkede ekonomik gelişmenin sağlanması ve o ülkenin uluslararası alanda rekabet gücünün artırılması için önemlidir. Yatırımlardan elde edilen verimliliğin artırılması ve bunun devamlılığının getirilmesi sürdürülebilir üretim ve tüketimin sağlanmasına katkıda bulunmaktadır. Bu yüzden kalkışa geçme aşamasında yapılan yatırımlar, uzun vadede ekonomik gelişmenin sağlanıp sağlanamayacağı konusunda öncü rol oynamaktadır.

Kalkış aşamasında, yeni sanayi kollarının gelişmesiyle birlikte tasarrufta bulunan ve bu tasarruflarını modern sektör faaliyetlerinde kullananların gelirleri artar. Tarım sektöründe kullanılan üretim yöntemlerinde modernleşme sağlanabilir ve bu sektörde ticari faaliyetlerde artışlar ortaya çıkabilir. Geleneksel üretim yöntemlerinden çıkıp modern üretim yöntemlerine geçişle birlikte üretim ve verimlilik de artabilir. Bu yüzden tarım sektöründe bireyler, sadece tüketime yönelik olan üretim yapısından vazgeçerek üretimini ticarete dökmeye başlayabilirler. Böylece bireylerin gelirleri artarak ve refah düzeylerinde artışlar gerçekleşebilir. Kırsal kesimdeki bireylerin yaşam standartlarının yükselmesi, kalkınmanın sağlanmasında önemlidir.

Kalkınma düzeyleri düşük ülkelerde kırsal kesimdeki toplumlar, genellikle düşük ücret ve düşük yaşam koşullarında hayatlarını sürdürmektedirler. Toplumda ikili bir yapı meydana gelmektedir. Bu yüzden kalkış aşamasında gerçekleştirilen modern üretim yöntemlerinin geliştirilmesi ve kırsal kesimin ticarete yönelik faaliyetleri, bu ikili yapı arasındaki farkın azalmasını sağlayabilir. Kalkış aşamasında özel sektördeki girişimcilerin yatırımları artar. Azgelişmiş ülkelerde ekonomik yaşamda özel sektörün payı, küçük ölçekli olduğu ve verimliliği az olduğu için düşüktür. Bu yüzden ekonomik büyüme katkısı çok azdır. Özel sektörde yatırımların artması ve yeni sanayi kollarının gelişmesi rekabet ortamını artırabilir. Rekabet oluşumu sonucunda girişimcilerin verimli alanlarda yatırım yapmaları sürdürülebilir bir ekonomik büyümenin oluşmasını sağlamaktadır.

Olgunlaşma aşamasında, toplumlar kendi kendini besleyen bir döneme girmiş, iktisadi faaliyetler düzenli bir şekilde gelişmeye başlamış ve teknoloji hemen hemen tüm sektörlere yayılmaya başlamıştır (Rostow, 1960). Ülke tüketim toplumu olmaktan çıkıp üretim toplumu yapısına dönüşmektedir. Böylece ulusal ve uluslararası alanda ticaret, gelişerek ülkeye döviz girişi sağlamaktadır. Milli gelirin %10-20 kadarı sürekli bir şekilde yatırımlara dönüştürülmekte, gelir artışı nüfus artışından daha hızlı bir şekilde gerçekleşmekte, ekonomi artık uluslararası piyasada yerini almış ve daha önce ithal edilen mallar yurt içinde üretilmeye başlamıştır (Kaynak, 1988: 33). Bu sayede ülkenin dış ticaret açığı ve dolayısıyla ülkeden döviz çıkışı azalmaya başlamaktadır. Uluslararası alanda rekabet edebilecek gücü elinde bulunduran ülkeler, sosyal ve siyasi alanda da küresel kurumlarda söz sahibi olabilmektedir. Ulusal ve uluslararası alanda eşitsizliklerin ortadan kaldırılması ve ekonomik, siyasi ve toplumsal alanda her ülkenin söz sahibi olması, sürdürülebilir kalkınmanın temel hedefleri arasında yer almaktadır. Dolayısıyla uluslararası alanda rekabet gücünün elde edilmesi, sürdürülebilir kalkınmanın sosyal ve siyasal hedeflerine ulaşılmasına zemin hazırlamaktadır.

Toplumlar olgunlaştıkça kişi başına gelirin yükselmesiyle gıda, giyim ve barınma gibi temel ihtiyaçları aşan tüketim üzerinde bir kontrol kazanmaya başlarlar ve aynı zamanda şehir nüfusu artarken olgun bir ekonominin tüketim mallarından haberdar olanların sayıları çoğalır (Karaca ve Şahin, 2010: 44-45). Kişi başına gelirin yükselmesiyle bireyler yaşamını devam ettirebilmek amacıyla değil daha yüksek standartlarda hayatlarını sürdürmeye yönelik tüketimlerini gerçekleştirirler. Bireylerin tüketim mallarında seçim şansı artar bu da refah seviyelerinin artmasını sağlayabilir.

Rostow (1960) 'a göre, yoğun kitlesel tüketim aşamasındaki toplumlarda yeni önder sektörler, dayanıklı tüketim malları ve hizmet sektörleridir. Kalkınmanın son aşaması olan yoğun kitlesel tüketim aşamasıdır. Toplumlar ekonomik ve sosyal alanlarda gelişmelerini tamamladıktan sonra dış politikada askeri ve siyasi konulara yönelmektedirler. Bu nedenle toplumlar dış politikada ve askeri alanda daha fazla yatırım yapmaya başlarlar. Bu dönemde Rostow ve Rostow (1990: 10-11)'a göre her ülke şu üç hedefle karşı karşıya kalmaktadır.

- ✓ Refah devletini oluşturmak, yani sosyal güvenliği artırmak, gelir dağılımını düzenlemek ve çalışma saatlerini azaltmak,
- ✓ Dayanıklı tüketim malları üretmek ve bu şekilde tüketim düzeyinde temel gıda mallarını aşmak,
- ✓ Dış politika ve askeri alanda üstünlük sağlamaya çalışarak dış politikada gücünü artırmak.

Gelişme aşamalarını tamamlamış ülkelerde kişi başı milli gelir yüksektir ve tüketim yalnızca gıda ürünlerine yönelik değildir. Bireyler, eğitim, sağlık ve savunmaya yönelik daha yüksek standartlarda hizmet almaya çalışmaktadırlar. Bu yüzden bu ülkelerde hizmet sektörü daha fazla gelişmiştir ve topluma daha iyi hizmet verebilmek için eğitim seviyesinin kalitesi yükseltilmeye çalışılmaktadır. Dış politikada ekonomik gücü elinde bulunduran ülkeler, askeri ve siyasi alanda da üstünlük kurmaktadır. Uluslararası alanda ekonomik, siyasi ve askeri alanda söz sahibi olmaktadırlar. Sen (1988c)'in ifade ettiği gibi milli gelir bireylerin temel hak ve özgürlüklerini elde etmede aracı rol oynamaktadır. Ekonomik gücü elinde bulunduran toplumlar, ulusal ve uluslararası alanda öncü rol oynamaktadır. Sürdürülebilir kalkınmanın hedefi, yoksul ülkelerin de gelişmiş ülkeler gibi uluslararası alanda hak ve özgürlüklerini elde etmelerini sağlamaktır. Bunun sağlanması için gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler arasındaki başta ekonomik olmak üzere siyasi ve sosyal farklılıkların ortadan kaldırılabilmesi önemlidir.

Rostow (1959: 4), iktisadi faktörler yanı sıra iktisadi olmayan faktörleri de içine alarak kalkınmayı incelemiştir. Rostow'un büyüme aşamaları teoreminde geleneksel toplum aşamasından yoğun kitlesel tüketim aşamasına kadar ülkelerde sosyal, kültürel ve ekonomik anlamda dönüşümler yaşanmaktadır. Kalkınma aşamaları ilerledikçe toplumlar ekonomik açıdan ilerlemekte, sosyal ve kültürel yönden daha modern bir bakış açısına erişmektedirler. Ekonomik gelişmesini tamamlayan toplumlar, diğer alanlarda daha aktif rol oynamaktadır. Ulusal ve uluslararası alanda söz sahibi olabilmektedirler. Böylece bu toplumların ekonomik, siyasi ve toplumsal açıdan gelişmiş ülkeler ile aralarındaki mesafe azalmaktadır. Bu

toplumlarda daha yüksek standartlarda ve sürdürülebilir yaşam tarzı hâkim olmaya başlamaktadır.

1.2.1.3.Yoksulluğun Kısır Döngüsü Kuramı

Yoksulluğun kısır döngüsü kuramına göre toplumlar, bugün gelişmiş ve azgelişmiş ülke olarak iki farklı yapıda görülmektedir. Bunun nedeni bugün gelişmiş ülke olarak görülen ülkelerin geçmişte ekonomik ve sosyal anlamda gerçekleştirdiklerini, gelişmekte olan ülkelerin yapamamalarıdır. Nurkse (1971)'e göre az gelişmiş ülkelerde yoksulluğun kısır döngüsü arz ve talep yönünden kaynaklanan sermaye birikiminin sağlanamamasından kaynaklanmaktadır. Arz yönünden düşünürsek, azgelişmiş ülkelerde kişi başına düşen gelirin düşük olması tasarrufların düşük olmasına neden olmaktadır. Tasarruf oranlarının düşük olması ise yatırımlar için gerekli olan sermayenin düşük kalmasına ve dolayısıyla gerekli yatırımların yapılamamasına neden olmaktadır. Düşük düzeyde gerçekleştirilen yatırımlar ise verimliliğin düşük olmasına ve bu yüzden de milli gelirin yine düşük kalmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla başlangıçtaki düşük olan gelir düzeyine tekrar dönülmektedir. Talep yönünden bakacak olursak, düşük gelir düzeyi düşük satın alma gücü nedeniyle piyasadaki efektif talebin düşük olmasına neden olmaktadır. Talebin düşük düzeyde gerçekleşmesi ise üretimin yani gelirin düşük düzeyde gerçekleşmesine neden olmaktadır. Bu nedenle de yatırımlar için gerekli olan kaynakların yetersiz kalmasına neden olmaktadır ve yine başlangıç seviyedeki düşük gelir düzeyi tekrarlanmış olmaktadır.

Azgelişmiş ülkelerin fakirliğin kısır döngüsünden çıkamamalarının bir diğer nedeni de gelir seviyesi düşük olan ülkelerde insanların yeterince beslenememeleridir (Nurkse, 1971: 115). İyi beslenemeyen insanların çalışma hayatında da verimliliği düşük olur. Bu yüzden üretim, milli geliri artıracak kapasitede gerçekleştirilemez. Dolayısıyla düşük milli gelir, yetersiz beslenme ve tekrar düşük milli gelir döngüsü kendini yeniler.

Nurkse (1954)'e göre bu kısır döngünün kırılabilmesi, yatırımların dengeli bir şekilde dağıtılarak iç piyasanın düzenlenmesine bağlıdır. Aynı zamanda yabancı sermaye, dış borçlanma ve dış yardımlar da düşük gelir seviyesinde olan ülkelerde tasarrufları artırarak ve talep yetersizliğini azaltarak milli gelirin artırılmasına katkı sağlayabilmektedir.

Bugün azgelişmiş ülkelerin geri kalmışlığını etkileyen unsurlar ekonomik olduğu kadar coğrafi, sosyal, kültürel ve politik unsurlara da dayanmaktadır (Savaş, 1986: 282). Bir ülkenin

bulunduğu coğrafi konumdan dolayı doğal kaynaklar yönünden zengin olması veya iklim çeşitliliğinin fazla olması o ülke ekonomisinin canlanmasını sağlayabilmektedir. Ancak bu, o ülkenin elinde bulundurduğu bu avantajı kullanabilmesi durumunda gerçekleşebilmektedir. Sosyo-kültürel unsurlar arasında psikolojik ve dini etkenler, eğitim yapısı gibi etkenler de bir ülkenin gelişme aşaması kaydetmesinde etkilidir.

Nurkse, yoksulluğun kısır döngüsü teoreminde toplumların gelişme seviyelerini ekonomik olarak ele almaktadır. Ancak ekonomik büyüme, dolaylı yoldan sosyo-kültürel, dini ve politik etkenlere de bağlıdır. Toplumlar her ne kadar ekonomik yönden gelişmiş olsalar da sosyal, kültürel ve politik açıdan yeniliğe açık olmadıkça kalkınma düzeylerini sürdüremezler. Kalkınma, sadece ekonomik anlamda ileriye gitmeyi değil, sosyal, kültürel ve politik yönden de gelişime açık olmayı ve bu durumu sürdürebilmeyi ifade etmektedir. Ayrıca bir toplumun ekonomik olarak gelişmesi, o toplumun sosyal ve kültürel yapısına da bağlı olarak ilerlemekte veya gerileyebilmektedir. Sosyal, kültürel ve dini faktörler, üretim yapısını ve yapılan yatırımları etkilemektedir. Böylece bu faktörler, ekonomik yönden ilerleme, ekonomik kalkınmanın sağlanması ve sürdürülmesinde etkilidirler.

1.2.1.4. Dengesiz Kalkınma Kuramı

Dengesiz kalkınma teorisine göre toplumlar, ekonomik çıkarları doğrultusunda kendi ekonomileri içinde en verimli üretim sektöründe uzmanlaşmaya çalışmaktadırlar (Hirschman, 1971: 129). "Mukayeseli Üstünlük" teorisi olarak da ifade edilebilen bu teoriye göre tam rekabet ve tam istihdam şartlarının geçerli olduğu bir ekonomide uzun dönemde uluslararası ticaret yoluyla her toplumun ekonomik refahının maksimuma ulaşacağı ifade edilmektedir.

Dengesiz kalkınma düşüncesinin dayandığı temel ilkeleri şöyle özetleyebiliriz (Hirschman, 1977);

- ✓ Az gelişmiş ülkelerin kalkınmasında istikrar söz konusu olmamaktadır. Bu ülkelerde kalkınma daha sert başlangıçlarla ve durgun bir ekonomi ile gerçekleşmektedir.
- ✓ Dönem içinde gerçekleşen dalgalanmalar ve ekonomik şoklar dinamik bir şekilde ortaya çıkmaktadır.
- ✓ Modelde her sektörün aynı anda yatırımlarını artırmaya çalışması kalkınma ve büyümeyi yavaşlatmaktadır

Dengesiz kalkınma teorilerinin altında yatan temel etkenlerden birisi, azgelişmiş ekonomilerde tasarrufların ve sermayenin yeterince sağlanamamasıdır (Hirschman, 1992: 27). Tasarruf oranının düşük olması yatırımlar için yeterli sermaye birikiminin yapılamamasına neden olmaktadır. Kıt olan sermayenin eşit dağılımı düşük ölçekli işletme tiplerinin ortaya çıkmasına ve elde edilen verimin düşmesine neden olmaktadır. Bunun önüne geçebilmek için yatırımlar, ekonomide kalkınmayı hızlandırabilecek öncü sektörlerde gerçekleştirilmelidir. Bu nedenle, önemli olan ilk aşamada yapılacak olan öncü sektörlerin belirlenmesidir. Bu sektörleri belirlemek için her sektörün ileri ve geri bağlantı katsayıları belirlenerek toplam bağlantı sayısı en yüksek olan sektörlerdeki yatırımlara öncelik verilebilir (Vogel, 1994: 136). Bu sayede gerçekleştirilecek yatırımlar ile ekonominin genelinde bir canlanma ortaya çıkabilecek ve milli gelirde daha hızlı bir artış gerçekleştirilebilecektir.

Dengesiz kalkınma kriterini savunan yeni ve modern teorilerin öncüsü Albert Otto Hirschman'dır (Akamatsu, 1961). Az gelişmiş ülkelerde sermaye miktarı ve arz-talep yönlü piyasa genişliği yeterli olmadığı için dengeli kalkınmanın gerçekleştirilmesi çok zordur (Hirschman, 1981). Hirschman'a göre bunun nedeni, yeterli sermayeye ve piyasa genişliğine sahip olan ülkelerin zaten gelişmiş ülke sayılmalarıdır. Tasarruf oranı ve dolayısıyla sermaye birikimi yetersiz olan ülkelerde yatırımlardan elde edilen kar oranları düşük kalmaktadır. Bu nedenle bir sonraki yatırımlar için gerekli olan sermaye birikimi elde edilemediği için bu bir bakıma kısır bir döngüye dönüşmektedir. Bütün sektörlerde aynı zamanda yatırım yapmak, sermaye birikimi ve girişimci sayısına bağlıdır (Garegnani, 1978). Bu durum gelişmiş ekonomilerde mümkün olan bir durumdur. Ancak az gelişmiş ekonomilerde gerçekleştirilmesi daha zordur. Dolayısıyla seçilecek öncü bir sektörde bu imkânlar değerlendirilerek, bu sektörün ileri ve geri bağlantıları belirlenerek öncü sektörün diğer sektörleri desteklemesinin sağlanması mümkündür (Hirschman, 1997: 162).

İleri bağlantı; herhangi bir sektörün ürettiği mala olan talebin, bunu talep eden sektörün üretimi içerisindeki payı iken, geri bağlantı; herhangi bir sektörün kendi dışındaki sektörlerden girdi olarak aldığı miktarın yapmış olduğu üretim içerisindeki payıdır (Ardeni, 2014). İleriye doğru bağlantı yoluyla sektörün üretimini girdi olarak kullanan sektörlerin gelişimine katkı sağlanmaktadır. Geriye doğru bağlantı yoluyla ise girdilerin alındığı sektörlerin gelişimini ve çıktı oranlarını artırmalarını özendirilmektedir (Chang ve Andreoni, 2020). Dolayısıyla sektörler arasındaki bağlılık katsayısı en yüksek olan sektöre öncelik verilmesi, bu sektörün diğer sektörlerin de gelişme düzeyini artırması bakımından önemlidir.

Az gelişmiş ülkelerin tipik özelliklerinden birisi, çeşitli faaliyetler arasında karşılıklı bağlantının zayıf olmasıdır (Gaur vd., 2019: 1254). Tarım sektörünün hâkim olduğu bu ülkelerde genellikle ilkel üretim yöntemleri uygulanmaktadır. İlkel üretimleri de diğer faaliyetler üzerinde sınırlı etkiye sahiptir. Bu yüzden bu sektörün ileriye ve geriye bağlantıları düşüktür.

Dengesiz kalkınma teorisini savunan iktisatçılar, yatırımların bu tarz dengesizlikler yaratıp birbirlerini teşvik ederek artmalarını; az gelişmiş ekonomiler için en iyi kalkınma şekli olarak kabul etmektedirler (Hirschman, 1981: 30). Az gelişmiş ülkelerde tasarruf oranları düşük ve dolayısıyla bu tasarruflarla sağlanan yatırımlardan elde edilen verimlilik seviyesi de düşük oranda gerçekleşmektedir. Bu durumda devletin ekonomiye müdahale ederek verimlilik oranı yüksek olan ve diğer sektörleri en fazla etkileyebilecek olan sektörü desteklemesi, ülke ekonomisinin gelişmesi için kaçınılmaz hale gelmektedir. Bu nedenle dengeli kalkınma modeli aşamalı bir şekilde gerçekleşmektedir.

Dengesiz kalkınma teorilerine getirilen eleştiriler şu şekilde sıralanmaktadır (Kaynak, 2014: 387):

- ✓ Dengesiz kalkınma teorilerinde şansa çok fazla yer verilmiştir. Kalkınmanın hızı, girişimcilerin arzularına ve bireylerin yatırım için uyarılmalarına bağlanmıştır. Uyarı istenilen tepkileri yaratmakta başarısız olduğunda istenilen amaç gerçekleşememektedir.
- ✓ Bir yerde yaratılan dengesizliğin çeşitli faaliyetlerde genişlemesini sağlayabilmek için faktör girdilerinin arzında katılıkların olmaması gerekmektedir. Böyle bir durumda ortaya çıkan dengesizlik kalkınma süreci içerisinde olumsuz durumları ortaya çıkarmaktadır. Örneğin dengesizliğin meydana geldiği sektördeki maliyet ve fiyat artışlarının bütün ekonomiye yayılması durumunda enflasyon ortaya çıkabilmektedir.
- ✓ Kaynakların yalnızca birkaç malın üretiminde yoğunlaştırılmasıyla ortaya çıkan etkiler beklenen şekilde gerçekleşmeyebilir. Örneğin ödemeler dengesi açısından daima "bütün yumurtaları aynı sepete koyma" tehlikesi olabilir. Bu da üretim ve dolayısıyla ticaretin çeşitlendirilmemiş olduğundan sıkıntılar ortaya çıkarabilir.
- ✓ Dengesiz kalkınmada fiyat mekanizması üzerinde bir baskı oluşturulmuştur. Darboğaz ve bollukların yansıtılması fiyatlar yoluyla gerçekleştirilebileceği gibi bu durumda oluşacak tepkiler de fiyatlar yoluyla gerçekleşmektedir. Talebin fiyat ve gelir esneklikleri katı dengesiz kalkınma modelinden beklenen sonuçlar gerçekleşmeyebilir.

Dengesiz kalkınma teorisinde ele alınan toplumlar azgelişmiş tarım ülkeleridir. Dolayısıyla bu teoride Rostow'un gelişme aşamaları teorisinde belirtildiği gibi bu ülkeler genellikle ekonomi yanı sıra siyasi ve toplumsal yönden de oldukça geri kalmış ülkelerdir. Ekonomik açıdan gelir eşitsizliğinin olduğu, ekonomik gücün genellikle küçük grupların elinde bulunduğu toplumlardır. Dolayısıyla bu ülkelerde kalkınmanın sağlanması ve sürdürülebilir hale gelebilmesi için bireyler, ekonomik gelişme yanı sıra sosyal, siyasal ve kültürel yönden de gelişime açık olmaları önemlidir.

1.2.1.5. İkili Yapı Kuramları

İkili yapı kuramlarına göre azgelişmiş ülkelerde toplumun her kesiminde Batı ile Doğu arasında çatışmalar ve tutarsızlıklar ortaya çıkmaktadır(Savaş, 1986: 289). Azgelişmiş ülkelerin Batı kesimi ile Doğu kesimi arasında yer alan sosyal, kültürel ve ekonomik gelişme farklılıkları bu çatışmalara ve uyumsuzluklara zemin hazırlamaktadır.

İkili yapı kuramlarının öncüleri Boeke (1953) ve Lewis (1954)'tir. Boeke (1953)'ye göre az gelişmiş ülkelerin kendilerine has bir iktisat teorisine ihtiyaçları vardır ve batılı ülkelere ait iktisat teorileri bu ülkelerin kalkınmasına yardımcı olamayacaktır.

Azgelişmiş ülkelerde birbiriyle kaynaşamamış iki ayrı sistem kalkınmanın idaresini zorlaştırmaktadır (Higgins, 1956). Bir sektörde meydana gelen değişme ve gelişmeler, ekonominin diğer sektörlerini olumsuz yönde etkilemektedir. Böyle bir ekonomide ise ekonominin tamamı için politika uygulamak zorlaşmaktadır. Dolayısıyla ekonomide sanayileşme ve tarım sektöründeki modernleşme hareketleri çok yavaş bir şekilde ilerlemekte ve kar oranları ile verimlilik düzeyi çok düşük bir düzeyde ortaya çıkmaktadır (Savaş, 1986: 290). Ekonomide ortaya çıkan bu ikili yapı bölgeler arasında gelir eşitsizliklerine de yansımaktadır. Bir tarafta modern dünyanın gelişmiş standartlarında yaşam tarzı sürdürülürken diğer tarafta açlık sınırı altında temel ihtiyaçların bile karşılanamadığı bir yaşam devam etmektedir.

1.2.1.5.1. Sınırsız Emek Arzı ile iktisadi kalkınma

William Arthur Lewis tarafından öne sürülen ve Gustav Ranis, John Fei tarafından geliştirilen sınırsız emek arzı modeline göre ekonomide iki sektör bulunmaktadır (Freyssinet, 1985: 333). Kırsal kesimde tarım sektörü hâkimken kentsel kesimde sanayi sektörü hâkimdir.

Lewis (1954) tarafından öne sürülen sınırsız emek arzı modelinde, gelir bölüşümü, sermaye birikimi ve iktisadi kalkınma arasındaki ilişki çözümlenmeye ve böylece kalkınma sürecinde kapitalist artığın ana rolü vurgulanmaya çalışılmıştır. Azgelişmiş ülkelerin genel özelliklerinden birisi ülke içerinde bölgeler arasında genellikle ekonomik, sosyal ve kültürel farklılıkların bulunmasıdır. Bir tarafta gelişmiş ve dışarı açılan ticaret yapısı olan sanayi kesimi hâkimken diğer tarafta genellikle tüketime yönelik üretim yapan tarım toplumu bulunmaktadır.

Lewis (1954)'e göre sınırsız emek arzı modeli şu şekilde işlemektedir; Modern sektörde verimlilik ve dolayısıyla kişi başına üretim geleneksel sektörden daha yüksektir. Geleneksel sektörde (geçimlik ücret düzeyinde) emek arzının emek talebini aşması anlamında sınırsız bir emek arzının bulunduğu düşünülmektedir. Bu yüzden geleneksel sektörün artık emek deposu olduğu kabul edilmektedir. Lewis (1988) artık emekle, diğer üretim faktörleri sabit iken artık emeğin üretimden çekilmesi durumunda üretimde bir düşüş gerçekleşmediği için gizli işsizliği kastetmektedir. Tarım sektöründeki bu artık emeğin (gizli işsizliğin) modern sektördeki alternatif işlere yerleştirilmesi halinde geçimlik sektörde kalan işgücünün daha fazla çalışarak üretimi devam ettirebileceği hatta artırılabileceği varsayılmaktadır (Lewis, 1972). Bu sayede verim artışı sağlanarak kırsal kesim ve kentsel kesim arasındaki gelir eşitsizliği azaltılabilir. Kırsal kesimde yaşam koşullarında iyileştirme sağlanarak kentlerde ortaya çıkan nüfus yoğunluğundaki artış düşürülebilir.

Hızlı nüfus artışının bulunduğu azgelişmiş ülkelerde emeğin marjinal ürünün sıfır hatta negatif olabileceği vurgulanmaktadır (Kaynak, 2014: 214). Bu bölgelerde daha çok tüketim amacıyla üretim yapılmaktadır. İstihdam edilen kesim genellikle temel ihtiyaçlarını karşılayacak düzeyde ücretlendirilmektedir. Bu yüzden üretimi ve verimliliği artırmaya yönelik çalışmalar gerçekleştirilmemektedir. Ricardo (1817[1974])'nun öne sürdüğü gibi tarım sektöründe, toprağın sınırlı olması nedeniyle azalan getiriler özelliği hâkimdir. Azgelişmiş ülkelerde genellikle tarım sektörü hâkimdir ve bu ülkelerde genellikle nüfus hızlı bir şekilde büyümektedir. Bu yüzden nüfusun hızlı bir şekilde artması ve emek gücünün de tarım sektörü dışında çok az istihdam olanaklarına sahip olması durumunda bir süre sonra verimli toprakların azalması ve toprağın da emek istihdam etme gücünün ortadan kalkması nedeniyle tarım sektöründe azalan verimler kanunu ortaya çıkmaktadır.

Lewis (1988)'e göre sanayi sektörü tam esnek olmasına rağmen sanayi sektöründe belirli bir sermaye birikimine sahip olunması ve bu sektöre gelecek artık emeğe belirli bir telafi edici ücret ödenmesi, tarımdan sanayiye geçen emek arzından verimli bir şekilde

faydalanılabilmek için önemlidir. Bu sayede tarım sektöründeki artık emeğe iş sağlanmış ve toprak üzerinde gerçekleşen nüfus baskısı ve azalan verimler koşulu da azalmış olacaktır. Geçimlik sektördeki artık emeğin sanayi sektörüne aktarılması sonucunda geçimlik sektördeki ücretler artmaya başlar ve sonunda iç ticaret haddi geçimlik sektör lehine hareket ederek sanayi sektöründe de ücretlerin artmasına neden olur. Böylece sanayi sektöründeki sınırsız emek arzı tükenmeye ve sanayi sektörünün esnekliği azalmaya başlar. Tarım sektörü ticarileşmeye başlar ve bu sektördeki üreticiler de emek için rekabete yönelirler. Böylece verimlilik arttıkça reel sektörde güçlenmeye başlar ve ekonomi kendi kendini besleyen bir kalkınma sürecine girer.

Sınırsız emek arzı modelinin altında yatan problem, yatırımın optimal dağılımını iki sektörün de eşzamanlı olarak geliştirmeye sağlaması ve bunun için de (Lewis, 1972):

- ✓ Girdi düzeyinde; tarım sektöründe ortaya çıkan artık emeğin sanayi sektörü tarafından tam emiliminin gerçekleşmesi,
- ✓ Çıktı düzeyinde; azalan bir tarımsal nüfus tarafından artan bir endüstriyel nüfusun beslenmesini ve karşılıklı dengeli pazarların kurulmasını sağlamak.

Ancak az gelişmiş ülkelerde tarımsal nüfusun fazla olması ve artık emeğin kentlere yoğun göçünün yaşanmasına rağmen sanayi kesimi de yeterince gelişmiş değildir. Bu nedenle tarım sektöründe ortaya çıkan artık emeğin tamamının sanayi sektörüne yerleştirilmesi zor bir ihtimaldir. Aynı zamanda tarım kesiminden çıkan artık emek, sanayi kesiminde istihdam edilebilmek için gereken niteliklere sahip olmayabilir. Benzer şekilde sanayi kesimi de bu artık emeği istihdam edebilecek yeterli kapasite de değilse kayıt dışı istihdamda artışlar yaşanabilir. Bu nedenle kırdan kente geçen kesimde yaşam koşullarında daha fazla düşüş ortaya çıkabilmektedir.

Ranis ve Fei (1961), sınırsız emek arzı modeline göre kalkınmanın gerçekleştirilebilmesi için tarımsal sektörün endüstriyel sektör lehine yok edilmesi değil bu sektörlerin birbirine bağlantılı bir şekilde iç içe devam ettirilmesinin önemini vurgulamıştır. Kalkınmanın sağlanması için bu iki sektörün birbirine bağlantılı ve dengeli bir şekilde ayakta kalması önemlidir. Aksi durumda bir sektördeki dalgalanma diğer sektördeki dalgalanmayı beraberinde getirecektir ve ortaya çıkan artık emeğin emilmesi için süreç tekrardan başlayacaktır. Ya da bu sürecin gerçekleşmesi için ortaya çıkan dengesizlik durumunda devlet desteğine ihtiyaç duyulacaktır.

Lewis'in sınırsız emek arzı modelinde tarım sektöründe ücretlerin düşük olması nedeniyle buradaki artık emeğin sanayi sektörüne (kırdan kente göç) kaydığı ifade

edilmektedir. Günümüz azgelişmiş ülkelerde göç sonucunda kentlerde bir nüfus yığılması ortaya çıkmaktadır. Ayrıca kırdan kente göç eden bireyler vasıfsız iş gücü niteliğinde olduğu için istihdam olanakları düşük kalmakta ve bireylerin istihdamları çok düşük ücretlerde sağlanabilmektedir. Bu yüzden düşük hayat standartlarında bir yaşam gerçekleştirmektedir. Bu durum kentlerde çevre kirliliği, gecekondulaşma, ulaşım yapısında bozulma gibi sorunları ortaya çıkarmaktadır. Ayrıca bu bireyler, düşüm yaşam standartlarında hayat sürdürdükleri için temiz içme suyu, eğitim ve sağlık gibi temel ihtiyaçlarını karşılamakta sorunlarla karşılaşmaktadırlar. Böyle sorunlar, ülkede kalkınmanın sağlanmasında ve sürdürülmesinde zorluklar ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla bu ülkelerde yoksulluk ve kişi başına gelir oranları daha fazla düşmektedir. Eğitim, sağlık ve barınma gibi temel ihtiyaçların karşılanma oranları daha fazla zorlaşmaktadır.

1.2.1.5.2. Doğu-Batı Çatışması

İkili yapı kuramlarından bir diğeri Boeke (1953) tarafından öne sürülen azgelişmiş ülkelerde yaşanan Doğu-Batı çatışmasını vurgulayan varsayımdır. Boeke (1953)'e göre düalizm anlayışı altında az gelişmiş ülkelerde biri "ithal malı" olan sosyal sistemle, diğeri ülkenin kendi tarihinden gelen yerli sosyal sistem yan yana bulunur. Böylece toplumun her kesiminde Batı (ithal edilen sosyal sistem) ile Doğu (yerli sosyal sistem) arasında farklılıklar ve tutarsızlıklar ortaya çıkar. Böyle toplumlarda birbiriyle kaynaşamamış iki ayrı sosyal sitem kalkınmanın sağlanmasını zorlaştırmaktadır. Son yıllarda uluslararası ve ulusal alanda ortaya çıkan gelir eşitsizliği de toplumlarda böyle bir ortamın daha da güçlenmesine neden olmaktadır. Az gelişmiş ülkelerin doğu ve batı kesimi arasında ortaya çıkan sosyal ve kültürel farklar, o ülkelerin ekonomisinin canlanmasına da engel teşkil etmektedir. Bir sektörde meydana gelen gelişmeler, diğer sektörlerin gelişmesini olumsuz etkilemektedir. Dolayısıyla böyle toplumlarda ekonominin tamamı için bir politika uygulamak olumsuz sonuçlar doğurabilmektedir.

Azgelişmiş ülkelerin doğu kesiminde sınırlı ihtiyaçlar söz konusu iken batı kesiminde sınırsız ihtiyaçlar söz konusudur (Higgins, 1956: 100). Batı kesimde sosyal ve kültürel yaşamı sürdürebilecek alanlar bulunmaktadır. Bu bölgelerde yaşayan bireyler için çalışma dışında vakit geçirecek imkânlar da yer almaktadır. Bu yüzden batı kesiminde yaşayan insanlar daha kaliteli yaşam sürdürmek, sosyal ve kültürel hayata daha fazla zaman ayırabilmek ve içinde

bulundukları yaşam koşullarından daha fazla yararlanmak istemektedirler. Ayrıca bu bölgelerde tüketim çeşitliliği daha fazladır. Dolayısıyla bireyler ellerindeki malın en iyisini tüketmeyi istemektedirler.

Az gelişmiş ülkelerde büyük şehirlerde piyasa ekonomisi hâkimken kırsal kesimde trampa ekonomisi hâkimdir (Savaş, 1986: 21). Büyük şehirlerde irili ufaklı sanayi işletmeleri kurulmuş, deniz, hava ve kara ulaşım hizmetleri sağlanmaktadır. Yurt içi ve yurt dışı ticaret firmaları buralarda yoğunluk kazanmaktadır. Ancak kırsal kesimde ise üretim daha çok ailenin kendi tüketimini sağlayacak ölçüde gerçekleştirilmektedir. Üretilen çok az ürün piyasaya sunulur. Dolayısıyla bu kesimde kar amacı hemen hemen hiç yoktur. Spekülatif karlar Doğu kesimi için çekicidir (Higgins, 1956: 101). Ancak bu karların düzenli ve sürekli bir biçime dönüştürülme fikri bu toplumlarda bulunmamaktadır. Bu yüzden bu kesimlerde ticaret, sanayi ve ulaşım imkânları hemen hemen hiç yoktur. Azgelişmiş ülkelerin doğu kesimi, modernleşme ve yaşam koşullarının iyileştirilmesi için çok uzun bir zamana ihtiyaç duymaktadır (Itagaki, 1968: 148). Gerek ekonomik yapılarındaki gerek eğitim, sağlık ve barınma gibi sosyal yaşamlarındaki gerilik bu toplumların doğu kesimde batı kesimine göre modernleşme faaliyetlerinin daha geç tamamlanmasına neden olmaktadır.

Boeke (1953)'nin ikili yapı kuramındaki doğu ile batı arasındaki farklılık yalnızca ekonomik anlamda ortaya çıkmamaktadır. Sosyal ve kültürel anlamda da doğu ile batı arasında çok büyük farklılıklar bulunmaktadır. Azgelişmiş ülkelerin batı kesiminde sinema, tiyatro, bar ve kulüp gibi sosyal hayatı destekleyen ortamlar geniş alan kaplarken, doğu kesiminde böyle ortamlara çok az rastlanmaktadır. Batı kesimindeki insanlar gelişmeye açık eğitimli bir yapıya sahipken, doğuda daha çok kendi gelenek ve görenekleri çerçevesinde bir hayat sürdürme çabası hâkimdir. Dolasıyla doğu ile batı toplumundaki bütün bu farklılıklar düşünüldüğünde batı toplumları sosyal, kültürel ve ekonomik yönden ilerlemeyi hedeflerken, doğu toplumlarında daha çok kaderci ve teslimiyetçi bir yaşam biçimi ortaya çıkmaktadır. Doğu kesimde ortaya çıkan sosyal ve kültürel farklılıklar azgelişmiş ülkelerde modern bir toplum yapısının oluşturulmasında ve sürdürülebilir kalkınmanın sağlanmasında bir engel teşkil etmektedir.

1.2.2. Amartya Sen Özgürlük ve Kalkınma

Ekonomik büyüme ile ekonomik kalkınma arasında yakın bir bağlantı vardır. Milli gelirin artması, ülkenin yaşam koşullarını iyileştirdiği konusunda hiçbir şüphe bulunmamaktadır. Bu yüzden II. Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkmaya başlayan kalkınma sorununun öncelikli amacı genellikle ekonomik büyümeyi ve dolayısıyla gayri safi milli hasılayı artırma amacı taşımıştır.

Ekonomik kalkınma konusu, gıda, giyim, konut, sağlık, eğitim gibi konulardan ayrı tutulamaz. Bunlar aynı zamanda ekonomik büyümenin de konularıdır. Ancak kalkınma konusu ekonomik büyümenin dolayısıyla GSMH'daki artışın çok ötesinde daha kapsamlı bir kavramdır. Kalkınmanın sağlanması için GSMH'nın genişlemesi ile birlikte o ülkenin yaşam koşullarını etkileyecek başka değişkenlere de ihtiyaç vardır. Büyüme ve kalkınma arasındaki farklar şu şekildedir (Sen, 1988b: 14):

- ✓ Ekonomik büyüme sadece kişi başına düşen GSMH iken bu durum GSMH'nın nüfus içerisindeki dağılımı sorununu dışarda bırakmaktadır. Bir ülkede en yoksul ile en zengin arasındaki yoksulluk farkı giderek artarken kişi başına reel gelirin yükselmesi mümkündür. Bu yüzden kişi başına düşen GSMH ülkenin refah düzeyini gerçek anlamda yansıtan bir gösterge değildir.
- ✓ Büyüme ve kalkınma arasındaki ikinci fark dışsallık ve pazarlanamazlık ile ilgilidir. GSMH yalnızca piyasada işlem gören refah araçlarıyla ilgilenir ve fiyatı olmayan fayda ve maliyetleri dışarıda bırakır. Örneğin ev hanımlarının yaptıkları işin bir ücrete tabi tutulmaması gibi.
- ✓ Kişinin belirli bir dönemde elde ettiği gerçek gelir o kişinin refahını yansıtır. Ancak kişinin nasıl bir hayat sürdürdüğünü gerçek anlamda refah derecesini anlamak için o kişinin hayatı bir bütün olarak belirlenmektedir.

Dolayısıyla GSMH'ya bakarak elde ettiğimiz bilgiler bize kalkınmayı belirlemekte yetersiz kalmaktadır. Ekonomik refah düzeyi yanı sıra sosyal, kültürel ve siyasi anlamda da refah düzeyinin sağlanması kalkınmanın göstergesidir. Kalkınmanın sağlanması ve sürdürülebilir hale getirilebilmesi için iktisadi büyüme; gıda, giyim, barınma, sağlık hizmetlerine erişim, temel hak ve özgürlüklerin korunması gibi temel ihtiyaçların sağlanmasından ayrı tutulmamaktadır.

Sen (1999)'e göre kalkınma, yaşadığımız hayatlar ve zevk aldığımız özgürlüklerden daha fazlasını ilgilendirmektedir. Kalkınma faktörü içerisinde gelir ve zenginlik kendi içerisinde bir amaç olarak değerlendirilmemelidir. Başka amaçlara ulaşmak için bir araç olarak değerlendirilmesi daha doğrudur. Sen (1983), yoksul veya varlıklı olan bireyler açısından statü için önemli olan şey, kişilerin işlev yapabilme yeteneği olduğunu savunmaktadır. Bireylerin istediği hayat tarzını yaşayabilmeleri, istedikleri eğitimi alabilmeleri veya istedikleri herhangi bir ülkede yaşayabilmeleri onların işlev yapabilme özgürlükleri ile mümkün olmaktadır. Sen vd.(1997: 3), aynı zamanda refahın, gelirle ve hatta geleneksel iktisat anlayışında olduğu gibi fayda ile ölçülemeyeceğini iddia etmektedir. Refahı ölçmek için sadece mallardan elde edilen faydalar ya da bu malların özellikleri değil, aynı zamanda bireylerin malları nasıl kullandığı da önemlidir. Örneğin hasta olan bir bireyin sağlıklı bireye göre bir gıdadan fayda elde etme ihtimali daha düşüktür. O yüzden refahı ölçmek için sadece bir mala sahip olmak veya bundan duyulan haza göre bir ölçüm yapmak bizi doğru sonuçlara götürmeyebilir. Genel olarak refahı ölçmek için malların mevcudiyeti ve duyulan hazın ötesinde insanoğlunun bu mallar ile ne yapabildiğine yani işlevler kavramına değinmek önemlidir (Todaro ve Smith, 2010: 16). Ekonomik gücün yanı sıra bireyin elde ettiği bu güç ile istediği yaşam tarzını sürdürebilme hak ve özgürlüklerini elde edebilmesi genel olarak refahın bir göstergesidir. İşlevler kavramı ile bir kişinin yapmaya veya olmaya değer verebileceği çeşitli şeyleri ifade edilmektedir (Sen, 1993:31). İstediği eğitimi alabilmesi, istediği sağlık hizmetinden yararlanabilme şansının olması, toplum içerisinde öz saygınlığını, temel hak ve özgürlüklerini koruyabilmesi ve değer görebilmesi bireyin ekonomik güç yanı sıra sosyal ve kültürel anlamda değer verebileceği işlevler arasındadır.

Kalkınma kavramını düşündüğümüzde geçmişte yalnızca toplumun milli gelir açısından refah düzeyinin yükselmesi olarak düşünülürken, günümüzde sosyal, politik ve kültürel açıdan da refah düzeyinin artması olarak düşünülmektedir. Sen (1999)'e göre toplumun daha refah bir yaşama sahip olması ve mutlu olması için sağlıklı, iyi beslenmiş, iyi giyimli, okur-yazar ve daha uzun ömürlü olmak yani toplum yaşamında yer alabilmek, mobil ve kişinin ne olabileceği ve ne yapabileceği konusunda seçim hakkına sahip olması önemlidir. O zaman kalkınmayı kısaca bir toplumun ve sosyal sitemin daha iyi, daha insancıl yaşama sahip olması diye nitelendirebiliriz. Bu temel tanım altında kalkınmanın üç temel bileşeni bulunmaktadır (Anand ve Sen, 2000).

- ✓ Geçinme

- ✓ Öz saygı
- ✓ Esaretten kurtulma (özgürlük)

Geçinme: Bir toplumda bütün insanların eksikliği durumunda yaşamın imkânsız olacağı bazı temel ihtiyaçlar vardır. Yaşamın devamını sağlamada mutlak anlamda gerekli olan bu temel ihtiyaçlar; beslenme, barınma, sağlık, eğitim ve korunma gelir. Bunlardan herhangi biri olmadığında veya yetersiz koşullarda sağlandığında az gelişmişlik durumu ortaya çıkacaktır. Bu nedenle bütün ekonomik faaliyetlerin temel amacı bu temel ihtiyaçları karşılamaktır. Bu nedenle ekonomik kalkınma, yaşam kalitesinin iyileştirilmesi yani kalkınmanın sağlanması için önemli bir faktördür ancak yeterli değildir.

Öz saygı: İyi ve kaliteli bir yaşamın ikinci bileşeni öz saygıdır. Gelişmiş ülkelerde maddi değerlere verilen önem nedeniyle değerlilik ve saygınlık için ekonomik zenginlik ve teknolojik güce sahip olmak ön planda tutulan konular arasında yer almaktadır (Todaro ve Smith, 2010: 21). Öz saygı, bireylerin ve toplumun hak ve özgürlüklerine sahip çıkması, toplum baskısı karşısında yaşam biçimlerini değiştirmemesi olarak tanımlanabilir.

Esaretten kurtulma (Özgürlük): Kalkınmanın üçüncü öğesi olarak özgürlük ile anlatılmak istenen; yabancılaştırıcı maddi yaşam koşullarından, sefaletten, baskıcı kurumlardan, dogmatik inançlardan ve yoksulluğun kader olduğuna yönelik inançlardan kurtulmak olarak görülebilir. Özgürlük kavramı aynı zamanda kişisel güvenlik, hukukun üstünlüğü, ifade özgürlüğü, siyasi katılım ve fırsat eşitliği konularını da kapsamaktadır. Ekonomik yönden güçlü olan toplumlarda bireylerin seçim alanı genişlemektedir, daha fazla boş zamanı tercih etme, daha fazla mal ve hizmete sahip olma özgürlüğüne sahip olunabilmektedir. Ancak bir toplumun ekonomik yönden güçlü olması daha fazla özgürlüklere sahip olduğu anlamına gelmemektedir. Ekonomik yönden güçlü olmak sadece bu özgürlüklere sahip olma avantajını artırmaktadır.

Sen (2000: 506)'e göre kalkınma, yalnızca gayri safi milli hasılada (GSMH), kişisel gelirde, sanayileşmede, teknolojik gelişmede veya sosyal modernleşmede artış olarak görülemez. Kalkınma için bunlar elbette önemlidir. Ancak Sen'e göre kalkınmanın değerleri kişilerin yaşamları ve özgürlükleri üzerine kurulu olmalıdır. GSMH'nın veya kişisel gelirin büyümesi, sanayileşme, teknolojik ilerleme ve sosyal modernleşme, toplumdaki bireylerin sahip oldukları özgürlükleri genişletmenin bir yolu olabilir. Ancak özgürlükler, sosyal ve ekonomik düzenlemeler (örneğin, eğitim ve sağlık hizmetleri için tesisler) ile siyasi ve medeni haklar gibi diğer belirleyicilere de bağlıdır (Corbridge, 2002: 204). Bugün ekonomik bakımdan

yeterince gelişmiş dünya ekonomilerinin belirli bölgelerinde bile pek çok insan temel özgürlüklerden muzdarip durumdadır. Bu tür ülkelerde kadın ve erkek arasındaki eşitsizlik, milyonlarca kadının hayatını etkilemekte ve kadınların sahip oldukları temel özgürlükleri ciddi anlamda kısıtlamaktadır. Ekonomik bakımdan daha az gelişmiş ülkelerde ise pek çok insan sağlık hizmetlerine ve temiz suya erişim, temel eğitim, ekonomik ve sosyal güvenlik gibi imkânlarından mahrum kalmaktadır. Özgürlük, kalkınma için birinci amaç hem de başka amaçları gerçekleştirebilmek için bir araç olabilmektedir (Sen, 2014). Özgürlük; ekonomik, sosyal ve politik alanda gerçekleştirilebilir. Demokratik haklar, sivil özgürlük, piyasa işlemlerinde özgürlük veya kadınların eğitim alma hakkı gibi temel sosyal fırsatlarda özgürlük bunlardan bazılarıdır. Bu özgürlükler büyük ölçüde birbirini tamamlayıcı niteliktedir. Bu karşılıklı bağlantı sayesinde özgür ve sürdürülebilir insan faaliyetleri, kalkınmanın etkili bir motoru olarak ortaya çıkar.

Bu gün dünyanın farklı bölgelerinde pek çok insan siyasi özgürlük ve medeni haklardan yoksundur. Bu hakların reddedilmesi, sosyal ve politik anlamda gelişmeyi engellemesi yanı sıra ekonomik büyümeyi de olumsuz yönde etkileyebilir (Sen, 1999: 526). Demokrasinin işleyişi, kıtlıkların ve diğer ekonomik zorlukların aşılmasında yardımcı olabilir. Demokratik hükümetler, seçimleri kazanmak için kamuoyu eleştirileri ile yüzleşmek durumu ile karşı karşıyadırlar. Bu yüzden de demokratik bir yönetimi olan ülkelerde hükümetler, varlıklarını sürdürmek ve ekonomik durgunlukları önlemek için önceden tedbir almak ve halkın sesini dinlemek zorundadırlar. İster ekonomik olarak zengin (Çağdaş Batı Avrupa veya Kuzey Amerika'da olduğu gibi) ister nispeten fakir (bağımsızlık sonrası Hindistan, Botsvana veya Zimbabwe'de olduğu gibi) bir ülke olsun demokrasi ile yönetilen hiçbir ülkede kıtlığın yaşanmamış olması şaşırtıcı değildir (Corbridge, 2002: 189). Demokrasinin geliştiği ülkelerde bireylerin hak ve özgürlükleri artmaktadır. Bu yüzden eylem faaliyetleri de genişlemektedir. Bireysel yatırımlar artmakta ve ekonomik gelişme sağlanmaktadır.

Özgürlük konusu altında siyasi ve sivil özgürlükler kendi başlarına kalkınmayı doğrudan etkilemektedir (Sen, 1999: 527). Siyasi ve sivil özgürlükler insan özgürlüğünün kurucu unsurları olduğundan bu hakların inkârı başlı başına bir sıkıntıdır. Bu haklardan mahrum bırakılan insanlar hayatlarını sürdürme konusunda önemli özgürlüklerden mahrum kalmış olurlar ve bireylerin kamu işleriyle ilgili önemli kararlarda yer alma fırsatları ellerinden alınmış olur. Bu durum, yoksunluk, sosyal ve politik yaşamı da kısıtlar ve başka sıkıntılara da yol açabilir.

Kalkınmanın doğasını değerlendirmede özellikle üzerinde durulması gereken konulardan birisi seçme özgürlüğüdür. Ancak bu kavramın toplumun bakış açısında dar ve sınırlı bir şekilde kullanılması nedeniyle seçme özgürlüğü yerine özgürlüğü engelleyen başkaları tarafından dayatılan kısıtlamaların var olup olmadığı ile ilgilenmek daha doğru bir yöntem olmaktadır (Sen, 1988a: 17). Belirli bir yaşam sürmeyi özgürce seçebilmek ve yapabileceğimiz seçimler üzerinde toplum baskısının bulunmaması, sürdürdüğümüz hayatın sosyal anlamda daha fazla zenginleşmesini sağlayabilir. Sen (1993), yaşam kalitesinin ve kalkınmanın değerlendirilmesinde seçme özgürlüğü önemli bir yer tuttuğundan bu konuyu "işlevler" açısından ele almıştır. Bu konuya oruç tutma işlevini örnek alarak değinmiştir (Todaro ve Smith, 2010). Bir kişi oruç tuttuğunda açıkça açlıktan ölüyordur. Başka bir kişi de yoksulluktan dolayı aç kaldığında aynı şekilde açlıktan ölüyordur. Ancak ikinci kişi oruç tutuyor olarak nitelendiremeyiz. Burada oruç tutmak ile açlıktan ölmek işlevlerindeki seçim özgürlüğü çok önemlidir. Dolayısıyla işlevlerin değerlendirilmesinde seçim özgürlüğünü dâhil etmek önemli bir faktördür.

1.2.3. Modernleşme ve Bağımlılık Yaklaşımı

1950'li yıllarda ortaya çıkan modernleşme yaklaşımına göre az gelişmiş ekonomiler, bugünün modern yani gelişimini tamamlamış ülkelerin geçtiği aşamalardan geçerek modern gelişmiş toplumlar haline gelebileceklerdir. Bunun için az gelişmiş ülkelerin, gelişmiş ülkelerin modern ekonomik, toplumsal ve siyasal yaşamını benimsemeleri önemlidir. Az gelişmiş ülkelerin, tarım ve sanayi alanında modern üretim yöntemlerini geliştirmeleri ve gerekli teknolojik altyapıyı sağlamaları gelişme aşamalarını tamamlamalarını sağlayacaktır.

Modernleşme yaklaşımının başarısız olması ile 1960'lı yıllarda geçerliliğini koruyan Bağımlılık yaklaşımı ise modernleşme yaklaşımına bir eleştiri olarak ortaya çıkmıştır. Bağımlılık teorisi, ekonomik yönden güçlü olan gelişmiş ülkeler ile ekonomik yönden zayıf olan az gelişmiş ülkeler arasındaki bağımlılık ilişkisini incelemektedir. Bağımlılık teorisi yaklaşımına göre az gelişmiş ülkelerin gelişememesinin nedeni gelişmiş ülkelerin geçmişte uyguladıkları sömürgecilik politikasıdır. Dolayısıyla bağımlılık teorisi düşünürlerine göre az gelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkelerin geçtiği aşamalardan geçerek bugünkü modern toplum yapısına ulaşacakları varsayımı yanlıştır.

1.2.3.1. Modernleşme Yaklaşımı

Modernleşme yaklaşımı, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra batı dışı toplumların batılı olanlardan farklarını görmek, ekonominin, siyasetin ve toplumsal yapıların modernleşmesini sağlamak ve Batı dışı toplumların nasıl kalkınacağı konusuna çözüm bulmak amacıyla ortaya çıkmıştır (Roxborough, 1999: 491). Batı toplumları, ekonomik açıdan gelişmiş, sosyal ve kültürel yönden Doğu toplumlarına göre daha ilerde bulunan ülkelerdir. Azgelişmiş ülkelerin içinde bulundukları ekonomik sıkıntılar, gelişmemiş teknoloji, eğitim, sağlık gibi sosyal alandaki gerilik bu toplumların, Batı ülkeleri ile aralarındaki ekonomik, sosyal ve kültürel yapıdaki farklılıkları açıklamaktadır. Modernleşme kuramına göre azgelişmiş ülkelerin modernleşmesi gelişmiş Batı toplumlarını örnek almaları ve onların geçtiği aşamalardan geçmeleri yolu ile sağlanabilmektedir.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Batının kendini diğer toplumlardan ayırma politikasının yerini, ABD önderliğindeki Batı'nın kendi dışındaki dünyayla bütünleşme çabaları almıştır (Lopez Alves, 2011: 250). Bunun nedenlerinden birisi Batı dışı dünyadaki ekonominin savaş sonrasında daha kötüye gitmesi ve bunun dünya ekonomi dengesinin bozulmasına neden olmasıdır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında kalkınma planları, savaşın tahribatını azaltmak için daha çok azgelişmiş ülkeler üzerine çevrilmişti. Bu nedenle savaş sonrasında Batı dışı dünya ile ilgili çalışmalar hızlanmış, özellikle Başkan Truman'ın *Dördüncü Hedef* konuşmasını yapması ve Marshall Planı'nın Batı dışı dünyayı da içerisine alacak şekilde genişletilmesi modernleşme hareketlerinin artmasına hız katmıştır (Altun, 2000: 152). Sanayileşmenin ve teknolojik gelişimin en iyi şekilde ilerlediği yer Batı toplumları olduğuna göre azgelişmiş toplumların modern dünyaya ayak uydurabilmek ve gelişmiş ülkeler ile arasındaki farklılıkları kapatabilmek için izlemesi gereken yol Batı toplumlarını takip etmektir.

Modernleşme, kökleri kapitalizme dayanan ve 1950 ve 1960'larda ortaya çıkan bir teoridir (Roxborough, 1988: 755). Kapitalizmin getirdiği ekonomik rekabet, yoksul ülkelerin küresel ekonomide gerilemesine ve daha da fakirleşmesine neden olmaktadır. Buna bağlı olarak uluslararası alanda yoksul ve zengin ülkeler arasındaki gelir dağılımı da daha adaletsiz hale gelmektedir. Modernleşme yaklaşımına göre, yoksulların yaşam standardını yükseltmeye yönelik politikalar genellikle daha verimli üretim teknikleri hakkında bilgi ve faaliyeti yaymaya yöneliktir (Matunhu, 2011: 65). Bunun için de azgelişmiş ülkelerin ileri teknolojik yapıyı kullanmaları, toplumdaki eğitim seviyesini yükseltmeleri ve üretim faaliyetlerinde verimliliği

artıracak üretim yöntemlerini faaliyete geçirmeleri önemlidir. Örneğin tarımsal modernizasyon sürecinde çiftçilerin geleneksel üretim tarzından vazgeçerek yeni tarımsal üretim yöntemlerinin geliştirmesi, bir modernleşme hareketi olarak kabul edilebilir.

1950-1960'lı yılların modernleşme teorileri, "modern" yani Batılı ve "geleneksel" Batı dışı olarak iki toplum tipi olarak ayırt edilmesini sağlamıştır (Roxborough, 2012: 181). Geleneksel toplumlar genellikle azgelişmiş toplumlar olarak nitelendirilmektedir. Batılı toplumlar ise kapitalistleşme ve ekonomik gelişme sürecini daha erken tamamlamış modern gelişmiş ülkeler olarak tanımlanmaktadır. Modernleşme yaklaşımına göre geleneksel yani az gelişmiş toplumlar, modern gelişmiş toplumların geçtiği tarihsel aşamalardan geçerek hem ekonomik açıdan kalkınacaklar hem de siyasal ve toplumsal açıdan gelişmelerini tamamlayacaklardır (Valenzuela ve Valenzuela, 1978). Bunun için toplumların şu özellikleri taşımaları önemlidir (Coetzee vd., 2007):

- ✓ Değişikliklerden kaynaklanan dönüşüm sürecine uyum sağlamaya hazır olma
- ✓ Yaşam deneyimlerinin sürekli genişlemesi ve yeni deneyimlere hazır olma
- ✓ Teknik beceriler ve üretim ilkelerinin anlaşılması konusunda yüksek prim
- ✓ Eylemin öngörülebilirliği ve etkin kontrol uygulama yeteneği
- ✓ Akrabalığa, aile rollerine, aile büyüklüğüne ve dinin rolüne göre değişen düşünce yapısı
- ✓ Değişen tüketici davranışları ve sosyal tabakalaşmanın kabulü

Geleneksel toplum değerleri, düşünce yapısı ve eylemler, azgelişmişliğin nedeni ve modernleşmenin önündeki temel nedenlerdir. Azgelişmiş toplumlar modern dünyaya girebilmek için sosyal, ekonomik ve politik dönüşümlerin önünü kapatan geleneksel kalıpları kırmak zorundadırlar. Yeni fikirlerin, tekniklerin, değerlerin ve organizasyonların benimsenmesi yoluyla birlikte modernleşme hareketleri faaliyete geçmektedir.

Modernleşme yaklaşımına göre, bireylerin kendi kişisel çıkarları için öncelikle kişisel gelir, sağlık, eğitim yanı sıra siyasi kurumlar ve demokrasi gibi faktörler, insanların iyi bir yaşam sürmelerinde nihai amaca hizmet eden temel gereksinimlerdir (Lopez Alves, 2011: 245). Gelişime kapalı toplumlarda geleneksel örf ve adetlere göre yaşam tarzının belirlenmesi, kaderci düşünce yapısının hâkim olması, toplumlatın yeniliklere ve değişime kapalı olması modernleşme hareketinin önündeki temel engeller arasında yer almaktadır. Siyasi kurumların ve demokrasinin geliştiği ülkelerde bireyler hukuk kurallarına göre hareket etmektedir ve bireysel hak ve özgürlüklere saygı duyulmaktadır. Bu yüzden özgür düşünce kavramı geliştiği için bireyler yeniliğe ve dönüşüme açık duruma gelmektedir. Sen (2021)'e göre moderleşme

faaliyetleri, aslında bireysel özgürlüklere ulaşma çabasındaki araç olarak görülmektedir. Ancak buradaki temel amaç yine bireyin ekonomik, sosyal ve siyasal alanda modern yaşam tarzına sahip olmasıdır.

Gelişmiş ülkelerde modernleşme hareketi kendi içsel kültürel ve kurumsal dönüşümler sonucu ortaya çıkmaktadır. Azgelişmiş ülkelerde modernleşme hareketinin gerçekleştirilebilmesi için dışsal uyarılardan yani modern değerlerin ve kurumların yayılması hareketinden yararlanılmaktadır. Bu aşamada Batı sömürgeciliği, dış yardım, yabancı eğitim fırsatları, denizaşırı iş yatırımları, kitle iletişim araçları vb. modernliğin aktarımı için önemli kanallardır (Valenzuela ve Valenzuela, 1978: 538). Modernleşme süreci, toplumsal değişme sürecinde dünya çapındaki bağların önemini vurgulamaktadır. Bu sayede toplumlar, hem geleneksel kurumlarını modern kurumlara uyarlayarak modernleşme hareketini gerçekleştirmekte hem de ekonomik, sosyal ve kültürel bağlantılarını artırmaktadırlar. Bu sayede değişimin hızı da artmaktadır.

Geleneksel toplum değerleri, düşünce yapısı ve eylemler, azgelişmişliğin nedeni ve modernleşmenin önündeki temel nedenlerdir. Dolayısıyla kalkınmanın sağlanmasında ve sürdürülmesinde toplumların önünü tıkayan faktörlerdir. Azgelişmiş toplumlar modern dünyaya girebilmek ve kalkınmayı sağlamak için sosyal, ekonomik ve politik dönüşümlerin önünü kapatan geleneksel kalıpları kırmak zorundadırlar. Yeni fikirlerin, tekniklerin, değerlerin ve organizasyonların benimsenmesi yoluyla birlikte modernleşme hareketleri ve kalkınmayı geliştirecek etmenler faaliyete geçmektedir.

1.2.3.2. Bağımlılık Yaklaşımı

Bağımlılık teorisi yaklaşımı, azgelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkeleri yakalayabileceğini iddia eden modernleşme teorisine karşı olarak II. Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkmıştır ve gelişmiş ülkeleri azgelişmiş ülkelerin geride kalmasının nedeni olarak görmektedir (Matunhu, 2011: 68). Bağımlılık teorisi çalışanları, modernleşme düşünürlerinden farklı olarak azgelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkeler tarafından sömürülmeleri nedeni ile gelişemediklerini ileri sürmektedirler. Gelişmiş ülkelerin azgelişmiş ülkeleri ucuz işçi pazarı ve hammadde kaynağı olarak görmeleri ve bu ülkelerden elde edilen yatırımların gelişmiş ülkelere transfer edilmesi nedeniyle gelişmiş ve az gelişmiş ülkeler arasındaki farklılıklar giderek artmaktadır.

Bağımlılık teorisi, Marksist düşünce ve Latin Amerika yapısalcılığı olan iki ekonomik düşünce geleneğinin etkisi altında gelişme göstermiştir (Love, 1990: 143). Latin Amerika bağımlılık teorisi çalışanları, ekonomi, politika ve sosyoloji gibi alanlarda çalışmalar yaparak Güney ülkelerinin geri kalmışlığının nedenlerini ortaya koymaya çalışmaktadırlar (Hays, 1964). İkili yapı kuramında olduğu gibi bağımlılık kuramında da dünyada azgelişmiş ülkeler ve gelişmiş ülkeler arasında, azgelişmiş ülkelerde ise bölgeler arasında ikili bir yapı meydana gelmektedir. Bu ikili yapı azgelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkeler seviyesindeki refah düzeyine ulaşmalarına ve kalkınmalarına engel oluşturmaktadır.

Marksist düşünce kapsamında bağımlılık teorisi, kapitalizmin genişleyici doğasına ve emperyalizme vurgu yaparak toplumun yapısal analizini dışsal etmenlerle açıklamaya çalışmıştır (Valenzuela ve Valenzuela, 1978: 543). Marksist bağımlılık teorisine göre iki ayrı görüş ortaya çıkmaktadır. Birincisinde bağımlılığın gelişmeyi tamamen engellemediği, kapitalizmin genişlemesiyle birlikte çevre ekonomilerin bundan faydaladığı ve kapitalizmin ekonomik gelişmeye katkı sağladığı savunulmaktadır. Karşıt görüşte ise bağımlılığın ortaya çıkmasıyla birlikte gelişmiş ülkelerin az gelişmiş ülkeleri sömürdüğü ve dolayısıyla gelişmiş ekonomilerin daha fazla zenginleştiği, azgelişmiş ekonomilerin ise daha fazla fakirleştiği iddia edilmektedir.

Bağımlılık analizi, ekonomik yönden güçlü ve baskın olan ülkeler ile bu ülkelere ekonomik yönden bağımlı olan zayıf ülkeler arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Bağımlılık analizi, yapısalcıların özellikle de Prebish'in merkez ve çevre ayrımı yaklaşımı üzerine inşa edilmiştir (Parasız, 2005: 38). Prebisch (1978)'e göre azgelişmiş ülkeler bir global sürecin parçası olarak algılanmaktadır ve bu ülkelerin kaderi, gelişmiş ülkelerin üretim sürecine girdi sağlamak ya da giderek kötüleşen ticaret koşulları altında onlardan düşük ücretli imalat sürecini ve onların üretmekten vazgeçtiği ürünlerin üretimini devralmaktır. Bu nedenle az gelişmiş ülkeler, daha çok gelişmiş ülkelerin üretim ve imalat merkezi olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla az gelişmiş ülkeler, ekonomik büyümelerine katkı sağlayacak ve uluslararası alanda rekabet güçlerini artıracak faaliyetlerden mahrum kalarak gelişme aşamalarını tamamlamada geri kalmaktadırlar.

Bağımlılık analizi, az gelişmiş ülkelerin kalkınmakta zorlanmalarının nedenini içsel faktörlerden çok dışsal faktörlere dayandırmaktadır (Santos, 1970: 231). Ancak bu, bağımlılık teorisinin yalnızca dışsal kısıtlamalardan meydana geldiği anlamına gelmemektedir. Bağımlılık teorisi yazarları, azgelişmişliğin açıklanmasında iç ve dış yapısal bileşenlerin birbirine

bağlantılı olduğunu vurgulamaktadırlar (Valenzuela ve Valenzuela, 1978: 546). Uluslarüstü şirketlerin, Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu gibi yabancı kurumların ve yabancı hükümetlerin azgelişmiş ülkelerin iç işlerine karışmaları bu ülkelerin gelişmiş ülkelere göre daha geride kalmalarına neden olabilmektedir (Chilcote, 1978: 57). Kapitalizmin gelişmesi ve dış ticaretin canlanması ile birlikte gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler ekonomik, siyasi ve sosyal anlamda artık birlikte hareket eder duruma gelmiştir. Küreselleşmeyle birlikte çok uluslu şirketlerin sayısının giderek çoğalması ve bu şirketlerde gelişmiş ülkelerin payının fazla olması azgelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkelere olan bağımlılığının artmasına neden olmaktadır. Azgelişmiş ülkelerde tasarruf ve sermaye yetersizliği ve bu ülkelerin dış borçlarını IMF, Dünya Bankası gibi uluslarüstü kuruluşlardan sağlamaları ve dış borçlarını geri ödemekte zorlanmaları nedeniyle uluslarüstü kuruluşlara olan bağımlılıkları artmaktadır. Dolayasıyla bu kuruluşların azgelişmiş ülkelerin iç işlerine müdahaleleri artmaktadır.

1.2.3.2.1. Neo-Marksist Bağımlılık Teorisi

Neo-Marksist bağımlılık teorisini inceleyen Baran (1958), azgelişmiş ülkelerde kapitalizmin tahrip edici gücünü vurgulamaktadır ve bu ülkelerde yeniden yapılanma ile ilgili çok az gelişme sağlanabildiğini iddia etmektedir. Baran (1958)'ın teorik açıklamasının hareket noktasını, sınıf ilişkileri ve bir toplumun ekonomik büyümesini kolaylaştıran cari ve potansiyel kaynaklar yığınından oluşan ve ekonomik artık adını verdiği bir kavram oluşturmaktadır. Az gelişmiş ülkelerde gelişmiş ülkeler tarafından yapılan yatırımlar sonucunda elde edilen ekonomik artık gelişmiş ülkelere transfer edilmektedir. Bu nedenle az gelişmiş ülkelerde sermaye artışı gerçekleştirilemediği için yapılan yatırımlardan gereken verim elde edilememektedir. Dolayısıyla yatırımlardan gerekli olan verim elde edilemediği için ekonomik büyüme gerçekleştirilememektedir. Bağımlık analizinin odak noktasını, üretim tarzı, uluslararası ticaret yapısı, çevre ve merkez ülkelerdeki elit gruplar arasındaki siyasi ve ekonomik bağlantılar, grup ve sınıf çatışmaları oluşturmaktadır (Valenzuela ve Valenzuela, 1978).

Gelişmiş ekonomilerin temel amaçlarından birisi, kar elde etmek ve yeni sermaye biriktirmek için fırsat alanları oluşturmaktır. Gelişmiş ekonomilerin bu süreçte gerçekleştirdikleri faaliyetleri, daha az maliyet içeren yerde sermaye biriktirmeyi ve bu sermaye birikiminden en yüksek karı elde edebilecekleri yerde yatırım yapmayı içermektedir. Baran

(1966)'a göre gelecekte çıktı düzeyini artırabilmek için ekonomik artığık, verimli bir şekilde kullanılmalıdır. Ekonomik artık, toplumun gıda, giyinme, barınma gibi temel ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra arta kalan gelirdir. Bu artık verimli alanlarda kullanılabilirse ekonomik gelişim sağlanabilir. Ancak bu artık lüks tüketim gibi gereksiz harcamalarda kullanılırsa bireylerin refahında herhangi bir atış sağlanamaz. Azgelişmiş ülkelerde elde edilen bu artık, gelişmiş ülkelerin azgelişmiş ülkelerde önde gelen endüstrilerdeki kontrollerinden dolayı yurt dışına kar olarak çıkmaktadır (Friedman ve Wayne, 1977: 403). Dolayısıyla az gelişmiş ülkelerin tasarrufları yatırıma dönüştürecek imkânlar elinden alınmaktadır. Bu nedenle azgelişmiş ülkelerde ekonomik ilerleme sağlanamamaktadır.

Baran (1958)'a göre sosyo-ekonomik değişmenin; ulusal çıktı, yabancı sermaye ve devletten oluşan potansiyel olarak üç kaynağı bulunmaktadır. Az gelişmiş ülkelerde ithal ikamesi endüstrileşme, ekonomik yapıyı değiştirmektedir (Kaynak, 2014: 162). Ancak ithal ikamesi endüstrileşme sonucunda ülke ekonomisi monopolcü ve oligopolcü firmaların hâkimiyeti altına gireceği için ekonomide ilerleme uzun süreli devam etmeyecektir (Baran, 1966). Monopolcü ve olgopolcü firmaların ekonomiye hâkim olması sonucunda üretici ve tüketici açısından bir dengesizlik oluşmaktadır. Genel olarak piyasa, bu tür eksik rekabet piyasası firmalarının lehine işlerken ekonomide dengesizlikler oluşmakta ve tüketiciler bu durumdan olumsuz yönde etkilenmektedir. Piyasada arz ve talep dengesi oluşturulamadığı için ekonomi bundan olumsuz yönde etkilenmektedir. Yeni firmalar, gümrük tarifeleri ve devlet teşvikleri sayesinde piyasa üzerinde kontrol sağlayarak monopolcü fiyat ve çıktı politikaları uygulayabilirler (Kvangraven, 2021). Bu sayede kendi işletmelerinin büyümesini sağlayarak endüstriyel büyümenin önüne geçebilirler. Böylece kalkınmanın sağlanmasında bir engel oluşturabilirler.

Baran (1958), ikinci potansiyel değişim kaynağı olarak yabancı sermayenin kalkınma olasılıklarını daraltıcı etkisi üzerinde durmaktadır. Kapitalist ülkeler, azgelişmiş ülkelerde politik ve ekonomik bakımdan baskın olan gruplarla bir anlaşma yaparak maden ve tarımsal ihracat alanında işlem yapabilmektedirler (Robinson, 1986). Azgelişmiş ülkelerde varlığını sürdüren, ekonomik ve politik gücü elinde bulunduran küçük elit gruplar ekonomik ve siyasi hayat üzerinde baskın oldukları için kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmektedirler. Bu da az gelişmiş ülkelerde ekonomik istikrarın sağlanmasında, gelir dağılımında ve toplumsal yaşamda olumsuz sonuçlara neden olmaktadır. Bireylerin hak ve özgürlükleri sınırlandırılmakta ve gelir dağılımında adaletsizliklerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu

yarı feodal ve kapitalist ideolojileri içeren ve çağdaş olmayan unsurlar ve davranışlar, yabancı sermaye tarafından güçlendirilirken; törensel ve gerici kurumlar, bankacılar, spekülatörler, yarı feodal toprak sahipleri ve iş takipçilerinin artan gelirleri tarafından beslenmektedir (Leys, 1977: 105). Bu nedenle azgelişmiş ülkeler iki şekilde daha da fakirleşmektedir (Baran, 1953: 299). Birincisi; yabancı sermayenin ülke içerisine akması sonucunda elde edilen artığa gelişmiş ülkelerin el koyması bu ülkeleri daha da fakirleştirmektedir. İkincisi; törensel ve gerici kurumların yeniliklere kapalı olması nedeniyle modern üretim tarzının ve teknolojinin geliştirilememesi nedeniyle azgelişmiş ülkelerde ekonomik iyileşme sağlanamamaktadır.

Bağımlılık analizinin diğer bir temsilcilerinden olan Frank (1969: 3), kuramsal şemasının ana eksenini metropollerle uydular arasındaki bağımlılık ilişkisini ele alarak incelemiştir. Frank(1969)'a göre azgelişmişlik büyük ölçüde azgelişmiş uydu ile bugünün gelişmiş ülkeleri arasındaki metropol-uydu ilişkilerinin bir ürünüdür. Frank (1977) azgelişmiş ülkelerdeki dual yapı yerine kapitalizmin, girdiği Latin Amerika ve diğer uydu ülkelerin tümüne nüfuz ettiğini, onları kapitalizmin birer parçası haline getirdiğini düşünmektedir. Kapitalizmin gelişmesi ile uluslararası alanda rekabet ortamı daha fazla canlanmaktadır. Gelişmiş ülkeler ekonomik güçleri ile bu ortamdan daha fazla yararlanmaktadırlar. Azgelişmiş ülkeler ekonomik güçleri zayıf oldukları için gelişmiş ülkeler ile rekabet edememektedirler ve daha fazla fakirleşmektedirler. Sürdürülebilir kalkınmanın 2030 hedefleri arasında dünyada gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler arasındaki farklılığı ortadan kaldırmak ve gelir dağılımındaki eşitsizliği dengelemek yer almaktadır. Metropol ülkeler, geliştirdikleri bu uydu ülkeler sayesinde sermaye artışı sağlamaktadırlar (Frank, 1966). Frank, gelişmişlik ve azgelişmişlik olgularını kapitalist sistem altında metropollere ve uydulara bağlamaktadır. Bu şekilde uydularda meydana gelen ekonomik artık metropollere geçmektedir. Bu yüzden metropollerde ekonomik gelişme ve kalkınma hızlanırken uydularda azgelişmişlik devam etmekte ve kalkınma sağlanamamaktadır.

Frank (1969)'a göre metropol-uydu ilişkisi yalnızca uluslararası düzeye gerçekleşmemektedir. Örneğin bağımlı bir halde bulunan Latin Amerika ülkeleri kendi iç bölgelerinde metropoller oluşturarak ekonomik, sosyal ve politik oluşumunu sürdürebilirler. Siyasi ve ekonomik gücü elinde bulundurabilen bir bölge diğer bölgelerin metropolü durumuna gelebilir. Bu nedenle dünya metropollerinin uydusu olan bir ülke, diğer ülkelerin alt metropolleri olabilir.

Frank'ın 1998 yılında yayınlanan "ReOrient: Global economy in the Asian age" isimli çalışması, Avrupa ülkelerinin sömürgecilik yolu ile gelişimlerini tamamladıkları düşüncesine

ve ortaya çıkan metropol-uydu, merkez-çevre oluşumlarına bir eleştiri niteliği taşımaktadır. Frank (1998)'e göre 1800'lerin başına kadar Doğu Asya dünya ticaretinin merkezi konumundaydı ve Batı'nın yükselişi daha sonradan ortaya çıkan bir durumdur. Dolayısıyla Frank şimdiye kadar açıklanan kalkınma teorilerinden farklı olarak, gelişen kapitalizm çerçevesinde dünya ülkelerinin gelişimini daha geniş bir çerçeveden ele almaktadır. Frank (1998)'e göre Güneydoğu Asya ve Batı Asya özellikle Çin ve Hindistan 1800'lü yıllara göre Avrupa ülkelerine göre daha aktif ve dış ticarette daha ön planda olan ülkelerdi. Avrupa ülkeleri ise Amerika kıtasından elde ettikleri gümüş stoğu ile para arbitrajı sağlayarak dünya ticaretinde rol almış ancak Asya ülkelerine göre daha geri planda kalmıştır (Smith, 1776 [1976]: 208,219, 448). Zamanla Avrupa ülkelerinin sömürgelerinden elde ettikleri değerli madenlere talebin sürekli yükselmesi, Avrupalıların dünya ticaretinde daha etkin olmaya başlamasını sağlamıştır (Frank, 1998: 280). Bu nedenle Amerika kıtasının keşfi, 1800'lü yıllara kadar dünya piyasasında daha geri planda kalan Avrupa ülkelerinin hem yeni pazar bulmalarını hem de altın ve gümüş gibi kıymetli madenler elde etmelerini sağlayarak uluslararası alanda yükselişlerine zemin hazırlamıştır. 1800'lü yıllara kadar uluslararası ticaret alanında önde gelen ülkeler arasında yer alan Çin ve Hindistan günümüzde tekrar yükselişe geçmiştir. Çin ve Hindistan'ın hızlı ekonomik büyümeleri sayesinde önümüzdeki yıllarda Avrupa ülkeleri ve Amerika'ya göre dünya ekonomisinde daha güçlü konumda bulunacakları düşünülmektedir. BRICS topluluğunun kuruluşu ve bu topluluğun lideri konumunda bulunmaları, Çin ve Hindistan'ın bu amaçla hızla yol kat ettikleri düşünülebilir.

Bağımlılık analizini merkez-çevre ilişkisine göre açıklayan Amin (1974)'e göre yüksek sermaye birikimi ve ileri teknolojinin kullanıldığı ülkeler "Merkez" olarak adlandırılırken; sermaye birikimi ve ücretlerin düşük olduğu, yetersiz sanayileşme, artan işsizlik ve teknolojinin ithal edildiği ülkeler ise "Çevre" ülkeler olarak adlandırılmaktadır. Bu nedenle merkez konumunda bulunan ülkelerde ekonomi gelişmiş ve kendi kendini besleyebilecek bir yapıda bulunmaktadır. Bu ekonomilerde Rostow (1959)'un gelişme aşamaları teorisinde bulunan yoğun kitlesel tüketim aşaması hâkimdir. Ekonomide sanayi ve tarım sektörleri birlikte hareket etmektedir. Amin (1991)'e göre merkez ve çevre arasındaki temel fark; merkezdeki kapitalist ilişkilerin iç pazarın genişlemesine dayalı iken çevredeki kapitalist üretim tarzı dışarıdan getirilmektedir. Aynı zamanda çevre ekonomisi merkez ekonomisinin bir uzantısı olduğu ve çevre ekonomisinde sosyal sınıflar arasında (işçi ve burjuvazi) kutuplaşma bulunduğu için sermayenin genişlemesi dolayısıyla iç pazarın genişleyip ekonomiye katkı sağlaması

güçleşmektedir (Amin, 2014: 16). Merkez konumunda bulunan ülkelerde ekonominin güçlü olması ve teknolojik gelişimin sağlanmış olması bu ülkelerin kendi kendilerine yeterli olduğu anlamına gelmemektedir. Bu ülkeler, yaygın dış ticaret ve diğer uluslararası değişim ilişkileriyle diğer ekonomilere bağlıdırlar. Ayrıca verimlilik dağılımında ve merkezden iletilen fiyat sisteminde aşırı eşitsizlik olması ve ekonominin merkezin ihtiyaçlarına göre ayarlanması nedeniyle merkezin çevre ekonomiler üzerinde ekonomik egemenliği hâkimdir (Amin, 1974: 13). Merkez ekonomilerde temelde gelişme olanaklarını belirleyen ve kalkınmalarını sağlayan faktörler içsel faktörlerdir. Ancak çevre ülkeler için bu durum geçerli değildir. Bu ülkelerde gelişme ve kalkınma olanaklarını sağlayan faktörler dışsal faktörlerdir. Bu ülkeler, genellikle dünya pazarlarına, merkez ülkelerdeki sermaye birikimine ve üretim merkezlerine bağımlıdırlar. Gelişmiş ekonomi yapısına sahip olan merkez ülkeler, çevre ülkelerin üretim kaynaklarını ve ucuz emek gücünü sömürerek çarpık bir üretim yapısının ortaya çıkmasına neden olmaktadırlar (Smith, 1980: 7). Merkez ülkelerin çevre ülkelerin üretim kaynaklarını sömürmeleri ve çevre ülkelerde ucuz iş gücünün bulunması bu ülkelerde iç pazarın daralmasına neden olmaktadır. Bu nedenle de ortaya çıkan üretimdeki daralma ekonomiyi daha da zor duruma sokarak çevre ülkelerin merkez ülkelere daha da bağımlı duruma gelmelerine neden olmaktadır. Dolayısıyla bu ülkelerin gelişmeleri ve kalkınmaları için merkez ülkelerle olan bağımlılıklarını koparmaları, bölgesel işbirliklerini genişletmeleri ve sosyalist bir kalkınma politikası uygulayabilmeleri önemlidir (Matunhu, 2011: 69). Bölgesel veya ülke olarak pasif bir rol üstlenmektense öncü bir rol oynama yolunu seçerek kalkınma sürecini hızlandırabilirler.

Bağımlılık kuramının bir diğer açıklayıcısı olan Furtado (1971: 1), Latin Amerikadaki az gelişmişliğin sebebi olarak düya ticaretindeki eşitsiz gelişme ortamı olarak görmektedir ve bunun sebeplerinin de

- ✓ Düşük fiyatlı hammadde ihracı
- ✓ Yüksek fiyatlı makine ve teknoloji ithali
- ✓ Çok uluslu şirketlerin varlığı
- ✓ Sermaye birikimin gelişmiş ülkelerde birikmesi, olduğunu düşünmektedir.

Az gelişmiş ülkelerin hammadde satıp işlenmiş malları satın almaları nedeniyle uluslararası ticaret az gelişmiş ülkelerin aleyhine dönmektedir. Bunda az gelişmiş ülkelerde teknolojik gelişimin yetersiz olması da önemli bir rol oynamaktadır. Furtado (1980)'ya göre gelişmiş (merkez) ülkelerde kısmen daha verimli üretim yöntemlerinin, kısmen de yeni tüketim mallarının piyasaya sürülmesi biçimindeki teknik ilerleme ve buna bağlı olarak sanayi

devrimine öncülük eden ülkelerde gerçekleşen sermaye birikiminde önemli artışlar meydana gelmektedir. Çevre ülkeler ise merkez ülkelerdeki sermaye birikiminin ve teknik ilerlemenin meyvesi olan yeni tüketim mallarının ithalatçısı durumundadır. Bu nedenle az gelişmiş ülkelerin mevcut durumlarından çıkıp gelişmelerini sağlayabilmeleri için üretkenliklerini artırmaları ve modern sektörün gelişmini sağlamaları önemlidir. Güç ve bağımlılık ilişkisi içerisinde teknolojinin kontrolü, piyasanın kontrolü ve ucuz emek kaynaklarının kontrolü ile piyasalara hâkim olma gücü elde edilebilen ülkeler, diğer ülkeleri kendilerine bağımlı hale getirebilmektedirler (Furtado, 2021). Bu durum geçmişte olduğu gibi günümüz piyasa koşullarında da geçerlidir. Uygun teknolojik gelişime ve sermaye birikimine sahip olan ülkeler, ticari serbestleşmenin etkisiyle ve DYY yoluyla ucuz iş gücü gibi maliyetlerini en aza indirebilecek ülkelerde yatırımlarını gerçekleştirebilmekte ve o ülkedeki piyasaya hâkim olabilmektedirler. Bu nedenle Furtado (1980)'e göre kalkınma, işgücünün fiziksel verimliliği ile diğer üretim faktörlerinin kombinasyonu sonucunda yani üretken kaynakların belirli bir donatımı dâhilinde teknik ilerlemenin de vasıtası yoluyla gerçekleşmektedir. Dolasıyla Furtado, az gelişmiş ülkeler açısından kalkınma kavramını ele alırken ekonominin dış dinamiklerini göz ardı etmeden daha çok içsel yapıları üzerinde durarak ekonominin kendi iç dinamikleri çerçevesinde yapısal mekanizmasının belirli bir düzene oturtularak kalkınmanın sağlanabiceğini düşünmüştür.

Bağımlılık koşullarında hızlı bir endüstriyel büyüme sağlanabilmesi için teknik ilerlemenin, yeni ürünler ve bu ürünleri elde etmek için gereken yeni süreçlere uyum sağlanması biçiminde özümsenmesi önemlidir (Furtado, 1971). Bunun için Furtado, az gelişmiş ülkelerde çok uluslu şirketlerin varlığına ve doğrudan yabancı yatırımların önemine vurgu yapmıştır. DYY artması durumunda örneğin iç piyasaya yönelik üretimin döviz cinsinden maliyetlerinin artması gibi olumsuz durumlar yanı sıra DYY aracılığı ile gerçekleşen teknolojik gelişme ve ucuz iş gücü gibi gelişmeler sayesinde sanayileşme süreci hızlanarak uzun dönemde ekonomik gelişmede önemli bir artış sağlanabilir (Furtado, 1976: 42). Bu gün küreselleşmenin, ticari ve finansal gelişmenin etkisiyle gerçekleşen DYY nedeniyle az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde teknoloji gelişimi, beşeri sermaye ve yatırımların artması sayesinde bu ülkelerin ekonomilerinde hızlı ilerleme kaydedilmiştir.

Furtado (2021)'ya göre gelir dağılımı bir yandan toplam talepteki artış ve ürün çeşitliliği diğer yandan sermaye birikimi ve yatırımlardaki artışa bağlı olarak değişmektedir. Gelir dağılımdaki bu değişiklik ve yeniden yapılanma durumu Latin Amerika ülkelerinde bir yanı

sanayileşmiş ve kapitalist bir sistem uygulayan bir yapının oluşmasına diğer taraftan da önceden beri var olan sistemi sürdüren bir yapının oluşmasına neden olmaktadır (Furtado, 2021). Bu ikili yapı sisteminin oluşmasında Latin Amerika ülkelerinin kapitalist ülkeler ile bağlantısının devam etmesi ve modernleşme faaliyetlerinin sürdürülmesi de etkili olmuştur.

Bu çerçeveden hareketle Furtado (1966), az gelişmiş ülkelerde modern sektörün küçük olması nedeniyle devlet müdahalesi ile bazı temel malların ithal ikamesi starejisi ile korunmasının önemini savunmaktadır. Bu noktadan hareketle Latin Amerika ülkelerinde sanayileşmenin yetersiz ve piyasa mekanizmasının yeterince gelişmemiş olması nedeniyle devlet korumacılığının önemli olduğu düşünülmektedir.

Küreselleşmenin artmasıyla birlikte gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ülkeler arasındaki ekonomik, sosyal, politik ve çevresel faktörlerdeki farklılık da gün geçtikçe artmaktadır. Bu durum bağımlılık teorisinde yer alan merkez ve çevre, metropol ve uydu yaklaşımlarını desteklemektedir. Gelişmiş ülkeler merkez veya metropol konumuna girerken gelişmekte olan ülkeler çevre veya uydu konumunda yer almaya başlamışlardır.

Bağımlılık teorisine göre dünya kapitalist sisteminin birbirine bağlı doğası ve zaman içinde bu sistemdeki niteliksel dönüşümler, çevredeki tek tek ulusların gelişmiş ekonomilerin evrimsel deneyimini bir şekilde kopyalayabileceklerini düşünmeyi imkânsız kılmaktadır (Valenzuela ve Valenzuela, 1978: 545). Gelişmiş ülkeler ekonomik yönden daha ileriye gitmekte ve az gelişmiş ülkeler ise daha fakirleşmektedir. Ayrıca azgelişmiş ülkelerde bölgeler arasındaki gelir eşitsizlikleri artmaktadır. Gelir eşitsizliğinin artması ise sürdürülebilir kalkınmanın sağlanmasında hedeflenen amaçların gerçekleştirilmesini önlemektedir. Bağımlılık teorisinde merkez ve çevre ülkeler veya bölgeler arasındaki gelir eşitsizlikleri verimlilik farklarına neden olmaktadır. Dolayısıyla bu durum olumsuz hayat şartlarına da yansımaktadır. Merkez bölgelerdeki insanlar yüksek yaşam standardında hayat sürdürürken çevre bölgelerde bireyler daha kötü koşullarda hayatlarını sürdürmektedir. Bu durum kalkınma seviyelerini de etkilemektedir. Sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması için bölgeler arasındaki yaşam standardı farkının en aza indirilmesi ve bireylerin eğitim, sağlık, temiz suya erişim gibi temel ihtiyaçlarını karşılayabilecek imkânların sağlanması önemlidir.

1.2.4. Kurumsalcı Yaklaşımı

Kurumsalcı yaklaşıma göre yatırım için teşvik sağlayan sosyal organizasyonlara sahip toplumlar gelişime açıktır (Acemoğlu vd., 2002: 13). Kurumsal faktörlerden birisi olan özel mülkiyet hakkının etkin bir şekilde kullanılması, yatırımların teşvik edilmesinde önemlidir. İyi bir kurumsal yapı, toplumun geniş bir kesiminin etkin bir mülkiyet hakkına sahip olmasını ve bunu yapılacak yatırımların bütün ülkeye mal olacak şekilde kullanılmasını sağlamaktadır. Kurumlar, üretken fırsatlara sahip kişilerin yatırımlarını desteklemekte ve bu kişilere mülkiyet hakkı tanımaktadırlar. Toplumun küçük bir kesiminin toplam gelirin büyük bir kısmını ve siyasi gücü elinde bulundurması durumunda yatırım için ideal bir ortam yaratılamayacaktır. Böyle bir ortamda uygun yatırım ortamı sağlansa da yatırımların geri dönüşü yine bu küçük elit kesimin eline geçecek ve toplumdaki gelir adaletsizliği büyüyecektir. Önemli olan sadece kurumsallaşmış bir yapının ortaya çıkması değil aynı zamanda devletin toplumun tamamına fayda sağlayacak ve uzun vadeli büyüme ve kalkınma için kurallar ve düzenlemeler yapmasıdır. Sadece seçkin kesimlere hizmet eden kurumların ve mülkiyet haklarının topluma hizmet sağladığı düşünülemez.

Kurumsalcı iktisatçılar, bir ekonominin kurumlarının yeni bir ekonomi ve toplum ortaya çıkarmak için üretim, çalışma süreci ve ideoloji şekillerinin ekonomik analizlerin temel konuları olduğuna inanmaktadır (Ansell ve Torfing, 2016). Dolayısıyla kurumsalcı iktisatçılara göre kalkınmayı etkileyecek ve kalkınmanın gecikmesine neden olacak faktörler dikkate alınırken ekonomik organizasyonların etkinliğini sağlayacak kurumsallaşma da dikkate alınmaktadır.

Toplumları organize etmenin bazı yolları, onları yenilik yapma, risk alma, gelecek için tasarruf yapma, öğrenme, kendini eğitme, toplu eylem sorunlarını çözme ve kamu yararı sağlama konularında zemin hazırlamaktadır (Acemoğlu vd., 2005: 397). Bunun için de bireyleri organize edecek, hukuk kurallarına dayalı, belirli bir düzen içerisinde kuralla dayalı hareket edecek kurumların varlığına ihtiyaç vardır. Toplumlarda birçok makroekonomik performansın işleyişinde sorunların ortaya çıkmasında etkili olan nedenler, sadece çarpık makroekonomik politikaların etkisinden değil aynı zamanda bu politikalara yol açan kurumsal yapıdan da kaynaklanmaktadır (Acemoğlu vd., 2003: 51). Kurumların varlığı toplum düzeninin sağlandığı, ekonomik ve siyasi hayatın toplum yararına olduğu sürece etkilidir. Örneğin rüşvet ve yolsuzluğun arttığı, bireylerin hak ve özgürlüklerinin kısıtlandığı durumda kurumsallaşmanın

varlığı topluma bir fayda sağlamayacaktır. Dolayısıyla bu şekilde düşündüğümüzde bir ülkede meydana gelen makroekonomik yapıdaki değişikliklerin dolayısıyla ekonomik kalkınmayı etkileyen faktörlerdeki oynaklıkların nedenleri arasında o ülkenin kurumsal yapısının etkin şekilde işlememesi olduğu söyleyebilir (Caballero ve Hammour, 2001). Kurumlar ekonomide belirsizliği önleyerek ve devletin piyasaya müdahale etmesi yoluyla bir ülkenin ekonomik performansını etkileyebilmektedir. Azgelişmiş ülkelerde piyasa yapısındaki ve kaynak dağılımındaki bozulmalar nedeniyle ortaya çıkan tekelleşme toplum refahını olumsuz etkilemektedir. Dolayısıyla devletin bu gibi durumlarda ekonomiye müdahalesi kaçınılmaz hale gelmektedir. Kurumlar ayrıca mülkiyet hakkının korunması, sözleşmelerin uygulanabilirliği ve siyasi ve hukuksal yapı ile ilgili kararlarda etkili olduğu için bu yapıların ekonomi üzerinde makroekonomik değişkenler kadar etkili olduğu düşünülebilir.

Toplumdaki bireylerin yatırım yapma, yenilik yapma ve ekonomik faaliyetlerde bulunabilmeleri için mülkiyet hakkı, kanun önünde eşitlik ve fırsat eşitliği gibi hakları sağlanabilmelidir (Acemoğlu vd., 2005: 397). Böylece toplumdaki bireylere yatırım yapma imkânı sağlanmış ve kalkınma yolunda önemli adımlar atılmış olmaktadır. AB ülkeleri, ABD, Kanada ve Avustralya gibi ülkelerde kurumsal yapı gelişmişken; Gana, Nikaragua veya Nijerya gibi üçüncü dünya ülkelerinde kurumsal yapı oldukça zayıftır (Lee, 1987). ABD, Kanada ve Avustralya gibi ülkeler kalkınmasını tamamlamış gelişmiş ülkeler olarak sınıflandırılırken diğer ülkeler azgelişmiş ve kalkınmasını tamamlayamamış ülkelerdir. Bu nedenle kurumsal faktörlerin kalkınma ve gelişme üzerinde önemli bir etkisi bulunmaktadır. Kurumsal alt yapısı zayıf olan toplumların ekonomik, siyasi ve toplumsal yapısı aşağıdaki özellikleri taşımaktadır (Acemoğlu vd., 2003: 62):

- ✓ Kurumsal olarak zayıf toplumlarda, yöneticiler ve ekonomik gücün büyük bir kısmını elinde bulunduran elit gruplar üzerinde kısıtlama çok azdır. Böyle toplumlarda bu gruplar siyasi güç üzerinde de etkili olmaktadır. Aynı zamanda siyasi güç dengesindeki bir değişikliğin ardından, siyasi kazanç sağlayan gruplar, ortaya çıkan ekonomik bozulmalar sonucunda varlıklarını ve gelirlerini kendilerine yeniden dağıtmak için güçlerini kullanırlar. Dolayısıyla böyle toplumlarda zaten var olan gelir adaletsizliği daha da artmış olur. Kurumsallaşmanın tamamlandığı toplumlarda bu durum engellendiği için böyle ekonomik karışıklıkların önüne geçilebilmektedir.
- ✓ Kurumsal olarak zayıf toplumlarda, farklı gruplar arasında iktidara gelme ve burum sonucunda daha büyük kazanımlar elde etmek için büyük çatışmalar ve dolayısıyla daha

büyük oranda siyasi ve ekonomik sorunlar ortaya çıkabilmektedir. Bu durum, toplumlarda sosyal ve politik anlamda bir istikrarsızlık ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır. Ekonomik krizlerin tarihine baktığımızda, bu krizlerin tek nedenin ekonomik olmadığı anlaşılmaktadır. Bu yüzden siyasi alanda, güçlü grupların menfate dayalı iktidara gelme çalışmaları sonucunda ortaya çıkan bir karışıklık ekonomik olarak çalkantıları da beraberinde getirmektedir.

- ✓ Zayıf kurumlarda ekonomik işbirliği, "güvene" daha doğru bir ifadeyle hukuksal olmayan bir yapıya dayanmaktadır. Bu durum yolsuzluk, rüşvet gibi yasadışı eylemlere açık bir ortamın yaratılmasına zemin hazırlayabilir. Ayrıca ekonomide ortaya çıkan bozulmalar, yapılan işbirliklerini sürdürmeyi olanaksız kılabilir. Kurumsallaşmanın zayıf olması durumunda sözleşmeye dayalı düzenlemeler ve yapılan işbirliklerinin hukuksal zemini zayıf kalacağı için aynı problemlere yol açacaktır.
- ✓ Kurumsal alt yapısı zayıf olan toplumlarda, politikacılar ekonomik yönden güçlü olan belirli grupları tatmin etmek ve iktidarda kalmak için sürdürülemez politikalar izleyebilmektedirler. Bu politikalar uygulanamadığı zaman da ekonomide ve siyasi yapıda büyük sarsıntılar ortaya çıkabilmektedir.
- ✓ Bu tür toplumlarda, girişimciler genellikle sermayelerini daha hızlı çekebilecekleri sektörel faaliyetleri seçebilirler. Dolayısıyla ekonomide ani bir nakit sıkıntısının ortaya çıkması ekonomik istikrarsızlığa zemin hazırlamaktadır.

Kurumsal yapının geliştirilmesi, ulusal ve uluslararası alanda şeffaf, kapsayıcı, hukuk kurallarına dayalı, bireyden çok firmanın ve toplumun faydasını gözeten bir yapının oluşturulmasını sağlar. Kurumsallaşma sayesinde toplumda oluşacak yolsuzluk ve rüşvet gibi yasadışı eylemlerin önüne geçilmesi sağlanmaktadır. Böylece gelir dağılımındaki adaletsizliğin önüne geçilerek, ulusal ve uluslararası alanda gelir eşitsizlikler önlenebilmektedir. Günümüzde küreselleşmenin ve ekonomik bütünleşmelerin varlığının artmasıyla birlikte çokuluslu şirketlerin sayısında da önemli oranda artış gerçekleşmektedir. Bu yüzden yolsuzluk, rüşvet ve belirli sosyal ve siyasal nedenlerle kayırmacılık gibi yasa dışı faaliyetlerin de önüne geçilmesi zorlaşmaktadır. Kurumsallaşmanın varlığı bu gibi durumların önüne geçilmesinde önemli rol oynamaktadır. Dolayısıyla kurumsallaşma, barışçıl, ulusal ve uluslararası alanda tüm toplumları kapsayan bir yapının oluşturulmasında ve gelir adaletsizliğini ortadan kaldırarak sürdürülebilir kalkınmanın sağlanmasında önemli bir faktördür. Belirli bir organizasyona dayalı olması ve kuralla göre hareket edilmesi nedeniyle adil bir şekilde hareket edilmesini sağladığı

için kurumsal yapının varlığı, sürdürülebilir kalkınma araçlarının gerçekleştirilmesinde ve güçlendirilmesinde önemli bir rol üstlenmektedir.

1.2.4.1. Ayresgil kurumsalcı yaklaşım

Kurumsalcı iktisat teorisinin önde gelen isimlerinden birisi olan ABD kurumsalcı okulunun teorisyenlerinden Ayres (1960), kalkınma ekonomisini geniş bir çerçevede ele alarak hem gelişmiş ülkelerde hem de azgelişmiş ülkelerde etkili olabilecek bir kalkınma modeli geliştirmeye çalışmıştır. Kurumlar, belirsizliği azaltarak toplumlarda ekonomik ve sosyal alanda performansın artırılmasında önemli rol oynamaktadır. Bu nedenle Ayres kalkınma teorilerine yeni bakış açısı getirmiştir. Kurumsalcı bir teorisyen olan Ayres (1970), aynı zamanda kurumsallaşmanın dışında ülke kalkınmasında etkili olan diğer içsel faktörlere de yer vermiştir. Ayres (1961: 5)'in ekonomik kalkınma modelinde teknoloji ve merasimcilik olmak üzere iki önemli unsur bulunmaktadır. Azgelişmiş ülkelerde özellikle kırsal kesimde yeniliğe kapalı düşünce yapısının hâkim olması ve teknolojik yapıdaki gerilik ekonomik kalkınmanın sağlanmasını ve sürdürülebilir ekonomik büyümenin geliştirilmesini engelleyen temel nedenlerdir.

Ayres (1996: 562)'e göre kalkınma sadece teknolojik ilerlemenin değil aynı zamanda kurumsallaşmanın da gelişmesine bağlıdır. Hükümet etkinliği, yolsuzluğun kontrolü, ekonomik faaliyetlerde açık ve şeffaf olma, firmalarda belirli bir organizasyon şemasının bulunması ve firmaların hukuk kurallarına göre idare edilmesi gibi kurumsal faktörler, tüketicilerin güven duygusunu artırmaktadır. Bu yüzden kurumsallaşma bir ülkede rüşvet ve yolsuzluk gibi yasa dışı eylemlerin önüne geçerek bireye değil topluma hizmet etmektedir.

Teknolojik gelişme, yeniliklere ve buluşlara bağlı olarak sürekli devam etmektedir. Teknoloji, aletler ve insanların bileşiminden meydana gelmektedir; insanlar alet kullanıcı olarak adlandırılmaktadır ve gelişmiş aletler, insan beyni ve elleriyle geleceğin aletlerini ortaya çıkarmaktadır (Markey-Towler, 2019). İnsanlar alet kullanarak becerilerini geliştirirler. Becerilerin gelişmesi ise yeni teknolojilerin önünün açılmasına neden olur. Ancak teknolojik ilerlemeyi hızlandıracak olan insan becerisinin dinamikliği merasimcilik tarafından engellenmektedir (Ayres, 1953: 279). Geleneksel normlara bağlı, gelişime kapalı düşünce yapısı, sosyal ve kültürel alandaki ilerlemeyi engellediği gibi ekonomik alanda da gelişimin önünü kapatmaktadır. Yeni teknolojilerin uygulanmaması, geleneksel üretim yöntemlerinin

terkedilmemesi rekabet avantajını baltalamaktadır ve ekonomik alanda da ilerlemenin önüne geçmektedir. Ayres (1953)'e göre;

- ✓ Toplumsal tabakalaşmanın doğası ya da sınıf yapısı
- ✓ Sosyal adetlerin ve düzenin, davranışları etkilemesi
- ✓ Sosyal tabakalaşma ve adetleri destekleyen düşünce yapısı
- ✓ İnsanların hâkim ideoloji adetleri, sınıfları ve sınıfsal tabakalaşmayı bireylerin kabullenişi, gibi nedenler kalkınmanın geliştirilmesinde engelleyici bir rol üstlenmektedir.

Geleneksel ideolojiler ve kalıplaşmış düşünce yapıları teknolojik ilerlemeyi engellemektedir. Geleneksel ve kalıplaşmış düşünce yapıları değişime kapalıdır. Bu yüzden ekonomi yanı sıra toplumsal ve siyasal alanda da ilerlemeye engel olmaktadır. Bugün dünyada ekonomik gelişmesini tamamlamış ülkeler; genellikle toplumsal normları kırmış, modern düşünce yapısına sahip olan, dışa dönük ve gelişime açık olan ülkelerdir. ABD ve AB ülkelerini örnek olarak gösterecek olursak her ülke grubu da demokrasinin hâkim olduğu, modern teknoloji yapısını ilerletmiş ve kurumsal alt yapısı sağlam olan gelişmiş ülke gruplarıdır. Ekonomik kalkınma, teknolojinin merasimsel davranış özelliklerinin üstesinden geldiği durumda gerçekleşmektedir (Klein, 1995). Bunu gerçekleştirmenin yolu ise eğitim ile sağlanabilmektedir. Toplumun eğitimli bireyler yetiştirmesi, sosyal ve ekonomik alanda ilerlemenin önde gelen koşulları arasında gelmektedir. Eğitimli bireyler modern düşünce yapısına açıktırlar. Dolayısıyla böyle toplumlarda eğitimin gelişmesi, hem beşeri sermayenin artmasını sağlayarak teknolojik gelişim sayesinde üretim imkânlarını artırarak ekonomik gelişmeyi hem de sosyal ve kültürel açıdan gelişime açık bireylerin yetişmesini sağlamaktadır. Ayres (1961)'e göre merasimsel yapı, sosyal ve ekonomik değişimlere karşı direnen bazı sınıflara ve kurumlara ayrıcalık tanınmasına yol açabilmektedir. Kalkınmanın sağlanması için bu sınıfların ve kurumların ortadan kaldırılması önemlidir. Ancak bu şekilde teknolojik gelişme hızlandırılabilir ve toplumda dogmalaşmış düşünce yapısından çıkış gerçekleştirilebilir. Toplumda kalıplaşmış düşünce yapısından çıkıp modern dünyaya ayak uydurarak kalkınmanın temelinde yatan ekonomik gelişmenin yanı sıra sosyal ve kültürel manada da gelişimin yolu sağlanabilmektedir. Toplumlarda her şeyden önce eğitime öncelik verilerek ve çağdaş dünyaya uyum sağlayabilen bireyler yetiştirilirek bunun üstesinden gelinebilir.

1.2.4.2. Gunnar Myrdal kurumsalcı yaklaşım

Myrdal (1976)'a göre yalnızca köklü reformlar sonucunda kalkınma sağlanabilir ve bunun için de azgelişmiş ülkeler kurumsal yapılarında değişikliklere gidebilir. Özellikle az gelişmiş ülkelerde hüküm süren geleneksel yapı anlayışı bu ülkelerin gelişimde ve gelişmiş ülkelerle arasındaki farkları azaltmalarında önemli bir engel oluşturmaktadır. Bu nedenle toplumsal ve ekonomik yapıda önemli bir role sahip olan kurumsal yapı içerisinde meydana gelecek reformlar, az gelişmiş ülkelerde kalkınmanın gelişiminde olumlu bir etki yaratabilir. Myrdal (1975), toplumdaki sosyal, siyasal ve kültürel tabakalaşmayı analiz içerisine dâhil ederek kalkınmayı ekonomi dışındaki diğer faktörleri de içererek inceleyen teorisyenler arasında yer almaktadır. Az gelişmiş ülkelerde ülke yönetiminde devletten ziyade elit topluluklar söz sahibi olmaktadır. Dolayısıyla böyle toplumlarda kamu politikasının işlerliğinin sağlanması ve belirli bir düzene oturtulması zorlaşmaktadır. Sonuç olarak rüşvet, yolsuzluk gibi yasa dışı faaliyetlerin varlığı kolay bir şekilde engellenememektedir. Bu yüzden azgelişmiş ülkelerde ekonomik yapının düzene oturtulması ve gelişmenin sağlanabilmesi için devlet otoritesinin ve kurumsallaşmanın sağlanması önemlidir.

Myrdal (1974)'a göre ülkeler ve bölgeler arasında ikili bir yapı meydana gelmektedir. Bölgeler ve ülkeler arasında yer alan bu ikili yapı nedeniyle gelir eşitsizlikleri daha fazla artmaktadır. Bu kümülatif sebep sonuç ilişkisinin altında farklı nedenler yatmaktadır (Myrdal, 1978);

- ✓ Daha eğitimli ve azimle çalışan emek, fakir ülkelerden zengin ülkelere göç etmektedir. Fakir bölgelerde eğitimsiz ve vasıfsız işgücü oranı yükselmektedir. Bu durumun sonucunda fakir bölgelerde kişi başına düşen gelir azalacağı için bu iki bölge arasındaki gelir farkı artmaktadır.
- ✓ Ekonomik dürtü nedeniyle endüstriyel gelişme bir ülkenin belirli bir bölgesinde daha fazla gelişiyorsa, bu bölgelerde geliştirilen ölçek ekonomisi, fakir bölgelerdeki üreticilerin işlerinin durmasına veya azalmasına neden olmaktadır.

Beşeri sermayenin gelişmiş ülkelere kayması beyin göçünü oluşturmaktadır. Bu yüzden azgelişmiş ülkelerde üretimin ve verimliliğin artmasını sağlayacak kalifiye işgücünün azalmaktedır. Ortaya çıkan bu durum neticesinde gelişmiş ülkelerde verimlilik ve dolayısıyla ekonomik gelişme hızlanırken azgelişmiş ülkeler daha da fakirleşmektedir. Endüstriyel üretimin daha fazla geliştiği bölgelerde üretim uluslararası piyasalarda rekabet etmeye başlarsa

bu durum daha ileriye gidecektir. Bu durumda bölgeler arasında ikili yapı arasındaki farklılıklar giderek daha fazla büyüyecektir. Az gelişmiş ülkelerin önde gelen özelliklerinden birisi, ekonominin bölgeler arasında farklılıklar göstermesidir. Ülkenin bir kısmında gelişmiş ülkelerin özellikleri görülürken diğer kısmında geleneksel üretim yöntemlerini kullanan ve gelir seviyesi çok düşük ekonomik yapı hâkimdir. Bu tip toplumlarda kalkınmanın sağlanması ve sürdürülmesi daha zor hale gelmektedir.

Myrdal (1974)'e göre kalkınma, iktisadi faktörler ile birlikte iktisadi olmayan faktörleri de kapsayan sosyal sistemin sürekli ileri taşınması ile mümkün olmaktadır. Kişi başına gelirin artması yanı sıra bireylerin eğitim, sağlık ve barınma olanaklarının iyileştirilmesi, kişisel hak ve özgürlüklere erişimininin sağlanması, devletin bu imkânları sağlamak amacıyla sosyal yatırımları artırması da kalkınmanın sağlanması ve sürdürülmesi açısından önemlidir.

Sürdürülebilir kalkınma hedefleri arasında ülkeler ve bölgeler arasındaki gelir eşitsizlikleri arasındaki farkı en aza indirmek yer almaktadır. Bunun için küçük ölçekli işletmelerin gelişimin sağlanması ve bu işletmeleri rekabet ortamına hazır hale getirilmesi için desteklenmesi önemlidir. Ayrıca azgelişmiş ülkelerde yatırımlar için teşviklerin sağlanması, ülke ekonomisinin büyümesi ve yoksul ülkelerin gelişmiş ülkeler ile aralarındaki mesafeyi kapatarak sürdürülebilir kalkınma için uygun ortamın oluşturulması için önemlidir. Azgelişmiş ülkelerde eğitim altyapısının güçlendirilmesi ve bu eğitimli işgücü için uygun iş ortamının yaratılarak istihdamın sağlanması beyin göçünün engellenmesini sağlayacaktır. Böylece fakir ülkeler ile gelişmiş ülkeler arasındaki ekonomik, sosyal ve kültürel farklılıklar da ortadan kalkacaktır. Bu durum kalkınmanın sağlanmasında ve sürdürülebilir hale gelmesinde fayda sağlayacaktır.

Sürdürülebilir kalkınma yönünde düzenlemeler yapmak ve Rio konferansından sonra Gündem 21'in uygulanmasını denetlemek amacıyla BM Sürdürülebilir Kalkınma Komisyonu (CSD) kurulmuştur (Pallemaerts, 2003; Paterson-Jones,2019). İktisadi büyümenin ve sürdürülebilir kalkınmanın sağlanmasında yatırım, tasarruf ve teknolojik gelişimi etkilediği için kurumsallaşmanın önemli rolü bulunmaktadır. Kurumlar belirsizlikleri ve işlem maliyetlerini azaltarak ülkenin iktisadi performansı üzerinde olumlu bir etki meydana getirmektedir. Kurumsal yapının gelişmiş olduğu ülkelerde firmalar ve organizasyon şeması hukuk kuralları çerçevesinde yönetildiği için belirsizlikler ortadan kalkmaktadır. Ayrıca kurumlar, ekonomide meydana gelen rüşvet, yolsuzluk ve kayırmacılık gibi yasadışı eylemlerin oluşmasını engelleyerek ve özel mülkiyet hakkının korunmasını sağlayarak tasarrufları ve yatırımları

teşvik edici yönde faaliyetler gerçekleştirmektedir. İşlem maliyetlerinin yüksek olduğu, belirsizliklerin hâkim olduğu ve özel mülkiyet hakkının iyi korunamadığı durumlarda yatırımcılar yatırım kararı almakta kararsız kalacaklar ve bu durum fiziki ve beşeri sermaye yatırımlarını engelleyecektir (Biber, 2010: 14). Kurumsal yapının geliştiği ülkelerde hukuk kurallarının hâkim olması, bireysel hak ve özgürlüklerin korunmasını sağlamaktadır. Dolayısıyla ülkede rekabet koşulları ve ekonomi canlanmaktadır. Bu sayede sürdürülebilir kalkınma yapısı geliştirilebilir.

1.2.5. Yapısalcı Değişim Yaklaşımı

Yapısalcı değişim yaklaşımı altında daha önceki bölümde açıklanan Lewis (1972) tarafından açıklanan "Sınırsız emek arzı" yaklaşımı ile birlikte Chenery (1975)'nin "Kalkınma biçimleri yaklaşımı", Harris-Todaro (1970) modeli ve Singer-Prebish modelleri incelenmektedir. Az gelişmiş ülkelerin önemli özelliklerinden birisi bölgeler arasındaki gelişmişlik farklarıdır. Harris-Todaro (1970) modeline göre az gelişmiş ülkelerdeki kırsal ve kentsel bölgelerdeki gelişim farklılıkları sonucunda kırdan kente doğru yoğun bir işgücü göçü meydana gelmektedir. İkili yapı kuramlarında ortaya çıkan "Doğu-Batı" ve "Merkez-Çevre" farklılıkları Singer-Prebish tezinde az gelişmiş ve gelişmiş ülkeler arasında yaşanmaktadır. Azgelişmiş ülkeler ile gelişmiş ülkeler arasında yaşanan dış ticaret, azgelişmiş ülkelerin aleyhine sonuçlanmaktadır. Sonuç olarak az gelişmiş ülkeler daha fazla fakirleşirken gelişmiş ülkeler daha fazla zenginleşmektedir. Hollis B. Chenery'nin Kalkınma biçimleri yaklaşımı ile az gelişmiş ülkelerin kalkınma sorunları hem içsel faktörler hem de dışsal faktörler açısından ele alınmıştır. İçsel faktörler olarak teknoloji ve yapı alt yapı sorunları gibi az gelişmiş ülkelerin genel özellikleri ele alınmaktadır. Modelde az gelişmiş ülkelerin kalkınmasında sorun yaşamasının en önemli dış faktörü, dış tasarrufların eksikliği olarak görülmektedir.

1.2.5.1. Harris-Todaro Modeli: Kırdan Kente Göç ve Kentsel İşsizlik

Az gelişmiş ülkelerin en önemli özelliklerinden birisi kırdan kente doğru yoğun bir nüfus akışının olmasıdır. Bunda etkili olan faktörler; kentlerde sanayi ve ticaretin gelişmesine bağlı olarak iş imkânlarının daha fazla olması, kentlerde ücret miktarı kırsal kesimdekinden daha yüksek olması, ailelerin çocukları için daha iyi eğitim almalarını sağlamak gibi bireylerin daha iyi yaşam standartlarına sahip olma isteği olarak görülebilir. Ancak azgelişmiş ülkelerde

kırsal kesimde olduğu gibi kentsel kesimde de iş olanakları sınırlıdır ve sanayi sektörü kırsal bölgelerden göç eden nüfusun tamamını istihdam edebilecek kadar gelişmemiştir. Dolayısıyla kırdan kente doğru yaşanan göçün sonucunda yoğun bir işsizlik ortamı meydana gelmektedir. Harris-Todaro (1970), iç ticaret modelinde ekonomiyi geleneksel tarım ürünü üreten kırsal kesim ve sanayi malı üreten kentsel kesim olarak açıklamaktadır. Kırsal kesimde gıda üretimi gerçekleştiren tarımsal sektör, sanayi için gerekli bir koşul haline gelirken tersi bir durum söz konusu değildir (Ranis, 2006: 374). Dolayısıyla sanayi kesimi kırsal alanlara göre gelişmiş bir yapıya sahiptir. Ancak tarım sektörü sanayi sektörüne hammadde sağlamaktadır ve sanayi sektöründeki faktör fiyatlarını etkilemektedir. Bu nedenle ülke ekonomisinde sanayi kesiminin gelişmesi kadar tarım kesiminde de modernleşme faaliyetlerinin ve verimliliğin artırılması önemlidir. Ülke ekonomisinin bir bütün olarak geliştirilmesi ve sürdürülebilir büyümenin gerçekleştirilmesi için sanayi sektörü ve tarım sektörü arasındaki girdi-çıktı bağlantısı güçlendirilebilir.

Modelde kentsel kesimde kurumsal olarak belirlenmiş minimum ücretler kırsal kesimdeki ücretlerden yüksek ve esnektir. Tarım sektörde iş gücünün marjinal verimliliği, genel olarak bir işgücü fazlalığı bulunduğu varsayımı altında pozitiftir (Harris ve Todaro, 1970: 127). Azgelişmiş ülkelerde tarımsal alanlarda üretim tüketime yönelik olduğu ve bu nedenle ticaret ortamının yaratılamaması sonucunda rekabet ortamı gelişmemiştir. Dolayısıyla ekonomi, bireylerin yaşamını kurtarmaya yöneliktir. Bu yüzden bu alanda bir işgücü fazlalığı bulunduğu için marjinal verimlilik pozitiftir.

Harris ve Todaro (1970) modelinin temel konusu, kentsel formel sektörlerde işçilere yüksek ücret ödenmesi sonucunda kentlere yoğun iş gücü göçünün sonucunda işsizliğin ortaya çıkmasıdır ve bu işsiz kesimin, daha düşük ücretlerde işçi çalıştıran enformel sektörlere kaymasıdır. Kentlerde yığılan iş gücünün formel sektörün kapasitesini aşması sonucunda işsiz kalan kesim daha düşük ücretlerde ve kayıt dışı olarak enformel sektörde yığılmaya başlamaktadır. Sanayileşmiş olan kentsel kesimde iş bulabilme ihtimali ve ücretler, kırsal kesime göre yüksek olduğu sürece kırdan kente göç sürekli artmaktadır (Todaro ve Maruszko, 1987: 101). Bunun sonucunda kentlerde nüfus yoğunluğu sürekli artmaktadır. Kentlere daha iyi yaşam koşullarında yaşama ümidi ile göç eden kesimin yığılması nedeniyle kentlerde sosyal, ekonomik ve çevresel olarak bozulmalar ortaya çıkabilmektedir. Bu nedenle az gelişmiş ülkelerde yeterince gelişmemiş olan kentsel kesimde modernleşme ve gelişme yapısı daha da

gerileyebilmektedir. İşsizlik, göçün hem nedeni hem de sonucu olabilmektedir. Kentlerde işçilere yüksek ücret ödenmesinin çeşitli nedenleri vardır (Kaynak, 2014: 230):

- ✓ İşçilerin sendikalar tarafından desteklenmesi. İşçilerin sendikalar etrafında örgütlenmeleri, istedikleri yüksek ücretleri almalarını kolaylaştırmaktadır.
- ✓ Asgari ücret yasaları, devlet tarafından uygulanan yardım programları, işsizlik ödenekleri, günlük gıda katkısı gibi destekler işçi ücretlerinin artmasına dolaylı yoldan katkı sağlayan destek programlarıdır.

Kentsel formel sektörde bu gibi katkılar sonucunda ücretler yüksek düzeyde tutulurken bu durum enformel sektörde gerçekleşmemektedir. Harris-Todaro (1970)'ya göre göç kırsal kesim ve kentsel kesim arasındaki ücret farkından dolayı ortaya çıkmaktadır. Ancak kırsal kesimden kente göç eden ve burada formel sektörde iş bulamayan kişiler enformel sektörde çok düşük ücret karşılığında çalışmaktadır (Neary, 1981). Dolayısıyla bu kişiler, enformel sektörde ağır çalışma koşulları altında çalışmakta ve düşük yaşam standartları altında yaşamaktadırlar. Bu durum; kentlerde ulaşım, taşınma ve barınma maliyetlerinin artması, sosyo-kültürel farklılıklar, uyum problemleri, gecekondulaşma, çevre kirliliği, çarpık kentleşme ve iş alanlarında vasıfsız iş gücünün çoğalması gibi olumsuz yaşam tarzının ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla kalkınmanın sağlanmasında ve sürdürülmesinde olumsuz etki yaratmaktadır. Bu durum kırsal kesim ve kentsel kesim arasındaki ücretler eşitlenene kadar devam etmektedir (Todaro, 1980: 504). Kentsel kesimde belirlenen minimum ücret düzeyi kırsal kesimdeki ücretlerden yüksek olduğu sürece kırsal kesimde işsizlik oranı yüksek olacak ve bu fazla işgücü kentsel kesimde iş gücü arzı oluşturacaktır. Ücretlerin eşitlendiği bu noktaya Harris-Todaro Dengesi adı verilerek bu noktada ücret eşitliği sağlandığı için kırsal kesimden kentsel kesime olan göçün duracağı düşünülmektedir (Bhagwati, ve Srinivasan, 1974: 504). Bu şekilde kırsal kesimden kentsel kesime doğru yönelen iş gücü arzının da sona ereceği düşünülebilir. Harris ve Todaro (1970) enformel sektörün yarattığı bu sıkıntıları ortadan kaldırmak ve kalkınmayı sağlamak için iki politika öneri sunmaktadır

- ✓ Göç sınırlaması
- ✓ Formel sektörü genişletecek ücret sübvansiyonları

Ücret sübvansiyonun uygulanması kırdan kente göçü artıracağı için tarımsal üretimin azalması, kentlerde yığılma yaşanacağı için aşırı istihdamın ortaya çıkmasına ve kaynakların yatırımdan tüketime kaymasına neden olacağı için olumsuz sonuçlar ortaya çıkaracaktır. Göç sınırlaması altında uygulanan politika sonucunda tarım kesiminde işgücü ihracatının azalması

nedeniyle ekonomide eksik istihdam durumu ile karşılanacaktır. Dolayısıyla modele göre ekonomide dengenin sağlanması ve kalkınma politikasının başarıyla sonuçlanabilmesi için her iki politikanın birlikte uygulanabilir olması önemlidir (Harris ve Todaro, 1970). Böylece enformel sektör küçülecek esnek ücret politikası kapsamında kentsel işgücü yükselecektir. Sınırlı bir göç politikası altında kırsal kesimden kente işgücü arzı sonucunda kırsal alanda ücretler yükselecek ve her iki kesimde de ücretler eşitlenecektir.

1.2.5.2. Singer-Prebish modeli

Yapısalcı değişim kuramının bir diğer önemli modeli ticaret hadlerinin ilksel mal üreticileri aleyhine değiştiğini varsayan Singer-Prebish teoremidir. Singer azgelişmiş ülkeleri, biri ihracata yönelik üretim yapan kesim ve diğeri yurtiçine üretim yapan kesim olarak ele almıştır (Singer, 1975: 377). Dolayısıyla dual kalkınma modellerinde gerçekleşen "Doğu-Batı" ve "Merkez-Çevre" arasındaki farklılıklar burada da ortaya çıkmaktadır. Azgelişmiş ülkelerde ihracata dayalı üretim yapan kesim, yabancı sermaye yoluyla teknolojik imkânları da sağlayabildiği için ihraç sanayilerinde oldukça ileri bir teknoloji kullanırken; diğer kesim ilkel geçimlik ekonominin geleneksel üretim tarzını kullanır (Singer, 1984: 14). Teknolojinin geliştiği ihracatçı bölgelerde verimlilik artışı ve dış ticaretin artması ile ekonomik büyümenin artması, sosyal ve kültürel yönden gelişmenin sağlanması ve dolayısıyla kalkınmanın hayata geçirilmesi beklenmektedir. Ancak Singer (1978)'e göre dış ticaretin ve teknolojinin geliştiği bu bölgelerde üç nedenden dolayı ekonominin iyileşmesi yerine giderek kötüleşeceği beklenmektedir:

- ✓ Bu alandaki kazançlar yatırım yapılan ülkeye değil, sermayenin geldiği ülkeye dönmektedir ve çoğaltan etkisi o ülkeye yansımaktadır.
- ✓ İhraç sanayi diğer kesimlere aktarılabilecek işgücü ve sermayenin bu alanda kullanılmasına yol açmış bu yüzden girdi faktörlerinin diğer alanlarda işlem görmesini engelleyerek üretimde daralmaya neden olmuştur.
- ✓ Ticaret hadlerinin ihracatçı ülkenin aleyhine dönmesine neden olarak geri kalmış ülkelerden sanayileşmiş ülkelere doğru gelir transferinin gerçekleşmiş olmaktadır.

Dolayıyla Singer'in varsayımıyla yabancı sermayenin ülke içerisine akması teknolojinin gelişmesi ve yatırım imkânlarını artırmasına rağmen ülke ekonomisini geliştirecek bir katkıda bulunmamakta tam tersine ülke ekonomisini baltalamaktadır. Bu yüzden azgelişmiş

ekonomilerin büyümesini yavaşlatmakta ve kalkınma çabalarının sonuçsuz kalmasına neden olmaktadır.

Dünyada, azgelişmiş ülkeler birincil mal üreten "çevre" ve gelişmiş ülkeler ikincil mal üreten "merkez" olarak ele alınmaktadır (Prebisch, 1962: 1). Bu varsayıma göre çevre ülkeler, merkez ülkelere hammadde ticareti sağlayan bu nedenle dünya ticaretinde daha geri planda kalan ülke konumunda bulunmaktadırlar. Singer (1975) çalışmasına göre birincil mal üreten ülkeler ihracatın gelişmediği üretimde daha çok gelir esneklikleri düşük olan malların üretimini gerçekleştirmektedir. Dolayısıyla Singer'e göre dış piyasada gelir artışına bağlı olarak bu ülkelerin üretiminde herhangi bir artış gerçekleşmemektedir. Sonuç olarak bu ülkeler dış ticaretten kazançlı çıkamadıkları için ekonomik büyümelerinde ilerleme kaydedememektedirler. Prebisch (1959: 251)'e göre azgelişmiş ülkelerde teknik ilerleme sonucunda ortaya çıkan kazançların gelişmiş ülkelerin eline geçmesi ve gelir esnekliklerindeki farkların ödemeler dengesi üzerindeki olumsuz etkileri, bu ülkelerin ekonomilerinin daha kötüye gitmesine neden olmaktadır ve bu ülkelerde fakirlik devam etmektedir. Bunda azgelişmiş ülkelerin ürettikleri birincil mal fiyatlarının uzun dönemde sanayi malları fiyatlarına göre düşmesinin etkisi vardır. Böylece gelişmiş ülkelerde emek ve girişimcilerin geliri ülkedeki mal fiyatlarından daha hızlı artarken gelişmekte olan ülkelerde tam tersi bir durum gerçekleşmektedir (Parasız, 2005: 30). Az gelişmiş ülkelerde gelir mal fiyatlarından daha az arttığı için bu ülkelerin ekonomik durumu kötüleşmektedir. Böylece sanayi ülkeleri ile daha çok tarım ve gıda ürünü üreten ve ihraç eden çevre ülkeler arasında ekonomik farklılık giderek artmaktadır. Bu durum, çevre ülkeler tarım ülkesi olmaya devam ettikçe değişmeyecek ve bu ülkelerin kalkınması seviyeleri artmayacaktır. Verimlilik artışlarının en az görüldüğü alanlar gıda ve tarımsal ürün üreten sanayi alanlarıdır (Erkök Yılmaz, 2004: 201). Ekonomide yaşanan verimlilik farkları hayat standartlarına da yansımaktadır. Sen (1988a)'in özgürlük ve kalkınma teorisinde ifade ettiği gibi ekonomik gelişme bireylerin belirli haklar ve özgürlükler elde etmesinde aracı olmaktadır. Ekonomik yönden gelişmesini sağlamış toplumlarda bireyler, temel eğitim, sağlık ve barınma ihtiyaçlarını sağlayabilmektedirler. Böylece daha özgür düşünce yapısına sahip olabilmekte, birey olarak temel hak ve özgürlüklerinin farkına varabilmekte ve bu yüzden kendi değerinin farkına vararak daha insancıl bir hayat sürdürmek için arayış içerisine girebilmektedir. Toplumda böyle bireylerin yetişmesi, o ülkede hayat standartlarının yükselmesini, ekonomik yaşamın yanı sıra sosyal, politik ve çevresel anlamda

da farkındalığın ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Böylece kalkınmasının sağlanmasına ve sürdürülmesine zemin hazırlamaktadır.

Dolayısıyla azgelişmiş ülkeleri ihracatçı kesim ve yurt içi üretim yapan kesim olarak ikiye ayıran Singer (1975), ve azgelişmiş ülkeleri çevre ülkeler ve gelişmiş ülkeleri merkez ülkeler olarak ayıran Prebisch (1962), dış ticaret hadlerinin azgelişmiş ülkelerin aleyhine döneceği varsayımından hareketle aynı sonuçlara varmaktadırlar. Prebisch-Singer yaklaşımında ticaret hadlerinin azgelişmiş ülkelerin aleyhine dönmesi nedeni ile serbest ticaret çevrede yer alan azgelişmiş ülkelere zarar vermektedir (Seyidoğlu, 2015: 611). Bu durum, azgelişmiş ülkelerin ekonomik ve siyasal anlamda gelişmiş ülkelere olan bağımlılığını artırmaktadır. Aynı zamanda, az gelişmiş ülkelerin uluslararası ekonomide rekabet gücünü düşürmektedir. Dolayısıyla dünya piyasasında yer alan gelir adaletsizleri de artmaktadır. Aynı zamanda merkez ve çevre ülkeler arasında yer alan ekonomik farklılıklar nedeniyle yapılan dış ticarette çevre ülkelerin zarar görmesinin üç nedeni bulunmaktadır (Singer, 1950: 475):

- ✓ Merkez ülkelerde mamul mallara ve çevre ülkelerde birincil mallara teknoloji uygulanmasının sonuçları faklıdır.
- ✓ Merkez ülkelerde oligopolcü piyasalar hâkimken çevre ülkelerde birincil malların fiyatı rekabete açıktır. Oligopolcü firmalar kendi malları üzerinde fiyat koyucu durumda iken, merkez ülkelerde firmaların fiyatlar üzerinde kontrol edici bir gücü yoktur.
- ✓ Çevre ülkelerde emek büyük ölçüde beceri sahibi değildir. Genellikle vasıfsız işgücü piyasalarda hüküm sürmektedir ve genellikle piyasada emek arz fazlası olduğu için ücretler aşağı doğru düşme eğilimindedir.

Bu üç faktörü düşündüğümüzde merkez ülkelerde teknolojik gelişim sayesinde maliyet tasarrufu ve verimlilik artmasına rağmen fiyatlarda bir düşüş ortaya çıkmamaktadır. Bu durumun nedeni piyasalarda olipollerin var olmasıdır. Ancak çevre ülkelerde teknolojik gelişim sayesinde piyasada rekabetçi koşullar bulunduğu için fiyatlar ve sonuçta piyasada var olan emek arz fazlası ile birlikte ücretlerde düşmeye başlamaktadır. Dolayısıyla yapılan serbest ticaret sonucunda merkez ülkeler çevre ülkelere göre bu alışverişten daha kazançlı çıkmaktadır. Merkez ülkeler ticaret ve yatırımlardan avantajlı çıkmaktadırlar. Çevre ülkelerde ise ekonomik gelişmede ve yaşam koşullarında bir iyileşme ortaya çıkmamaktadır. Her iki kesimde de var olan yaşam standartları devam etmekte ve hatta azgelişmiş ülkelerde ekonomi daha kötüye gidebilmektedir.

1.2.5.3. Kalkınma biçimleri yaklaşımı

Kalkınma biçimleri yaklaşımı, azgelişmiş ülkelerde yapısal değişimin ayırt edici özelliklerini vurgulayan ve aynı zamanda dengeli kalkınma teorisyenlerinden birisi olan Chenery (1975) tarafından öne sürülmüştür. Chenery (1975) kalkınma yaklaşımlarını, diğer yapısal kalkınma teorilerinden farklı olarak azgelişmiş ülkelerdeki kalkınma sorunlarını hem içsel faktörler hem de dışsal faktörler açısından ele almıştır. Ticaretin ve sermaye akımlarının serbestleşmesi, kalkınmanın artık ülkelerin kendi iç dinamiklerinden kaynaklanan bir sorun olmaktan çıkmasına ve uluslararası alanda yaşanan değişimlerin de etkisiyle biçimlenen bir olgu olmasına neden olmaktadır. Küreselleşen dünyada toplumların artık ekonomik ve siyasi nedenlerle birbirlerinin faaliyetlerini etkilemeleri kaçınılmaz hale gelmektedir. Bu nedenle toplumların kalkınma aşamasında yaşadıkları sorunları hem içsel hem de dışsal faktörler açısından ele almak, bu konuda çözüm önerilerinde bulunmak için daha gerçekçi adımlar atılmasını sağlayabilir. Kalkınma biçimleri yaklaşımında kalkınma sorunları içsel faktörler açısından ele alınırken teknolojik yapı, hükümet politikaları, demografik yapı, kaynak dağılımındaki dengesizlik, alt yapı sorunları, piyasalar arası yapısal farklılık ve sermaye eksikliği konuları; dışsal faktörler açısından ise dış tasarrufların yetersizliği konuları ele alınmıştır (Chenery, 1983). Her iki durumda da yapısal dengesizliklerin ekonomide yarattığı gelir dağılımı eşitsizliği, bölgeler arasındaki ekonomik ve sosyal farklılıklar üzerinde durulmaktadır. Azgelişmiş ülkelerde piyasalar arası dengesizlik nedeniyle kaynak dağılımında da bir dengesizlik söz konusudur ve bu durum piyasa fiyatlarına yansıyarak bireylerin satın alma gücünü azaltmaktadır (Chenery, 1967). Sonuç olarak bireylerin satın alma gücünün azalması piyasada talep yönünde daralmalara yol açarak milli gelirin düşüşüne neden olmaktadır. Klasik iktisat anlayışına göre piyasalarda tam rekabet koşulları geçerlidir ve ekonomide herhangi bir dengesizlik olduğunda piyasalar kendiliğinden denge gelir düzeyine ulaşmaktadır. Ancak gerçek hayatta piyasalar düşünüldüğü gibi istikrarlı değildir. Piyasalar kendi kendine dengeye ulaşamadığı için ekonomide monopol ve oligopol şeklinde aksak rekabetçi piyasalar ortaya çıkmaktadır. Piyasalarda meydana gelen dengesizlik, üretim, yatırım, istihdam ve fiyat mekanizmasında bozulmalara neden olmaktadır. Sonuçta ise kaynak tahsisinde ve gelir dağılımda bozulmalar ortaya çıkmaktadır. Piyasa dengesizliğinin bulunduğu ve sektörler arasındaki bağın zayıf olduğu ülkelerde ekonomik yapının iyileştirilmesi daha zor hale gelmektedir.

Piyasalar arasındaki dengesizlikler, üretim faktörlerinin piyasa fiyatlarını ve sosyal maliyetleri yansıtmadığı için sosyal maliyet ile özel sektörün elde ettiği kar arasındaki farkın yüksek olması optimal kaynak dağılımının sağlanmasını engellemektedir. (Yavilioğlu, 2002: 57). Dolayısıyla piyasa yapısı ile optimal kaynak dağılımı arasındaki dengesizlik kısır bir döngü şeklinde kendisini yinelemektedir. Aynı zamanda, piyasalar arasında dengesizliğin oluşması ve bunun sonucunda tekelleşmenin artması tüketici artığının üreticinin eline geçmesine neden olarak tüketici refahını azaltmaktadır. Bu durum gelir dağılımındaki adaletsizliği ve yoksulluğu artırmaktadır.

Gelir dağılımının adaletli olması bir toplumun refah seviyesini belirleyen en önemli faktörlerden birisidir. Ekonomide gelir dağılımı ile kaynakların dağılımı arasında karşılıklı bir ilişki vardır. Toplumun tüketim tercihleri gelir dağılımına bağlıdır. Bu yüzden üretilen malların cins ve miktarı gelir dağılımına göre belirlenmektedir. O halde piyasa mekanizmasında gelir dağılımı ve kaynak dağılımı, iç içe geçmiş tamamen birbirine bağlı faktörlerdir. Piyasa mekanizmasının düzgün işlememesi sonucunda azgelişmiş ülkelerde genellikle gelir dağılımında eşitsizlik bulunmaktadır. Bazı bölgelerde aşırı lüks tüketim gerçekleşirken bazı bölgelerde ise insanlar temel gıda ihtiyaçlarını bile karşılayamamaktadır. Dolayısıyla bu bölgelerde yoksulluk çok büyük boyutlara ulaşmaktadır. Sürdürülebilir kalkınmanın birinci hedefi yoksulluğu azaltmak ve gelir dağılımı adaletsizliğini en düşük seviyeye indirmektir. Piyasa yapısının gelişmediği azgelişmiş ülkelerde yapılan yatırımlardan istenilen verim alınamamakta ve elde edilen gelirler yine küçük grupların elinde toplanmaktadır. Dolayısıyla yatırımların ve üretimin ülke ekonomisine katkısı çok düşük düzeyde gerçekleşmektedir. Bu yüzden gelir dağılımını ve yoksulluğu azaltıcı yönde bir katkı ortaya çıkamamaktadır. Böyle durumlarda devletin ekonomiye müdahalesi zorunlu hale gelmektedir.

Toplumlardaki yapısal farklılıklar ve bunun ekonomiye etkileri kalkınmanın sağlanmasında ve sürdürülebilir hale gelmesinde etkilidir. Son elli yılda daha yüksek bir büyüme performansı sağlayan azgelişmiş ülkeler arasında daha erken bir yapısal değişiklik sağlandığını söylemek mümkündür (Chenery ve Syrquin, 1975: 8). Dolayısıyla kalkınma biçimleri yaklaşımında azgelişmiş ülkelerin, modern sistemin dinamiklerini yakalayarak ve yapısal değişimleri hızlandırarak gelişmiş ülkelerin kalkınma seviyelerine ulaşabilecekleri düşünülebilir.

1.3. Bölüm Değerlendirmesi

Kalkınma kavramı klasik iktisat teorisinin geçerli olduğu dönemden günümüze kadar iktisat literatüründe önemli bir kavram olmuştur. Klasik iktisat varsayımında kalkınma, daha çok ekonomik açıdan ele alınmasına karşın günümüzde değişen hayat şartları, bireylerin gelecekten beklentileri ve toplum refahını etkileyen faktörlerin genişlemesi ile anlamı genişlemiş; sosyal, ekonomik, politik ve çevresel açıdan da literatürde tartışma konusu haline gelmiştir. Kalkınma konusu, II. Dünya Savaşı'ndan önce daha çok gelişmiş ülkelere yönelik inceleme konusu olurken, II. Dünya Savaşı'ndan sonra azgelişmiş ülkeleri kapsayarak literatürde daha geniş bir alan kapsamıştır. Bunun iki türlü nedeni bulunmaktadır. Birincisi savaşın getirdiği yıkımlar bütün dünyayı etkisi altına almış olmasına rağmen, düşük gelirli ülkelerde etkisi daha fazla hissedilmiştir. Diğer bir nedeni ise küreselleşmenin artması ile bütün dünya ülkeleri artık siyasi ve ekonomik olarak birbirinden etkilenir duruma gelmiştir. Azgelişmiş ülkelerin hammadde ihracatçısı ve pazar yeri olarak görülmeleri, gelişmiş ülkeler için önemlerinin arttığını göstermektedir. Dolayısıyla azgelişmiş ülkeler kalkınma kuramlarında daha fazla yer edinmeye başlamışlardır.

Azgelişmiş ülkelerin içinde bulundukları ekonomik, sosyal ve siyasi faktörler literatürde yer alan kalkınma kuramlarının farklı açıdan ele alınmalarını sağlamıştır. Literatürde yer alan kalkınma modellerinde kalkınmanın daha çok ekonomik boyutuna yer verilmektedir. Ancak günümüze doğru yaklaştıkça kalkınma kavramının kapsadığı konular genişlemiş sosyal ve siyasal faktörlerin de toplumlarda kalkınmanın gelişmesi için göz önünde bulundurulmasının önemi fark edilmiştir. Ekonomik alanda yer alan gelişmeler ve değişmeler toplumların sosyal, kültürel ve politik gelişimlerini etkilemektedir. Sen (1988a) tarafından ifade edildiği gibi ekonomik gelişme toplumların temel hak ve özgürlüklerini elde etmelerinde aracı bir rol oynamaktadır. Ekonomik gelişmenin sağlanması ile toplumda bireyler eğitim, sağlık, barınma gibi temel ihtiyaçlarını elde edebilmektedirler. Temel ihtiyaçlarını karşılayamayan toplumlarda bireyler özgür düşünceye sahip olamamaktadır. Daha iyi yaşam şartlarına sahip olabilmek için bir arayış içerisine girememektedir. Bu nedenle günümüzde ulusal ve uluslararası alanda önem kazanan sürdürülebilir kalkınma konusu, ekonomi yanı sıra toplumsal ve siyasal alanda da bütün dünya ülkeleri için önem kazanmıştır.

Kalkınma teorileri içerisinde yer alan ikili yapı kuramları, bağımlılık kuramları ve yapısal değişim kuramlarının dünyada ve azgelişmiş ülkelerde bölgesel açıdan ortaya çıkan ikili

yapıya değinmeleri, günümüz sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin önemini ortaya çıkarmaktadır. Azgelişmiş ülkelerde bölgeler arasındaki siyasi, sosyal ve ekonomik farklılıklar kalkınmayı güçleştiren önemli nedenler arasında yer almaktadır. Bu ülkelerde sanayinin geliştiği bölgelerde ekonomi gelişmiş durumda teknolojik ilerlemeler sağlanmış, modern ekonomik ve toplumsal bir yapı ortaya çıkmaktadır. Diğer bölgelerde ise sanayileşme geri planda kalmış, toplumsal ve siyasal yaşamda geri kalmış bir hayat tarzı ön plana çıkmaktadır. Kaderci ve yeniliklere kapalı bir düşünce yapısı hâkimdir. Kadınlar çalışma hayatında geri planda kalmaktadır. Ekonomik ve siyasi güç küçük grupların elindedir. Teknolojik gelişme ve modern üretim tarzı gelişmemiştir. Daha çok tüketime yönelik üretim gerçekleştiği için ticaret gelişmemiştir. Bu nedenle azgelişmiş ülkelerde hem sanayi, tarım ve hizmet gibi ekonomik alanda hem de geleneksel ve modern kesim olarak toplumsal alanda ikili bir yapı oluştuğu görülmektedir. Bu nedenle kalkınma teorilerinin önemli bir kısmı azgelişmiş ülkelerin bu özelliklerini incelemek ve bu sorunlara bir çözüm önerisinde bulunmak için ortaya çıkmıştır. Bölgeler arasında yer alan bu farklılıklar azgelişmiş ülkelerde Lewis'in sınırsız emek arzı modelinde ve Harris-Todaro modelinde ifade edildiği gibi kırsal kesimden kentsel kesime göçü hızlandırmaktadır. Bu nedenlerde kentsel alanda yığılmalar ortaya çıkmaktadır. Bunun sonucunda kentsel bölgelerde altyapı sorunları, çarpık kentleşme ve çevre kirliliği gibi sürdürülebilir kalkınmanın sağlanmasını engelleyecek olumsuzluklar ortaya çıkmaktadır. Aynı zamanda uluslararası alanda azgelişmiş ülkelerde istihdam alanlarının kısıtlı olması nedeniyle eğitimli bireyler gelişmiş ülkelere göç etmektedir. Bu da azgelişmiş ülkelerde istihdam alanlarında vasıfsız işgücü oranın yükselmesine neden olmaktadır. Dolayısıyla azgelişmiş ülkelerde teknolojik gelişme, beşeri sermaye ve verimlilik düşerek ekonomik gelişme sağlanamamaktadır. Gelişmiş ülkeler ile azgelişmiş ülkeler arasındaki ekonomik gelişme farklılığı da giderek büyümektedir. Azgelişmiş ülkelerin genel görünümleri arasında yer alan bu özellikler, bu ülkelerin ekonomik ve toplumsal olarak gelişimini yavaşlatarak gelişmiş ülkeler ile aralarındaki farkları kapatmaları için engel oluşturmaktadır. 2015 yılında faaliyete giren sürdürülebilir kalkınma hedefleri ile ulusal ve uluslararası alanda ortaya çıkan bu farklılıkları gidermek amaçlanmaktadır. Kalkınmanın günümüzde en geniş haliyle anlam kazandığı sürdürülebilir kalkınma ile ulusal ve uluslararası alanda ekonomik, sosyal ve siyasal anlamda adaletsizlikleri ortadan kaldırarak azgelişmiş ülkelerin de gelişmiş ülkeler gibi uluslararası alanda söz sahibi olması ve refah düzeyine ulaşması hedeflenmektedir.

Kalkınma kuramlarında yer alan ekonomik, sosyal ve siyasal faktörler dünya ülkelerinin bugünkü refah seviyelerini ve sürdürülebilir kalkınmayı sağlamalarını etkileyen temel faktörler arasında yer almaktadır. Bir ülkede milli gelirindeki büyüme, gelir adaletsizliğinin ortadan kalkması ve yoksulluğun azalması gibi faktörler ekonomik gelişmişliği göstermektedir. Bu faktörlerin kalkınmanın sağlanmasında ve sürdürülebilir hale getirilmesindeki etkileri göz ardı edilemeyecek kadar büyüktür. Aynı zamanda bir ülkenin içinde bulunduğu toplumsal ve siyasal durum, bu alanlara yönelik modern toplum hayatında geliştirilen aşamalar günümüzde bütün dünya ülkelerini kapsayan sürdürülebilir kalkınmanın önemli bir göstergesidir. Kalkınma kuramlarında belirtildiği gibi sosyal ve siyasal gelişmeler bir ülkenin kalkınmasında ekonomik yaşam kadar önemlidir. Hükümet politikaları, demografik yapı gibi sosyal ve siyasal gelişmeler toplumlarda ekonomik gelişmeleri de etkileyebilmektedir. Bir toplumda yer alan sosyal, siyasal ve ekonomik yapılar birbirlerini tamamlayan unsurlardır. Bu nedenle sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleştirilmesinde önemli rol oynamaktadırlar. Dolayısıyla sürdürülebilir kalkınmayı daha kapsamlı bir şekilde anlayabilmemiz ve toplumlara farklı açıdan etkisini kavrayabilmemiz için bir sonraki bölümde sürdürülebilir kalkınmayı, sosyal, çevresel ve ekonomik açıdan ayrıntılı olarak incelenecektir. Ayrıca sürdürülebilir kalkınmanın literatürde kullanılan ölçüm yöntemleri açıklanarak son bölümünde yapılacak amprik uygulamada kullanılabilecek değişkenlere ulaşılmaya çalışılacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM
SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA KAVRAMI VE SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMANIN ÖLÇÜLMESİ

Toplumların ekonomik, sosyal ve siyasi alanda gelişimini sağlamak ve bu düzeni devam ettirebilmek olarak ifade edilen kalkınma kavramı günümüzde sürdürülebilirlik ve çevre kavramlarını da içererek sürdürülebilir kalkınma şeklini almıştır. Sürdürülebilir kalkınma, değişen dünya koşulları içerisinde günümüz ve gelecek toplumların karşı karşıya kaldıkları sorunları sosyal, ekonomik ve çevresel bakımdan incelemesi nedeni ile çok geniş kapsamlı bir konudur. Dolayısıyla bu bölümde sürdürülebilir kalkınma, sürdürülebilir kalkınmanın tarihsel gelişimi ve sürdürülebilir kalkınmanın sosyal, ekonomik ve çevresel boyutu incelenmektedir. Ayrıca 2015 yılında yayınlanan sürdürülebilir kalkınma hedefleri detaylı bir şekilde ele alınmaktadır. Son olarak da sürdürülebilir kalkınmayı ölçmek amacıyla oluşturulan ölçüm yöntemleri ve indeksler üzerinde durulmaktadır.

2.1. Sürdürülebilirlik ve Kalkınma

Sürdürülebilirlik kelimesi latince bir kelime olan "subtenir" yani "korumak" ya da "aşağıdan desteklemek" anlamından gelmektedir (Siddiqui, 1997). Gilman'a (1992) göre sürdürülebilirlik, toplum, ekonomi ve ekosistem gibi devam eden herhangi bir sistemin, ana kaynakları tüketmeden şimdiki ve gelecek nesiller için sürekli olarak devam ettirmesidir. Ruckelshaus'a (1989) göre ise sürdürülebilirlik, "ekolojinin en geniş sınırları içerisinde ekonomik büyümenin ve kalkınmanın karşılıklı etkileşim ile sağlanacağı ve zaman içerisinde korunacağı doktrin" anlamına gelmektedir. Sürdürülebilir kelimesi her ne kadar farklı şekillerde ifade edilmiş olsa da temelde her tanım aynı sonuca varmaktadır. Yani toplumun ekonomik, sosyal, çevresel ve siyasal yaşam standardının belirli refah düzeyine ulaştırılması ve bu durumun devam ettirilebilmesidir.

Sürdürülebilirliğin tanımları ile temel olarak makro düzeyde bir bakış açısına yönelerek sürdürülebilir doğal kaynak çıkarımı seviyelerini ve aynı zamanda ekonomik üretim ve tüketim seviyelerini nasıl kontrol edilebileceği tahmin edilmeye çalışılmaktadır (Gedik, 2020: 205). Yaşanan iklim değişiklikleri, ekosistemin dengesinin bozulması, biyoçeşitliliğin azalması gibi

sorunlar nedeni ile üretim ve tüketim amacıyla ulaşılmak istenen kaynak sıkıntısı son yıllarda önemli oranda artmaktadır. Bu durum ise sürdürülebilirlik kavramının daha fazla gündeme gelmesine neden olmaktadır. Sürdürülebilirlik ile ilgili yapılan ilk bilimsel araştırmalar, doğal kaynakların kullanımına ve bunların yaşam standartları üzerindeki etkisi üzerindedir ve ana hedef kitlesi olarak gelecek nesillerin ekonomi, çevre ve sosyal alanlarla ilişkileri olmuştur (Ergün ve Çobanoğlu, 2012: 99). Nüfus artış hızının sürekli yükselmesi, tüketime olan talebin sürekli artmasına neden olmaktadır. Bunun sonucunda ise gelecek nesiller açısından kaynak sıkıntısı kaçınılmaz hale gelmektedir. Aynı zamanda artan nüfus artışı ve sanayileşme sonucunda yaşanan çevresel bozulmalar, ilerleyen yıllarda toplum hayatı için yaşanabilir bir çevresel ortamın yok olması tehlikesini ortaya çıkarmaktadır.

Sürdürülebilirlik, bağlı olduğu alt sistemlerin hem işlevselliğini hem de esnekliğini korumayı ve böylece tüm sistemi sabit tutmayı amaçlamaktadır (Gedik, 2020: 206). Dolaysıyla sürdürülebilirlik ile elde edilmek istenen, toplum hayatını bir bütün olarak ele alarak sosyal, ekonomik ve ekolojik sistemler arasındaki ilişkiyi şekillendirmektir. Bu yüzden sürdürülebilirlik araştırması, sadece ekolojik süreçlerle ilgili değil, aynı zamanda toplumun doğa ile etkileşimlerini ilgilendiren sosyal süreçleri kapsamaktadır (Litting ve Griessle, 2005). Ekonomik yönden güçlü toplumlar, eğitim ve sağlık alanlardaki yatırımlarını artırmaktadır. Eğitim seviyesi yüksek olan toplumlar, daha yüksek standartta ve sağlıklı bir ortamda yaşamak için çevre temizliği konusunda bilinçli hale gelmektedir. Bu nedenle sosyal alanda yapılan yatırımlar, çevre faktörünü de olumlu yönde etkilemektedir.

Küresel boyutta yaşanan problemler, sürdürülebilirlik kavramının ekonomik, çevresel ve sosyal alanlarda geliştirilmesini zorunlu hale getirmiştir (Oğuz, 2019: 12). Küresel ısınma nedeniyle doğal çevrenin zarar görmesi, doğal kaynakların bilinçsiz bir şekilde kullanımı ile yok olması ve belli bir ekonomik gelişme sağlandıktan sonra insanların sosyal anlamda diğer ihtiyaçlarının farkına varmaları sürdürülebilir kalkınmanın sosyal, ekonomik ve çevresel boyutunun birbirinden ayrılamaz parçaları olduğunun farkına varılmasını sağlamıştır.

Sürdürülebilirlik ekonomik, sosyal ve çevresel olmak üzere üç bileşenden oluşmaktadır. Sürdürülebilirliğin oluşumunda ekonomik, çevresel ve sosyal bileşenler birbirinden bağımsız ve bir bütün olarak ele alınmaktadır. Diğer şekilde bu bütünlüğün sağlanamadığı durumda bir bileşende ortaya çıkacak sonuçlar diğer bir bileşen için uzun vadede sorun ortaya çıkarabilmektedir (Özmehmet, 2008:3).

Sürdürülebilirlik kavramı içerisinde ekonomi, toplumların yaşadığı hayatın bir parçasıdır (Hart ve Milstein, 2003). Toplum ise ekolojik yapıyı etkileyen en önemli faktörlerin başında gelmektedir. Dolayısıyla sürdürülebilirlik kavramı içerisinde toplum, ekonomi ve çevre birbirinden bağımsız olarak düşünülememektedir. Sürdürülebilirliğe ulaşmanın yolu toplum, ekonomi ve çevreyi bir bütün olarak ele almaktan geçmektedir.

Kaynak kıtlığı ve işletme maliyetleri, iş dünyasının sürdürülebilirliğe odaklanmasının temel nedenleri arasında yer almaktadır (Şahinöz, 2019). İşletmeler günümüzde doğal kaynakların kullanımı ve yönetimi konusunda daha fazla sorumluluk ve hesap verebilirlik baskısı altındadırlar. Kirliliğin azaltılması, kaynak kullanımında verimliliği artırmaktadır ve dolayısıyla girdi faktörlerinin daha fazla tüketimi ve istenmeyen çıktıların üretimi, endüstriyel sistemi ekolojik olarak sürdürülemez hale getirmektedir (Gatimbu vd., 2018: 1765). Üstün kaynaklara sahip firmaların pazarda rekabet edebilme avantajı daha fazla olmaktadır. Bu yüzden sürdürülebilir yönetim işletmeler açısından çok önemli boyutta önem kazanmıştır ve bu tür rekabet avantajına ulaşma şansı çevresel sürdürülebilirliği sağlamakla artabilmektedir (Knight vd., 2019: 25; Shou vd., 2019: 1). Çevresel sürdürülebilirliği sağlamanın yolları ise çevreye ilişkin faaliyetlere odaklanarak ekolojik ayak izini azaltmak, çevreyi korumak, yenilenebilir kaynakların kullanımını çoğaltmak ve çevreye yayılan karbondioksit miktarını azaltmakla gerçekleşmektedir (Ozanne vd., 2016: 250). Bu yüzden çevreye yayılan karbondioksit emisyonu ve sera gazı gibi zehirli gazları azaltmak amacıyla fosil enerji kaynak kullanımını azaltmak önemlidir. Ayrıca yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımını artırmak amacıyla teknolojik alt yapının iyileştirilmesine yönelik çalışmaların artırılması sürdürülebilir kalkınmanın hedeflerine ulaşılmasında kolaylık sağlayacaktır.

Kalkınma ise üretim ve fert başına gelirin artırılması ile birlikte ekonomik ve sosyo-kültürel yapının iyileştirilmesi yönünde değiştirilmesi ve yenilenmesidir (Karaca ve Şahin, 2010: 41). Buna bağlı olarak kalkınma, ekonomik etkenler yanında sosyal, kültürel, psikolojik, dini ve siyasal etkenleri de kapsamaktadır.

Kalkınma temelde ülkelerin iktisadi ve sosyal dönüşüm süreçlerini ifade etmektedir. Aynı zamanda kalkınma yönünden gösterilen çabalar çevreye de en az zarar verecek şekilde uygulanmalıdır. Kalkınma çabalarının esas olarak altı boyutu bulunmaktadır (Kaynak, 2014: 77):

- ✓ Üretim ve teknoloji boyutu: Yaşayabilmek ve yaşamı devam ettirebilmek için doğayla mücadelede üstün çıkmak ve böylece doğa olaylarını kontrol altına almak; gittikçe daha çok ve daha yüksek katma değerli ürünler üretmek
- ✓ İnsani boyutu: Yaşam standartlarını yükseltmek
- ✓ İstihdam boyutu: İstihdam olanaklarını genişletmek ve çalışma koşullarını iyileştirmek
- ✓ Çevre boyutu: Bu çabaları çevreye en az zarar verecek şekilde gerçekleştirmek
- ✓ Hâkimiyet boyutu: Toplumlar ya da ülkelerarası yarışta önde gelmek
- ✓ Özgürlük boyutu: İktisadi, siyasi, sosyal ve uluslararası ilişkiler bağlamında özgürlük düzeyini yükseltmek

Kalkınma; ekonomik, sosyal ve politik anlamda toplumun refah seviyesini yükseltmek ve bu standartlarda toplum hayatını sürdürmek amacıyla kullanılmış bir terimdir. Ancak ekonomik büyüme arttıkça toplumların her ne pahasına olursa olsun artan tüketim taleplerini karşılama rekabeti de artmaktadır. Bu yüzden çevre kavramı ikinci planda kalmaktadır. Buna bağlı olarak tüm dünyada rekabet nedeniyle çevresel yaşam sürdürülemez hale gelmektedir. Sonuçta insanların doğal çevreye verdikleri zararlar insan hayatını olumsuz yönde etkilemektedir. Dolayısıyla son yıllarda çevre faktörü kalkınmanın sağlanmasında ve sürdürülebilir hale gelmesinde vazgeçilmez unsurlar arasına girmiştir. Goulet (1970) ise kalkınmayı temel olarak şu üç bileşen etrafında toplamıştır:

- ✓ Gıda ve yiyecek-içecek gibi yaşamla ilgili ihtiyaçlar
- ✓ Kendi kendine değer verme/saygı duyma
- ✓ Özgürlük

Eğer bir ülke, insanlarının yiyecek, içecek, barınma ve eğitim gibi temel ihtiyaçlarını karşılayamıyorsa o ülkenin tam olarak kalkınabildiği söylenemez. Aynı zamanda kendi kendine değer verme ve özgürlük düşüncelerinin gelişmesi de kalkınmanın göstergeleri arasında yer almaktadır. Kendi kendine değer verme ve kendine saygı duyma bağımsızlıkla ilgili bir kavramdır. Bir ülke başka ülkeler tarafından sömürülüyorsa bağımsız bir ülke sayılmaz dolayısıyla da kalkınmakta olan bir ülke olarak değerlendirilemez. Özgürlük ise toplumun kendi kaderini kendisinin belirlemesine engel olan yokluk, bilgisizlik ve bakımsızlıktan kurtarılmasını, kendisini mahkûm eden bu ilişkilerden özgürleştirilmesini ifade etmektedir. Dolayısıyla kalkınma bu anlamda toplumları özgürleştirmektedir.

2.2. Sürdürülebilir Kalkınma

Sürdürülebilir kalkınma çağımızın temel problemlerinden birisidir. Dünya nüfusu hızla yılda yaklaşık olarak 75 milyon civarında artmaya devam etmektedir ve 2040 yıllarının başında 9 milyara ulaşacağı beklenmektedir (Sachs, 2019: 21). Bu milyarlarca insan, dünya ekonomisinde yer edinmeye çalışmaktadır. Yoksullar gıda, temiz içme suyu, barınma ve sağlık hizmetlerine ulaşmak için çalışırken toplumun zengin kesimi ise daha refah bir hayat ve çocukları için daha iyi bir gelecek elde etmek için uğraşmaktadır. Dolayısıyla hem ülkeler arasında hem de ülkeler içerisinde gelir eşitsizliği çok yüksek boyutlara ulaşmıştır.

Öte yandan dünya ekonomisinde ortaya çıkan eşitsizlikler yanı sıra doğal çevre de çok büyük bir tehdit altındadır. Bireylerin daha iyi hayat koşullarında yaşayabilmek amacıyla gerçekleştirdikleri faaliyetler dünyada iklim değişikliklerine neden olmaktadır. Bu nedenle doğal çevre yok olma tehlikesi altına girerekinsanların ve diğer canlı türlerinin yaşamını olumsuz olarak etkilemektedir. Sürdürülebilir kalkınma, dünyada ortaya çıkan bu tür ekonomik, toplumsal ve çevresel problemlere çözüm aramak için ortaya çıkmış bir kavramdır.

İktisadi İşbirliği ve Gelişme Teşkilatı'nın (OECD) tanımına göre sürdürülebilir kalkınma, günümüz kuşaklarının gereksinimlerini gelecek kuşakların gereksinimlerinin karşılanmasından ödün vermeden gerçekleştirilmesidir (Megyesiova ve Lieskovska, 2018). Başka bir ifadeyle sürdürülebilir kalkınma, bugünün nesillerinin refah düzeyinin gelecek nesillerin ihtiyaçlarını göz ardı etmeden artırılmasıdır. Sürdürülebilir kalkınma içerisinde iki alt kavramı bulundurmaktadır (Bilgili, 2017: 561):

- ✓ İhtiyaç; özellikle yoksul ülkelerin temel ihtiyaçlarının karşılanması sürdürülebilir kalkınmanın temel hedefleri arasında yer almaktadır.
- ✓ Çevrenin bugünkü ve gelecekteki ihtiyaçları karşılama yeteneğine teknolojinin ve sosyal örgütlenmenin getirdiği sınırlamalar düşüncesi.

Böylece, sürdürülebilir kalkınmayı hedef alırken gelişmiş ve gelişmekte olan piyasa ekonomilerinin bugününü ve geleceğini bir bütün olarak düşünmenin önemi ortaya çıkmaktadır. Günümüzde modern toplumların ekonomik yönden bakışını ortaya koyan klasik kapitalist model kapsamında, bireylerin satın alma gücündeki artış ve piyasada ekonomik faaliyetlerin canlanması sonucunda gayrisafi milli hasılanın artması bireyleri olumlu yönde etkileyecektir (Sarıkaya ve Kara, 2007: 222). Ekonomik kalkınmanın amacının toplumun artan

ihtiyacını daha fazla mal ve hizmet üreterek insanların yaşam standardının yükseltilmesi olan bu durum, sınırsız üretim ve tüketime dayanmaktadır. Ancak kaynakların sınırlı olması ve plansız olarak tüketilmesi, gelecek nesillerin gelişimi için gerekli olan yatırımların, üretim ve tüketimin devam ettirilmesini tehlikeye sokmaktadır. Dolayısıyla sürdürülebilir kalkınmanın oluşturulabilmesi için kıt olan kaynakların üretim ve tüketiminde şimdiki ve gelecek nesiller arasında bir dengenin sağlanması önemlidir.

Fransa'da hazırlanan sürdürülebilir Gelişme Raporu'nda, sürdürülebilir kalkınma modeli dört madde şeklinde açıklanmıştır (Bourdeau, 1999):

- ✓ Sürdürülebilir kalkınma, ekonomik kalkınma ile gelişme fikrini kapsar,
- ✓ Sürdürülebilir kalkınma insanoğlunun yaşamını olumsuz olarak etkilememelidir,
- ✓ Doğal ve kültürel mirası da göz önünde bulundurmalı
- ✓ Şimdiki ve gelecek nesillerin dayanışmasını garanti etmeye çalışmalıdır.

Sürdürülebilir kalkınma ekonomik büyümeden daha fazlasını içerir. Sürdürülebilir kalkınma fikri ile milli gelirin artırılması, yoksulluğun sona erdirilmesi, gelir dağılımının adaletli bir şekilde sağlanması gibi ekonomik iyileştirmeler yanı sıra eğitim seviyesinin yükseltilmesi, sağlık ve teknolojik alt yapısının iyileştirilmesi, iklim değişikliğinin önüne geçilmesi, insan hakları, demokrasi ve özgürlük fikrinin geliştirilmesi gibi sosyal ve çevresel düzenlemeler de hedeflenmektedir. Bu yüzden sadece ekonomik iyileştirmeler fikri ile toplumların refah düzeyinin artırılması söz konusu değildir. Aynı zamanda bu iyileştirmeleri sadece günümüz toplumu için sağlamak yeterli değildir. Yapılan düzenlemelerin istikrarlı bir şekilde ilerlemesi ve gelecek nesillerin de ihtiyaçlarına cevap verebilecek çağdaş bir toplum yapısına uygun değişikler sürdürülebilir kalkınmanın temel amaçları arasındadır. Ekonomik büyümenin içeriğinde milli gelir artışı vurgulanırken sürdürülebilir kalkınma, gerek insanlar arasında gerekse insanlarla doğa arasındaki uyumu artırmayı hedeflemektedir (Bilgili, 2017: 561). Üretimde verimliliğin artırılmasında teknoloji önemli bir girdi kaynağıdır. Artan teknolojik gelişme sayesinde daha az girdi kaynağı ile daha fazla üretim elde edilerek verimlilik artırılabilmektedir. Üretim artışı ile sağlanan milli gelir artışı bir ekonomide uzun dönemli ve istikrarlı bir büyümeyi sağlayabilir. Tasarruf ve yatırımlar artırılarak yeni iş alanları sağlanarak ve istihdam artırılarak uzun dönemde sürdürülebilir bir büyüme sağlayabilir. Dolayısıyla az gelişmiş ülkelerde ekonomide ilerlemenin yavaş olmasının temel nedenlerinden birisi

teknolojik alt yapının zayıf olmasıdır. Ancak günümüzde özellikle 1990'lı yıllardan itibaren doğrudan yabancı yatırımların gelişmekte olan ülkelere akması sonucunda bu ülkelerde teknolojik alt yapı da gelişmeye başlamıştır. Çin, Hindistan gibi BRICS üyesi ülkelerde teknolojik gelişmeler hızlanmıştır. Bu yüzden teknolojik gelişimin sağlanması ekonomik sürdürülebilirliğin sağlanmasında önemli bir araçtır.

Sürdürülebilir kalkınmanın temelleri Ricardo ve Malthus gibi klasik iktisatçıların dönemine kadar uzanmaktadır (Çetin, 2006:3). Malthus (1959) büyümenin sınırını kıtlık olgusuna dayandırarak nüfus artışının gıda artışından daha hızlı ilerlediğini ve bu nedenle gelecek kuşakların ciddi gıda güvenliği sıkıntısı çekeceklerini iddia etmiştir. Benzer şekilde Ricardo (1817 [1974]), azalan verimler yasasını ele alarak üretim için verimli arazilerin sınırlı olması ve hızlı nüfus artışı nedeniyle ilerleyen dönemlerde ekilebilir verimli alanların elde edilmesinde sorunlar yaşanacağını iddia etmiştir. Ricardo ve Malthus sürdürülebilir kalkınma kavramından açık olarak bahsetmemişlerdir. Ancak, günümüzde yaşanan hızlı nüfus artışı ve tüketim talebindeki yükselişin gelecek nesillerin temel ihtiyaçlarını karşılamada sorun yaratacağını ifade etmişlerdir. Dolayısıyla sürdürülebilir kalkınmanın temel konuları olan gelecek nesiller için yoksulluk ve gıda güvenliği gibi sorunlara yönelik incelemeler klasik iktisat dönemine kadar geriye gitmektedir.

1972 yılında İtalya'da kurulan Roma Kulübü tarafından Donella H. Meadows, Dennis L. Meadows, Jorgen Randers ve William W. Behrens III'e hazırlattırılan ve yayınlanan "Büyümenin Sınırları (Limits to Growth)" başlıklı raporda Neo-Malthusgil görüşleri de yer alarak sürdürülebilir kalkınma sorununa değinilmiştir (Kaynak, 2014: 53). Bu rapora göre doğal kaynaklar, nüfusun hızla artmasına yetmeyecek ve böylece içinde yaşanılan çevre, 150 yıla varmadan yaşanabilirlik özelliklerini kaybedecektir. Rapora göre eğer çevreyi korumak ve geliştirmek amaçlanıyorsa gelişme hızı yavaşlatılmalı hatta durdurulmalıdır; çünkü gelişme ve uygarlaşma insanlığı acı bir sona doğru yaklaştırmaktadır. Malthus (1959), insan nüfusundaki artış oranının gıda kaynaklarındaki artış oranından fazla olması nedeniyle gıda kaynaklarının gelecek nesillerin tüketimini karşılayamayacağı düşüncesiyle sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik yönünü göz önüne almıştır.

19. yüzyılda, en önemli enerji kaynağı olarak odak, kömüre kaymış ve kömür yataklarının tükenebileceğine dair endişeler başlamıştır. Jevons (1866), eğer israfa yol açan

kömür tüketimi değişmezse İngiltere'nin hâkim endüstriyel konumunu kaybedeceğini ve İngiliz kömür rezervlerinin yüzyıl içinde tükeneceğini iddia etmektedir. 19. yüzyılda kömür sanayide en önemli üretim faktörlerinden birisidir (Mohajan, 2019). Dolayısıyla kömür kaynaklarının tükenmesi o yıllarda sanayi üretiminin yavaşlamasına ve kalkınma faktörünün ekonomik yönü açısından gerilemeye hatta durma noktasına kadar düşmesine neden olabilecek önemli bir faktördür. 19. yüzyılda sürdürülebilir kalkınmanın daha çok ekonomik yönü ön planda olsa da bu kavram ekonomik, sosyal ve çevresel boyutuyla bir bütün oluşturmaktadır. Her ne kadar bir toplum ekonomik yönden güçlü bir yapıya sahip olsa da o toplumda çevresel bir düzenlemenin veya insan hakları, eşitlik, adalet gibi kavramların bulunmaması durumunda o toplumda sürdürülebilir kalkınma kavramının varlığından söz edilemez.

Sürdürülebilir kalkınma aynı zamanda normatif bir bakış açısı diğer bir değişle dünyaya ulaşılacak bir hedefler kümesi sunmaktadır (Sachs, 2019: 23). Bu bakış açısına göre sürdürülebilir kalkınma, ekonomik gelişmenin yaygınlaştığı, aşırı yoksulluğun sona erdirildiği, toplumsal beraberliği güçlendiren politikalar yoluyla toplumsal güvenin teşvik edildiği ve çevrenin insan kaynaklı bozulmalardan korunduğu bir dünya ortaya çıkarmaya çalışmaktadır. Bu noktadan hareketle sürdürülebilir kalkınma ekonomik, sosyal ve çevresel bütünlüğün geliştiği sosyal açıdan kapsayıcı ve çevresel açıdan sürdürülebilir bir ekonomik büyümeyi hedef almaktadır.

2.3. Sürdürülebilir Kalkınmanın Tarihsel Gelişimi

Dünya üzerindeki insanların ve diğer canlı türlerinin geleceğini tehdit eden boyutlara ulaşan çevre sorunlarına çözüm bulmak amacıyla ortaya çıkan sürdürülebilir kalkınma ekonomik, sosyal ve çevresel nitelik taşımaktadır.

İnsanlığın ekonomik bir refaha ulaşma çabası içerisinde olması büyük bir çevresel tahribata neden olmuştur. Zamanla bu çevresel zarar insanlık için tehlikeli bir boyut almaya başlamıştır ve bu durumdan insanoğlunun geleceği de tehlike altına girmeye başlamıştır. Sürdürülebilir kalkınma kavramı düşünce olarak çok eski zamanlara kadar uzamakta olsa da 1980 yıllarından sonra küresel bir nitelik kazanmaya başlamıştır (Kıpırtı, 2017: 6). 18. yy'ın sonlarından başlayıp 19.yy'ın ortasına kadar süren sanayi devrimi çevre sorunlarının ortaya çıkmasında önemli bir etken olmuştur. Buhar gücünün keşfedilmesiyle makineleşme ve kömür kullanımı artmıştır. Üretim çoğalmış ve düşük maliyetle üretim ön plana çıkmaya başlamıştır.

Çevre daha çok ikinci planda kalmaya başlamıştır. Dolayısıyla üretim ve tüketimin artması ve insan nüfusunun çoğalması çevre kalitesinin değişmesine neden olmuştur ve böylece çevre koruma fikri sanayi devriminden sonra önem kazanmaya başlamıştır.

Malthus (1798 [2020])'un "Nüfus İlkesi Üzerine Bir Deneme" isimli çalışması ile kaynakların kıtlığına ilişkin kötümser tahminlere teorik bir temel oluşturmaktadır. Malthus (1798[2020]), çalışmasında nüfus artış hızı gıda ürünlerindeki artış hızından yüksek olduğu için gelecekte dünyayı bir kıtlığın beklediğini öne sürmüştür.

Sanayi devrimi ile hız kazanan üretim artışı ile dünya nüfusunun hızla artmasının çevre ve doğal kaynaklar üzerinde yol açtığı baskılar ve bunların neden olduğu çevre problemleri 1970'lere kadar göz önünde bulundurulmayan bir olgu olmuştur (Yıkmaz, 2011: 26). 1970'li yıllara kadar üretim artışı, artan nüfusa bağlı olarak artan tüketim talebini karşılamak, ekonomik büyümeyi hızlandırmak ve ekonomik kalkınmayı sağlamak öncelikli amaçlar arasında yer almıştır. 1970'lerin başına kadar yerel ölçekli olduğu düşüncesiyle fazla önemsenmeyen çevre sorunları ve bu sorunların neden olduğu zararların ülkelerin sınırlarını aşması, bu tarihten itibaren çevrenin uluslararası boyutta önem kazanmasına neden olmuştur (Falkner ve Buzan, 2017). İnsan hayatının yeryüzündeki olumsuz etkilerinin tartışılmasına ve doğal hayatın yok olma tehlikesi altında olduğu gerçeği 1970'li yıllardan sonra fark edilmeye başlanmıştır.

1972'de Stockholm'deki BM Çevre Konferansı'nda ekonomik büyüme ve kalkınma bağlamında sürdürülebilirliğe ulaşma hedefi ilk kez gündeme taşınmıştır (Sachs, 2019: 24). Aynı yıl içerisinde Roma Kulübü tarafından Donella H. Meadows, Dennis L. Meadows, Jorgen Randers ve William W. Behrens III'e hazırlattırılan "Ekonomik Büyümenin Sınırları" isimli rapor yayınlanmıştır (Kaynak, 2014: 53). Bu rapora göre, doğal kaynaklar, nüfusun hızla artmasına yetmeyecek ve böylece içinde yaşanılan çevre, yaklaşık 150 yıla kadar yaşanabilir özelliğini kaybedecektir (Meadows, Meadows, Randers ve Behrens III, 1972: 127). Eğer, çevreyi korumak ve geliştirmek amaçlanıyorsa, gelişme hızı yavaşlatılmalı, hatta durdurulmalıdır. Çünkü gelişme, uygarlaşma, insanlığı acı bir sona doğru yaklaştırmaktadır. Dünyadaki hızlı nüfus artışının yanında küreselleşme ile birlikte ticaretin artması dolayısıyla artan tüketim talebinin karşılanması için doğal kaynaklardan yararlanma gereksiniminin artması bunun sonucunda doğal kaynakların yok olma tehlikesi altına girmesi, doğal çevre ile ekonominin karşılıklı bağımlılık içerisinde olduğunu göstermektedir. Aynı yıl içerisinde Birleşmiş Milletler ve Çevre Konferansında ekoloji ve kalkınma arasındaki dengeyi açıklayan "eko kalkınma" politikası çerçevesinde sürdürülebilir kalkınmanın iki temel öğesi olan "insan

merkezlilik" ve "gelecek nesillerin kaynaklarının korunması" konuları gündeme gelmiştir (Alagoz, 2007: 3). Geçmişten günümüze kadar sürekli inceleme konusu olan kalkınmanın odak noktası ilk başlarda ekonomik büyüme olmuştur. Ancak günümüzde yaşanan çevresel sıkıntılar ve bunların insan hayatında ortaya çıkardığı ekonomik ve toplumsal sıkıntılar, kalkınmanın çevresel ve toplumsal yanlarını da göz önüne alınması gerektiğini ortaya çıkarmıştır. Ekonomik büyümeyle birlikte hızla artan nüfus ve beraberinde getirdiği çevresel tahribat ülkelerin, çevreyi de dikkate alan bir büyüme programı geliştirme çabaları içerisine girmelerine neden olmuştur. Dolayısıyla toplumların son yıllarda büyüme programları içerisinde çevreyi korumayı da hedefleyen yeşil bir büyüme de yer almaktadır. Yeşil büyüme, çevreyi, doğal kaynakları koruyan ve ekosistemin devamlılığını sağlayan büyüme şeklidir. Bu sayede gelecek nesiller de temiz bir çevrede yaşama imkânına ulaşabilecek ve doğal kaynakların yok olma tehlikesi en aza indirilebilecektir. 1987 yılında Birleşmiş Milletler Genel Komisyonu tarafından Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu kurulmuş ve çevre sorunlarının gündeme gelmesini sağlayan bir kurum haline gelmiştir (Barbier ve Hochard, 2018: 623). 1987 yılında Komisyon tarafından Brundtland Raporu (Ortak Geleceğimiz Raporu) başlıklı bir bildiri yayınlanarak "Sürdürülebilir Kalkınma" anlayışı gündeme getirilmiştir (Mondini, 2019: 129). Raporda komisyon, gelişmiş ülkelerin sürdürülebilir kalkınmayı sağlamak amacıyla ekonomik büyümeyi artırma yolunda çevreye zarar veren politikalar izledikleri ve gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerin de aynı yolu izlemeleri sonucunda çevresel bir yıkım gerçekleşeceği ortaya konmaya çalışılmıştır (Kıpırtı, 2017: 9). 1970'li yıllara kadar kalkınma sadece ekonomik büyüme ve toplumun refah düzeyindeki artış olarak görülmekteydi. Ancak toplumsal gelişme yalnızca ekonomik büyümeyle sınırlı değildir. Ekonomik büyüme yanı sıra çevrenin, doğanın ve gelecek kuşakların ihtiyaçlarının da dikkate alınması önemlidir.

Başkanı Gro Harlem Brundtland'ın adıyla tanınan BM Çevre ve Kalkınma Komisyonu'nun raporunda sürdürülebilir kalkınma kavramının sonraki yirmi beş yıl içerisinde kullanılacak olan klasik tanımı yapılmıştır (Sachs, 2019: 24). Bu tanıma göre: Sürdürülebilir kalkınma bugünün ihtiyaçlarını, gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılama kabiliyetinden ödün vermeden karşılayan kalkınma modeli şeklinde tanımlanmıştır. Buna göre, sürdürülebilir kalkınmayı sadece ekonomik olarak sürdürülebilirliği ifade ediyor olarak algılamamıza neden olabilmektedir. Ancak sürdürülebilir kalkınma ekonomik sürdürülebilir yanı sıra sosyal ve çevresel bakımdan da şimdiki ve gelecek nesillerin ihtiyaçlarını karşılamayı amaçlamaktadır.

Dolayısıyla klasik kalkınma modellerinden ayrılmaktadır ve yalnızca üretim ve tüketimi baz alan ekonomik sürdürülebilirlik konusundan daha kapsamlı hale gelmektedir.

Önceleri doğal kaynakların korunması ve zenginleştirilmesi anlamında ortaya çıkan sürdürülebilir kalkınma artık ekonomik ve toplumsal boyutları da göz önüne almaktadır. Bu gün sürdürülebilir kalkınma ekonomik, sosyal ve çevresel boyutlarıyla bir bütün olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda yoksulların eğitim, sağlık ve barınma gibi temel ihtiyaçlarının karşılanması sürdürülebilir kalkınmanın temel hedefleri arasında yer almaktadır. Özellikle 1980'li yıllardan başlayarak bütün dünyada kamuoyunda ilk sırada yer alan konu, insan yaşamının ve geleceğinin tehlikede olduğu kaygısı ve buna bağlı olarak gelişen çevre duyarlılığı olmuştur (Tomislav, 2018: 67-68). Tüketimle birlikte yok olmaya başlayan doğal kaynaklar gelecek nesillerin kaynak sıkıntısı sorunu ile karşı karşıya kalmasına ortam hazırlamaktadır. Bu yüzden sürdürülebilir kalkınma insanlığı ve doğal çevreyi korumayı hedeflemektedir.

Sürdürülebilir kalkınma kavramıyla ifade edilmek istenen, iktisadi büyümenin tek başına yeterli olmadığı, yaratılan zenginliklerin ülkeler, bölgeler ve gelir grupları arasında adaletli bir şekilde dağıtılması ve aynı zamanda çevresel değerlerin de korunmasıdır. Bu değerleri göz önünde bulundurmayan bir iktisadi büyüme ve kalkınma sürdürülebilir özelliğini koruyamamaktadır. Bu bakımdan, insanlığın en önemli zenginlik kaynağı olan doğal çevreyi, yani doğal sermayeyi gözetmeyen, geri döndürülemez bir biçimde yok eden iktisadi büyüme süreci uzun dönemde sürdürülemez bir sürece girmektedir; çünkü bu süreç bir yandan fiziki sermaye mallarını artırırken bir yandan da doğal sermayeyi yok etmekte, dolayısıyla da ülkenin toplam sermaye stoku azalmaktadır (Söderbaum, 2019). Sonuç olarak bir yandan doğal çevre zarar görürken bir yandan da toplam sermaye bundan zarar gördüğü için temel hedef olan iktisadi büyüme bundan zarar görmüş olacaktır.

Sürdürülebilir kalkınma kavramı bu günün ihtiyaçları yanı sıra gelecek nesillerin ihtiyaçlarını da göz önünde bulundurmaktadır. Bu "nesiller arası" sürdürülebilir kalkınma kavramı 1992'deki Rio Dünya Zirvesi dâhil olmak üzere tüm dünyada geniş bir yelpazede kabul görmüştür (Huitema, 2020). Dünya üzerinde yaşanan ekonomik sıkıntılar, gelir eşitsizliğinin ve yoksulluğun sürekli artması nedeniyle bütün ülkelerde sürdürülebilir kalkınma en önemli konular arasında yer almaya başlamıştır. Sürdürülebilir kalkınma ile ekonomik, sosyal ve çevresel anlamda insanlar için kaliteli ve eşit seviyede bir hayat standardı oluşturmak amaçlanmıştır. Bu yüzden sürdürülebilir kalkınma faaliyetleri, başta yaşanan ekonomik ve

çevresel sıkıntılardan en fazla etkilenen az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler dâhil bütün dünya ülkelerinin dikkatini çekmektedir. Rio Deklarasyonu'nun temel ilkelerinden birisi "bugünkü kalkınma şimdiki ve gelecek nesillerin ihtiyaçlarını tehdit etmemek zorundadır" şeklindedir (Niyobuhungiro, 2019: 37-38). Dolayısıyla sürekli ve dengeli kalkınma ile gelecek nesiller için de devam ettirilebilecek tüketim kalıpları ve çevre potansiyelini oluşturabilmek hedeflenmiştir.

3-14 Haziran 1992 tarihleri arasında Brezilya'nın Rio De Janerio kentinde BM tarafından yeni bir Dünya Çevre Konferansı düzenlenmiştir (Güner, 2019: 65). Rio konferansının temel amacı Birleşmiş Milletler Stockholm Çevre Konferansı'nda alınan kararları hayata geçirmektir. Bu yüzden bütün dünya üzerinde daha yaşanılabilir çevre oluşturmak amacıyla alınması gereken tedbirlerin faaliyete geçirilmesi amaçlanmaktadır. "Dünya Zirvesi" olarak da adlandırılan konferansta çok sayıda dünya lideri, çevre örgütü ile ilgili birey bir araya gelerek geleceğe dair politikalar oluşturulmak istenmiştir (Agbedahin, 2019: 670). Bu amaçla, Rio Konferansında konular ve eylem planı, 1990'lı yıllardan itibaren 2000'li yıllar boyunca çevre ve ekonomiyi etkileyen alanlarda hükümetlerin ve ilgili kuruluşların yapması gerekenleri belirleyen bir eylem planı olan "Gündem 21" başlığı altında toplanmıştır (Diaz-Sarachaga, 2019: 2; Zacher vd., 2021). "Gündem 21" başlığı ile sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması amacıyla çevresel düzenlemeyi de kapsayan bir ekonomik büyümenin gerçekleştirilmesi çabaları bütün dünya kamuoyuna duyurulmuş olmaktadır. Böylece dünyada yaşanan çevresel bozulma neticesinde ortaya çıkan iklim değişikliği ve bunun bütün dünya toplumları üzerinde ekonomik, sosyal ve çevresel etkisi kabul edilmiş olmaktadır.

Konferans sonucunda 27 ilkeyi kapsayan ve ülkelerin çevre ve kalkınma alanlarındaki hak ve sorumluluklarının belirlendiği "Rio Deklarasyonu", atmosferdeki sera gazı emisyonlarını azaltmayı amaçlayan "BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (BMIDÇS)", canlı türlerinin korunması ve sürdürülebilirliğinin sağlanmasına yönelik "Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi", orman tahribatının anlaşması ve gelecek nesillere de aktarılabilecek düzeyde sürdürülebilir olmasına yönelik "Orman İlkeleri Sözleşmeleri" konferans sonucunda kabul edilmiştir (Güner, 2019: 65). Böylece Rio Deklarasyonu ile uluslararası alanda tüm devletleri ve ülkeleri kapsayan uluslararası bir çevre koruma ve doğal kaynakları tasarruflu kullanma fikri geliştirilmiştir.

2002 yılında Johannesburg'daki BM Dünya Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi'nde (DSKZ) Uygulama Planı "sürdürülebilir kalkınmanın üç bileşeninin (ekonomik kalkınma, sosyal kalkınma ve çevrenin korunması) birbirine bağlı ve birbirini güçlendiren ayaklar olarak bütünlüğü'nü" belirtiyordu (Mayorova ve Temnova, 2020: 98). DSKZ'de alınan kararlar toplumun ekonomik, sosyal ve çevresel açıdan daha iyi yaşam koşullarına ulaştırılmasını hedeflemektedir. Zirvede alınan kararlar şu şekilde sıralanabilir (Oğuz, 2019: 10):

- ✓ Sürdürülebilir kalkınma için ülkeler, üretim ve tüketim modellerini sürdürülebilir kalıplara göre yeniden modellemelidir
- ✓ Çevre kirliliğinin azaltılması, mevcut kaynakların sürdürülebilir kaynak kullanımının sağlanması, uygun atık tesislerinin ve depolamaların yapılması için gerekli sistem geliştirilmelidir.
- ✓ Kıt olan kaynakların israf edilmemesi için gerekli sürdürülebilir üretim süreçleri geliştirilmelidir.
- ✓ Çevre kirliliğinin azaltılması için üretim ve tüketimin olumsuz etkileri azaltılmalıdır.
- ✓ Çevre dostu yeni üretim teknikleri geliştirilmelidir.
- ✓ Çevre bilincinin geliştirilmesi ve topluma bu yönde eğitimler verilmeli ve stratejiler geliştirilmelidir.
- ✓ Teknolojik gelişmeye uygun yeni çevre dostu üretim teknolojileri geliştirilmeli ve gerekli yatırımlar yapılmalıdır.
- ✓ Sürdürülebilir kalkınmayı desteklemek amacıyla uygun politikalar ve yasal düzenlemeler geliştirilmelidir.

Dünya üzerindeki toplumlarda gelişme düzeyleri farklı olduğu için üretim ve tüketim kalıpları da değişmektedir. Azgelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin en önemli ortak özelliklerinden birisi sermaye yetersizliği nedeniyle yatırımların gereken boyutta gerçekleştirilememesidir. Diğeri ise bu ülkelerin teknolojik bakımdan gelişmiş ülkelere göre oldukça geri kalmalarıdır. Bu yüzden az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin üretim yöntemlerinin ve teknolojilerinin geliştirilmesinde ve çevreye daha duyarlı kalkınma biçimlerinin sağlanmasında devlet tarafından veya uluslararası anlaşmalar yoluyla küresel anlamda desteklenmeye daha fazla ihtiyaçları olmaktadır. Sürdürülebilir kalkınma amacıyla toplanan uluslararası konferanslar ve yapılan anlaşmalar bütün dünyada ülkelerini gelişmiş ülkeler boyutuna taşımak anlamda önemli adımlar atılmasını sağlamaktadır.

2002 yılında Johannesburg'daki BM Dünya Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi sonucunda ayrıca Johannesburg Sürdürülebilir Gelişme Bildirgesi yayınlanarak tüm dünya ülkelerini ilgilendiren sürdürülebilir kalkınmanın eşit ve insancıl bir şekilde uygulanması, ekonomik, sosyal ve çevresel kalkınmanın sağlanması için yerel, ulusal, küresel çapta bütün ülkeleri ilgilendiren bir planın yapılması, aynı zamanda sosyal eşitlik ve doğal kaynaklardan verimli bir şekilde yararlanılması için gerekli tedbirlerin alınması konusunda uyarı yapılmıştır (Oğuz, 2019: 10). Bu çerçevede sürdürülebilir kalkınmanın sadece çevresel açıdan değil ekonomik ve sosyal boyutlarının da gerçekleştirilmesi için bütün dünya ülkelerini kapsayan düzenlemelerin önemi vurgulanmıştır.

2012 yılında Brezilya'nın Rio de Janeiro kentinde Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı düzenlenmiştir ve bu konferansın dört amacı bulunmaktadır (Freitas ve Gasperin, 2021):

- ✓ 1992 yılında yapılan Rio Bildirisi ve daha sonrası için ülkelerin durum değerlendirmesi yapmalarını sağlamak
- ✓ Sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleştirilmesinde siyasi kararlılığın oluşturulması
- ✓ Gelecekte ortaya çıkabilecek yeni problemlerin tartışılması ve bu problemler için çözüm arayışında bulunmak.
- ✓ Ekonomik, sosyal ve çevresel boyutlarıyla bir bütün olan sürdürülebilir kalkınma kavramı Rio Zirvesi'nin yirminci yıl dönümünde tekrar vurgulandı ve Rio +20 Zirvesi'nin sonuç bildirgesinde ("İstediğimiz Gelecek") sürdürülebilir kalkınmanın amacı şu şekilde ifade edildi (Sachs, 2019: 25):

"Süreklileşmiş, kapsayıcı ve adil ekonomik büyümenin teşvik edilmesi, herkes için daha fazla fırsat yaratılması, temel yaşam standartlarının yükseltilmesi; adil, sosyal kalkınma ve kapsayıcılığın geliştirilmesi; karşı kaşıya kalınan yeni zorluklar karşısında ekosistemin korunması, yenilenmesi, onarılması ve güç kazanmasına olanak tanınırken diğerlerinin yanında ekonomik, sosyal ve insani gelişimi destekleyen ekosistemlerin ve doğal kaynakların bütünleşik ve sürdürülebilir yönetiminin teşvik edilmesi." Sonuç olarak Rio+20 Zirvesi'nde ve yayınlanan sonuç bildirgesinde fakirliğin sona erdirilmesi, yenilenen enerji kaynaklarının kullanımın artırılması, küresel anlamda çevresel düzenlemenin yapılandırılarak biyoçeşitliliğin azalmasının önüne geçilmesi ve sürdürülebilir kalkınma planlarının bir an önce harekete geçirilmesine yönelik kararlar alınmıştır. Bu anlamda sürdürülebilir kalkınma için bütün dünya ülkelerinin birlikte hareket edilmesi gerektiği yönünde düşüncelerin gelişmesi sağlanmıştır.

Sera gazı emisyonunu azaltmaya yönelik uluslararası adımlardan ilki 1992'deki Rio Konferansı'nda atılmıştır (Sadioğlu ve Ağıralan, 2020: 363). Sözleşme sera gazı emisyonunu azaltmayı amaçlamaktadır ancak tarafların sözleşmeye bir bağlayıcılığı bulunmamaktadır. Sözleşmenin ülkelere getirdiği yükümlülüklerin gerçekleştirilip gerçekleştirilmediğini incelemek amacıyla her yıl "Taraflar Konferansı" toplanmıştır ve bu "Taraflar Konferansı'nın" üçüncüsü 11 Aralık 1997'de Japonya'nın Kyoto şehrinde düzenlenmiştir ve Kyoto Protokolü imzalanmış ancak 2005 yılına kadar yürürlüğe girmemiştir (Kim vd., 2020: 2). Kyoto Protokolünün yürürlüğe girebilmesi için, protokole imza atan ülkelerin 1990 yılında atmosfere vermiş oldukları karbon emisyonunun tüm dünya ülkelerinin karbon emisyonları toplamının % 55'ni oluşturması beklenmekteydi. Ayrıca Çin ve ABD protokolü imzalamamış ve protolün yürürlüğe girmesi 2005 yılında gerçekleştirilmiştir (Bayraç, 2010: 241). Sanayi devriminden itibaren üretim çabalarının artmasıyla birlikte çevreye yayılan karbondioksit ve sera gazı gibi zehirli gazların miktarında önemli oranda artış gerçekleşmiştir. Bunda en fazla etkisi olan ABD ve Çin gibi sanayileşme oranı en fazla olan ülkeler yer almaktadır. Çin bugün dünyada en fazla nüfusa sahip olan ve sanayileşmede en hızlı ilerleyen ülkeler arasında yer almaktadır. Çin ekonomisinin kullandığı enerji kaynakları arasında kömür en büyük paya sahiptir. Bu yüzden çevreye yayılan zehirli gazların artmasında önemli bir paya sahiptir. ABD ve Çin gibi büyük ekonomilerin üretim ve tüketim yönüyle yarattıkları zehirli gazların çevreye verdikleri zararlar, küresel iklim değişikliğinin oluşmasındaki etkisi göz ardı edilemeyecek boyuttadır.

16 Şubat 2005 tarihinde ABD ve Avustralya hariç OECD (Ekonomik İşbirliği ve Gelişme Teşkilatı)'ye olan ülkeler ve Türkiye tarafından Kyoto Protokolü imzalanmıştır (Kuosmanen vd., 2020). Kyoto Protokolü'nün amacı dünya genelinde sera gazı emisyonunu ve bunun çevreye verdiği zararı azaltmak, ülkeleri bu yönde bilinçlendirmek ve aynı zamanda uluslararası emisyon ticareti, teknoloji ve sermaye hareketleri konularında düzenlemeler yapmaktır (Bayraç, 2010: 242). 1970'li yıllarda uluslararası sermaye hareketlerinin serbestleşmesi ve 1990'lı yıllarda doğrudan yabancı yatırımların gelişmekte olan ülkelere akması yoluyla uluslararası ticaret küresel anlamda çok büyük boyutlara ulaşmıştır. Uluslararası ticaretin artması ile birlikte teknolojik gelişim, bilgi alış verişi ve faktör hareketliliği de canlanmıştır. Bu durumun sonucunda genel olarak pozitif olarak görünen bu gelişmeler yanı sıra negatif durumlar da ortaya çıkmaktadır. Doğrudan yabancı yatırımların etkisi ile gelişmiş ülkeler kendi ülkelerinde kirlilik oluşturacak endüstrileri gelişmekte olan ülkelere kaydırmaktadırlar. Dolayısıyla gelişmekte olan ülkeler birer kirlilik cenneti haline

gelmektedirler. Bu nedenle 2005 yılında imzalan Kyoto Protokolü ile Türkiye'nin de dâhil olduğu gelişmekte olan ülkelerin çevresel kirliliği azaltmada önemli bir adım attıkları görülmektedir.

Kyoto Protokülü'nün 2020 yılına kadar geçerliliğini yitirmesi ve yerine geçecek yeni iklim değişikliği anlaşmasına yönelik müzakerelerin son anlaşması 30 Kasım-11 Aralık 2015 tarihleri arasında BMİDÇS'nin yürütme organı olan Taraflar Konferans'nın 21'incisi kapsamında Paris'te toplanmıştır ve Paris anlaşması 12 Aralık 2015 tarihinde onaylanmıştır (Kıvılcım, 2015:2). Ozon tabakasının incelmesi, çölleşme, denizlerin ve Okyanusyaların kirlenmesi, son yıllarda küresel ısınma nedeniyle artan sayıda orman yangınlarının meydana gelmesi, iklim değişikliği sorununun bölgesel olmaktan çıkıp küresel bir sorun olmasına yol açmıştır. Bu yüzden de iklim değişikliği sorununu aşmak amacıyla yapılan uluslararası anlaşmalar, bütün ülkeler için hayati bir önemi kazanmaya başlamıştır.

Paris Anlaşması, gelişmiş ve gelişmekte olan ülke ayrımı yapılmaksızın 195 ülkeyi kapsamaktadır ve tüm ülkelerin sera gazı emisyonunu azaltması amacıyla "ortak fakat farklılaştırılmış sorumluluk" ilkesi adı altında hareket etmelerini sağlamayı amaçlamaktadır (Güner, 2019: 67). Kyoto Protokolü, sadece gelişmiş ülkeleri kapsayan bu yüzden gelişmekte olan ülkeleri dâhil etmeyen bir anlaşma niteliği taşımaktadır. Bu yüzden Paris iklim anlaşması, gelişmiş ülkeler yanı sıra gelişmekte olan ülkeleri de kapsayan daha geniş çapta bir anlaşma özelliği taşımaktadır. Dolayısıyla iklim değişikliği sorununu, evrensel bir konu olarak ele almaya çalışan ve bu sorunun çözümü için bütün dünya ülkelerinin birlikte hareket etmesi gerektiğini vurgulaması nedeniyle Kyoto Protokolüne göre daha kapsamlı bir anlaşmadır. 195 ülke tarafından kabul edilen Paris anlaşmasının içerdiği konular şu şekilde sıralanmaktadır (Karakaya, 2016: 3):

- ✓ Anlaşmayı kabul eden tüm ülkelerin sera gazı emisyonunu azaltma konusunda yükümlülük alması gerektiği kabul edilmiştir. Bu konuda gelişmiş ülkelerin daha fazla yükümlülük alması gerektiği tartışılırken gelişmekte olan ülkelerin "ortak fakat farklılaştırılmış sorumluluk" ilkesi gereği ile hareket etmeleri beklenmektedir. 2050 sonrasına kadar gelişmiş ülkelerin sıfır emisyon sağlayacak duruma gelmeleri beklenmektedir.
- ✓ Sanayi devriminden sonra 1℃ olan küresel ısınmanın 2℃ daha altına ve mümkün olduğu kadar 1.5℃ seviyesinde tutulmasına karar verilmiştir.

- ✓ Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin düşük karbonlu ve iklime dirençli kalkınmayı sağlayacak dönüşümü gerçekleştirmesi için gereken finansman, teknoloji ve kapasite geliştirme desteği sağlamalarının önemi belirtilmiştir.
- ✓ Ülkelerin emisyon azaltımları konusunda belirledikleri hedefler, geliştirdikleri politikalar şeffaf ve hesap verilebilir nitelikte olmalıdır.
- ✓ Bilimin öngördüğü yeni bulguları da göz önünde bulundurarak, ülkelerin beş yılda bir düzenli olarak daha fazla emisyon azaltım hedefi almaları beklenmektedir.
- ✓ Paris anlaşması, iklim değişikliğinin olumsuz etkilerine karşı uyum sağlanması konusunu ve az gelişmiş ülkelerin bu konuda desteklenmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

Günümüzde toplumların enerji kullanımında fosil enerji kaynaklarının oranının fazla olması, insanoğlunun doğadan bilinçsiz bir şekilde faydalanmaya devam etmesi, orman alanlarının giderek yok olmaya başlaması gibi nedenlerden dolayı küresel ısınma her geçen gün biraz daha artmaktadır. Sonuçta küresel ısınma artmaya devam ettikçe ve doğal kaynaklar yok oldukça insanoğlunun kendi sonunu hazırladığı gerçeği kaçınılmaz bir şekilde ortaya çıkacaktır. Paris anlaşması bu amaçla insanlığın ortak problemi olan küresel ısınmaya ortak bir çözüm bulmayı hedeflemektedir. Sonuçta çevresel problemlerin ortaya çıkması sadece çevre kirliliğini artıran bir problem değildir. Çevre problemlerinin artması doğal üretim kaynaklarının yok olması dolayısıyla insanların yaşamlarını devam ettirebilmeleri için gerekli olan üretim ve tüketim faaliyetlerini gerçekleştirememeleri ile sonuçlanmaktadır.

2.4. Sürdürülebilir Kalkınmanın Boyutları

Sürdürülebilir kalkınma anlayışına göre bireysel ve toplumsal ihtiyaçların etkin bir şekilde karşılanması önemlidir. Bunun için gelecek nesillerin ihtiyaçları da göz ardı edilmemelidir. Sürdürülebilir kalkınma, sosyal, çevresel ve ekonomik sürdürülebilirliğin bir bütün olarak incelenmesi üzerine yoğunlaşmaktadır.

Ekonomistler yaşam standartlarını koruma ihtiyacını vurgularken; çevre bilimciler biyoçeşitlilik ve dayanıklılığa, sosyologlar ise sosyolojik bağlara ve toplumlar arası ilişkileri sürdürme ihtiyacına öncelik vermektedir (Cole, 2020). Sürdürülebilir kalkınma, toplumların daha refah ve birbirleri ile karşılıklı uyum içerisinde hayat sürdürmeleri ve bunu gelecek nesiller için de devam ettirebilmeleri için kalkınmanın sosyal, ekonomik ve çevresel boyutunu

bir bütün olarak ele almaktadır. Sürdürülebilir kalkınma; çevre değerlerinin ve doğal kaynakların savurganlığına yol açmayacak biçimde akılcı yöntemlerle, bugünkü ve gelecek kuşakların hak ve özgürlüklerini de göz önünde bulundurularak kullanılması ilkesinin sağlanarak, ve ekonomik gelişmenin sağlanması ve sürdürülmesiyle ekonomik, sosyal ve çevresel sürdürülebilirliğin birlikte gerçekleştirilmesini esas almaktadır (Keleş ve Ilicali, 1998: 112). Dolayısıyla sürdürülebilir kalkınma için ekonomik gelişme sağlanırken çevreye zarar vermemesi aynı zamanda bireysel ihtiyaçlar yanı sıra toplumsal ihtiyaçların da göz önünde bulundurulması önemlidir.

2.4.1. Sürdürülebilir Kalkınmanın Ekonomik Boyutu

Sanayi devrimi ve gelişen teknoloji ile insan ihtiyaçları hızla artmaya başladığı için doğal kaynaklar da hızlı bir şekilde tükenmeye başlamıştır. Doğadaki kaynakların sınırsız olduğu düşüncesiyle ekonomik faaliyetlerin hızlanması ile ekosistemin dengesinin bozulmasına kadar sürdürülebilirlik kavramına ihtiyaç duyulmamıştır (Oğuz, 2019: 12). Aşırı tüketimin artması ve ekonomik faaliyetler nedeniyle çevrenin ciddi sorunlar vermesi, ekosistemin ve doğal kaynakların önemini dikkate alacak tedbirler alınması zorunlu hale gelmiştir.

Geleneksel iktisatçılar, piyasanın kaynakları verimli bir şekilde tahsis etme kapasitesine aşırı önem verdiği için doğal kaynakların sınırsız olduğunu varsaymaktadırlar (Basiago, 1998: 150). Ancak kaynakların kıt olması, nüfusun dolayısıyla tüketimin sürekli artması ve kaynak kıtlığı açısından gelecek nesillerin yaşayacağı sorunların göz önünde bulundurulması, sürdürülebilir kalkınma kavramının öneminin giderek artmasına neden olmuştur.

Sürdürülebilirliğin ekonomik boyutunun genel kabul gören tanımı, sermayenin korunması ve bozulmasının engellenmesidir (Goodland, 2002). Sermaye, yatırımların artırılması ve dolayısıyla milli gelirin artırılması için önemlidir. Azgelişmiş ülkelerin ekonomik büyümelerini engelleyen temel sorun sermaye yetersizliğidir. Azgelişmiş ülkelerde sermayenin yetersiz olmasının nedeni ise milli gelirin düşük olması nedeniyle tasarrufların yetersiz olmasıdır. Milli geliri düşük olan ülkelerde bireyler kazançlarının büyük bir kısmını tüketim amacıyla kullanmaktadırlar. Bu yüzden tasarruflar genellikle düşük olmaktadır. Elde edilen tasarruflar ise daha çok altın ve gayrimenkul alımı gibi ülke ekonomisine katkısı düşük olan alanlara yatırım yapılmaktadır. Sermayenin yetersiz olması yatırımların düşük olmasına neden olmaktadır. Yatırımların düşük olması ise milli gelirin düşük olmasına neden olmaktadır.

Dolayısıyla Nurkse (1953) teorisinde ifade edildiği gibi bir bakıma kısır bir döngü oluşmaktadır.

Ekonomik sürdürülebilirlik, ekonomik büyümenin sürdürülmesi ile birlikte gelecek nesillerin mevcut kaynaklardan yararlanmalarını sağlamak için çevrenin ve toplumun dâhil edilerek geleceğe yönelik planlamanın yapılmasını kapsamaktadır (Oğuz, 2019: 12). Dünyanın hızla artan nüfusu ve insanların sonsuz olan ihtiyaçlarını karşılama arzusu doğal kaynakların hızla tükenmesine neden olmuştur. Dolayısıyla insanların hızla artan ihtiyaçlarını karşılama gereği ve gelecek nesillerin de bu günkü toplumlar kadar refah içerisinde yaşamaları için ekonomik sürdürülebilirliğin önemi göz önünde bulundurulmaktadır.

Küreselleşme ve dünyadaki hızlı sanayileşme ile birlikte dünyada ülkeler ekonomik büyüme modelleri geliştirirken çevresel ve sosyal değerler göz ardı edilmeye başlamıştır (Suki vd., 2020). Artan nüfus ve sonsuz olan insan ihtiyaçlarını karşılama güdüsü ile ekonomik büyümeyi hızlandırma gereksinimi toplumların birinci hedefi haline gelmektedir.

Refah kavramı, sürdürülebilir ekonomik kalkınmanın yorumlanmasında merkezi bir yer almaktadır (Bilgili, 2017: 563). Bireylerin eğitim, sağlık ve barınma gibi temel ihtiyaçlarını karşılamak için temel ekonomik koşullara sahip olmalarını yani belirli bir refah seviyesinde yaşamlarını devam ettirebilmelerini sağlamak sürdürülebilir ekonomik kalkınmanın temel hedefleri arasında yer almaktadır. Aynı zamanda bu yaşam standartlarının gelecek nesillere aktarılması da sürdürülebilirliğin sağlanmasında önemlidir.

Sürdürülebilir kalkınma için üretim aşamasında kullanılan kaynakların yenilenebilir türden oluşması önemlidir (Vivien, 2008: 4). Ekonomik sürdürülebilirlik için kullanılan kaynakların tekrar hammaddeye dönüştürülebilmesi veya doğadan tekrar elde edilebilir olması, üretim faaliyetlerinin şimdiki ve gelecek nesiller açısından devam ettirebilmek için önemlidir. Bu yüzden ekonomik sürdürülebilirliğin devam ettirilmesi için enerji ve hammadde gibi üretim kaynaklarının doğada kendisini yenileyebilen ve ucuz yollardan elde edilebilen kaynaklardan elde edilmesi önemlidir.

Ekonomik sürdürülebilir konusunda neoklasik iktisatçıların görüşleri önemli bir yer tutmaktadır. Neoklasik iktisatçılara göre sürdürülebilir kalkınmanın hedefi, toplumların ekonomik refah üretme kapasitesini sürdürme ve gelecek kuşaklara mevcut nesillerle eşdeğer refah seviyesini sağlamaktır (Söderbaum, 2019). Bu bağlamda kişisel refahın, gelir ve faydanın zaman içerisinde azalmaması ve gelecek nesiller için de devam ettirilebilmesi ekonomik sürdürülebilirliğin temel şartları arasında yer almaktadır. Dolayısıyla ekonomistlerin çoğu

ekonomik sürdürülebilirlik kavramını tüketimden elde edilen yararın maksimizasyonu ile refahın artırılması şeklinde ifade etmektedir (Harris, 2000:7-8).

Neoklasik iktisat akımına karşın doğal kapital yaklaşımını benimseyen iktisatçılara göre doğal kapital, toprak ve atmosferik işlevlerden; dünyadaki tüm doğal kaynaklardan ve çevresel fonksiyonlardan oluşmaktadır (Bilgili, 2017: 564). İnsan ve doğa bir bütün olarak düşünülmektedir. Toplumlar ekonomik sürdürülebilirliğini devam ettirebilmek için doğadan faydalanmaktadırlar. Dolayısıyla da toplumların elde ettikleri kaynakları bilinçli bir şekilde kullanmalarının, doğayı korumak ve ekosistemin doğal dengesinin devamı açısından önemi göz ardı edilemez. Bu bakış açısına göre, yenilenebilir ve yenilenemez kaynakları göz önünde bulundurarak iki yöntem uygulanabilir:

- ✓ Ürünlerin sürdürülebilirliğinin ve ekosistemin devamlılığını sağlanması için kaynak tüketimi sınırlandırılabilir ve en az kaynak kullanılarak en fazla fayda elde edilebilir.
- ✓ Yenilenebilir doğal kaynaklardan yararlanılabilir, yenilenemez kaynakların kullanımından elde edilen atıklara yeniden yatırım yapılabilir. Atıkların dönüştürülmesi, kaynak israfını azaltarak üretim maliyetini düşürebilir ve eldeki kaynakların daha verimli alanlarda kullanılması, ekonomik büyümeye ve dolayısıyla ekonomik sürdürülebilirliğe katkı sağlayabilir.

Bu kuralların uygulanması ile doğal kapitalin dengede tutulacağı ve ekonomik kalkınmanın sürdürülebileceği düşünülmektedir.

Sürdürülebilirliğin ekonomik boyutu aşağıda yer alan dört nitelikten yola çıkılarak elde edilebilir (Baumgartner ve Quass, 2009: 2):

- ✓ Konu insanlarla doğa arasındaki ilişkiye odaklanmalıdır,
- ✓ Uzun vadeli ve özünde belirsiz bir geleceğe yönelme,
- ✓ Şimdiki ve gelecek nesiller arasında olduğu kadar, insanlarla doğa arasındaki adaletin normatif temellerle oluşturulması,
- ✓ Mal ve hizmetlerin insan yapımı ikamelerinin ve tamamlayıcılarının tahsisinde ekonomik etkinlik için duyulan endişelerin zaman kaybı olarak anlaşılmasıdır.

Sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması için doğa ve insanın birbiriyle uyum içerisinde olduğu düşünülmektedir. Ekosistemin devamlılığının sağlanması için toplumların doğadan elde ettikleri kaynakları bilinçli kullanmaları ve yenilenemeyen kaynakları daha verimli alanlarda kullanmaları önemlidir. Üretimi artırmak için daha fazla yenilenebilir kaynaklarının kullanımına önem verilebilir. Yenilenemez kaynakların kullanımından elde edilen atıkların

tekrar hammaddeye dönüştürülmesi ve uygun alanlarda kullanılması kaynak kıtlığı sorununu azaltabilir.

2.4.2.Sürdürülebilir Kalkınmanın Çevresel Boyutu

Çevresel sürdürülebilirlik sürdürülebilir kalkınmanın ayrılmaz bir parçasıdır. Kıt olan kaynakların en yüksek düzeyde üretilmesi ve bu üretilen kaynakların en yüksek düzeyde tüketilmesini açıklayan ekonomik sürdürülebilirliğin tersine çevresel sürdürülebilirlik, toplumların yaşamını gelecek nesilleri de gözeterek devam ettirmek için yaşam desteği sağlayan ekosistemin devamlılığına odaklanmaktadır (Olah vd., 2020: 2). Bireylerin temel ihtiyaçlarının karşılayabilmeleri ve doğal hayatlarını devam ettirebilmeleri açısından ekosistemin devamlılığının sağlanması temel bir şarttır.

Çevresel sürdürülebilirlik, mevcut ve gelecek nesillerin kaynak ve hizmet ihtiyaçlarını karşılarken bunları sağlayan ekosistemlerin sağlığından ödün vermemeye özen göstermektir (Murshed vd., 2021). Dünya nüfusu sürekli artmaktadır. Bu artan nüfus ile tüketim oranları da sürekli yükselmektedir. Toplumların tüketimleri arttıkça doğanın bundan gördüğü zarar da sürekli artmaktadır. Aynıca dünya nüfusu arttıkça köyden kente de göç sürekli artmaktadır. Kentlerin nüfusunun artması ise çevresel tahribatın daha fazla gerçekleşmesine neden olmaktadır. Çevresel sürdürülebilirliğin en geniş tanımı, insan ihtiyaçlarını tatmin etmesini sağlayan ekosistemlerin dayanıklılık, esneklik ve bağlantılı olma ilkelerini göz önünde bulundurarak, ekosistemlerin kendilerini yeniden yaratma özelliklerine dikkat eden ve biyoçeşitliliği azaltmayan eylemlerdir (Morelli, 2011: 6). Çevre kirliliği, geçmişten günümüze kadar yaşanan sorunlar arasında yer almaktadır. Ancak günümüzde yaşanan küresel ısınma nedeniyle bütün canlı hayatını tehdit etmeye başlamıştır. Bu yüzden çevresel sürdürülebilirliği sağlamak, hem canlı hayatını korumaya almak ve ekosistemin devamlılığını sağlamak hem de şimdiki ve gelecek nesillerin hayatını devam ettirebileceği bir ortam sağlamak için önemlidir.
Doğa ve insanoğlu birbiriyle karşılıklı etkileşim halindedir. İnsanoğlu yaşamını devam ettirilebilmesi için doğadan faydalanmaktadır ve bu süreç içerisinde bilerek veya bilmeyerek doğaya zarar verebilmektedir. İnsanoğlunun doğaya zarar vermesi sonucunda ise ekosistem devamlılığını sağlayamamaktadır ve sonuçta bireyler yaşamlarını devam ettirebilmeleri için ekosistemden faydalanamaz duruma gelmektedir. Dolayısıyla bireyler ve doğa bir sistemin bütününü oluşturmaktadır.

İnsanoğlu ilk varoluşundan itibaren temel ihtiyaçları başta olmak üzere bütün ihtiyaçlarını doğadan karşılamıştır. Nüfusun az olduğu ve insanların çevreye uyum göstererek yaşadığı ilk dönemlerde ekosistem toplumların bütün ihtiyaçlarını karşılayacak boyutta olmuştur. Ancak sanayileşmenin hızlanması, nüfusun artması ve tüketimin inanılmaz boyutlara ulaştığı günümüzde doğa insan ihtiyaçlarını karşılayamayacak boyuta gelmiştir. İnsanoğlu artan ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla doğadan bilinçsiz bir şekilde faydalanmaya başlamıştır. Bunun sonucunda doğanın dengesi bozulmuş ve çevresel tahribat artmıştır. Sonuçta toplumlar kendi elleriyle zarar verdikleri ekosistemden faydalanamaz hale gelmiş ve çevresel duyarlılığı artırmak, çevreyi korumak ve gelecek nesillere daha yaşanabilir dünya bırakabilmek amacıyla adımlar atmaya başlamıştır.

Nüfus artışı, aşırı tüketim, artan kirlilik ve doğal kaynakların tükenmesi ile birleştiğinde, çevresel bütünlük zarar görmektedir. İnsan faaliyetlerinin çevreyi kirletici yönünün artması, biyolojik çeşitliliğin azalması, ozon tabakasının incelmesi, ormanlık alanların azalması gibi etkenler, doğal çevre üzerinde önemli olumsuz sonuçlar doğarabilmektedir (Gedik, 2020: 209). Doğal çevre üzerinde ortaya çıkan bütün bu olumsuz gelişmeler iklim değişimini ortaya çıkarmaktadır. Yaşanan iklim değişimleri sonucunda orman ve tarım alanları zarar görmektedir. Toplumlar tarım alanlarında eskisi kadar verim alamamaktadırlar. Bu yüzden kırsal alanlarda yaşam şartları daha da zorlaştığı için kırdan kente göç hızlanmaktadır. Bu durum da kentsel yaşamı birçok yönden olumsuz etkilemektedir. Doğal çevre tehlikeye girerse, insan yaşamı için hava, su ve yiyecek gibi temel ve gerekli kaynaklarda da azalma yaşanacaktır (Bansal, 2005: 198). Bugün Afrika'nın birçok ülkesinde insanlar temiz su ve gıda bulma sıkıntısı ile karşı karşıyadır. Yaşanan iklim değişikliği temiz su kaynaklarını olumsuz etkilemekte ve insanlar temiz içme suya ulaşmakta zorluk çekmektedir. Aynı zamanda bu durum hastalıklara neden olmakta ve Afrika gibi sağlık alt yapısının yetersiz olduğu bölgelerde salgın hastalıklar yaygınlaşmaktadır. Bu yüzden sürdürülebilir kalkınmanın sağlanmasında sürdürülebilir çevre ortamının oluşturulması önemlidir. Ekosistemin dayanıklılık, esneklik, kendini yeniden üretme, taşıma gücü ve çeşitlilik gibi temel ilkelerine önem veren sürdürülebilirliğin çevresel boyutuna ilişkin beş temel kategoriden söz edilebilir (Morelli, 2011: 5-6):

- ✓ Sosyal ihtiyaçlar: Gelecek kuşakların dikkatli olmasını gerektirecek üretim süreçlerinden kaçınmak. Yerel işgücünün desteklenmesi, adil ticaretin desteklenmesi, çevresel sürdürülebilirliğin yeni hizmet ve ürün üretiminde anahtar belirleyici olmasının sağlanması.

- ✓ Biyoçeşitliliğin korunması: Biyoçeşitliliği koruyan hammaddelerin tercih edilmesi. Enerji verimliliği ve sürdürülebilir enerji kaynaklarına yatırım yapılması.
- ✓ Yenileme kapasitesi: Yenilenebilir kaynak girdilerinin kendisini yenileme kapasitesini dikkate alarak kullanmak. Yenilenemez kaynak girişi oranını yenilenebilir kaynak girişinden daha az tutmaya çalışmak.
- ✓ Yeniden kullanım ve geri dönüşüm: Yeniden kullanılabilir ve geri dönüştürülebilir tasarımların yapılması. Üretim ve iş süreçlerinin kapalı döngü sistemleri olarak tasarlanması, emisyonların ve atıkların azaltılması.
- ✓ Yenilenemeyen kaynak miktarının ve atıkların azaltılması: Yeniden kullanılabilir ve geri dönüştürülebilir tasarımların yapılması. Üretim ve iş süreçlerinin kapalı döngü sistemleri olarak tasarlanması, emisyonların ve atıkların azaltılması.

Bugün hızlı nüfus artışı nedeniyle tüketimin hızla artmasına bağlı olarak doğal kaynaklar da hızla tükenmektedir. Bu yüzden üretim sürecinde geri dönüşümü mümkün olan kaynakların kullanılması gerek doğal dengenin bozulmaması gerekse gelecek nesillerin kaynak sıkıntısı çekmemesi için önemlidir. Geri dönüşümü mümkün olan doğal kaynaklar için en ideal olan kaynak türü yenilenebilir enerji kaynaklarıdır. Yenilenebilir enerji kaynakları doğada sürekli bulunabilen ve doğaya yayılan zehirli gaz oranları en az olan kaynak türleridir. Aynı zamanda yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanılması yeni istihdam alanları ortaya çıkardığı için işgücü oranını artırması nedeni ile milli gelirin canlanmasını da sağlamaktadır. Böylece yeşil büyüme imkânı ortaya çıkmaktadır. Sürdürülebilir kalkınma bağlamında düşük maliyetli ve operasyonel çevre politikalarını geliştirmek için birbiriyle bağlantılı hedefler ve çevresel sürdürülebilirliğin temel ilkeleri şu şekilde sayılabilir (Moldan vd., 2012: 6):

- ✓ Doğal kaynakların verimli yönetimi ile ekosistemin bütünlüğünü korumak
- ✓ Karar alma için bilgileri iyileştirmek (göstergeler yoluyla ilerlemeyi ölçme)
- ✓ Sosyal ve çevresel ara yüz (yaşam kalitesini artırmak)
- ✓ Küresel çevresel bağlılık (yönetişimi ve işbirliğinin geliştirilmesi)
- ✓ Geri dönüşüme önem vermek
- ✓ Tehlikeli ve kirletici maddelerin çevreye salınımını önlemek
- ✓ Yenilenemez kaynakları verimli kullanmak (yenilenebilir kaynaklarla ikame edilmeli)
- ✓ Uzun vadeli perspektif (belirlenmiş herhangi bir zaman sınırı olmaksızın)
- ✓ Geri bildirimleri dikkate almak
- ✓ Farklı ölçeklere önem vermek (zaman ve mekânda)

- ✓ Esneklik (değişen bir duruma tepki verme, yaparak öğrenme)
- ✓ Doğaya ve biyolojik çeşitliliğe saygı

Sanayi devriminden itibaren üretimin artmasıyla birlikte enerjiye olan talepte sürekli yükselmektedir. Son yıllarda yenilenebilir enerjinin üretimde payı artmasına rağmen bu enerji kaynaklarının kullanımın maliyeti masraflı olduğu için üretimde, fosil enerji kaynaklarının ağırlığı daha fazladır. Ancak yenilenebilir enerji kaynaklarının maliyeti uygun teknolojik altyapı sağlandığı zaman uzun dönemde düşme eğilimindedir. Uzun dönemde yenilenebilir enerji kaynaklarının maliyetinin düşmesi nedeniyle üretimde bu enerji kaynakları, fosil yakıtlara göre daha ucuz hale gelmektedir. Aynı zamanda yenilenebilir enerji kaynakları çevre dostu olduğu için ortaya çıkan çevresel maliyeti de azaltmaktadır. Dolayısıyla uzun vadede sürdürülebilir bir büyüme sağlamak için üretim faktörü olarak yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanılması daha avantajlıdır.

2.4.3. Sürdürülebilir Kalkınmanın Sosyal Boyutu

Sürdürülebilir kalkınmanın sadece ekonomik ve çevresel boyutlarının tamamlanması ile sağlanamayacağı düşüncesi sürdürülebilir kalkınmanın sosyal boyutunun da göz önüne alınması gerektiği düşüncesini ortaya çıkarmıştır. Sosyal sürdürülebilirliğin en yaygın tanımı, topluluklar içinde olumlu bir koşul ve bu koşula ulaşılabilecek bir süreçtir ve bu tanım aşağıdaki ilkeleri içermektedir (Morelli, 2011: 3):

- ✓ Kilit hizmetlere erişim
- ✓ Kuşaklar arası eşitlik
- ✓ Farklı kültürlere değer veren bir ilişkiler sistemi
- ✓ Vatandaşların, özellikle yerel düzeyde siyasi katılımı
- ✓ Topluluk olma duygusu
- ✓ Sosyal sürdürülebilirlik bilincini iletmek için bir sistem
- ✓ Bir toplumun mümkün olan yerlerde kendi ihtiyaçlarını karşılaması için mekanizmalar
- ✓ Topluluk eylemiyle karşılanamayan ihtiyaçları karşılamaya yönelik siyasi savunuculuk

Sosyal sürdürülebilirlik, topluluk içerisinde bireylerin karşılıklı uyum içerisinde yaşadığı, birbirlerinin hak ve özgürlüklerine saygı duyduğu ve gerekirse kişisel hak ve özgürlükleri için bir araya gelerek örgütlenebildikleri bir sistemdir.

Sosyal sürdürülebilirlik, toplumun bütünlüğünün ve ortak hedeflere yönelik çalışma yeteneğinin korunmasını amaçlar (Gedik, 2020: 209). Toplumdaki bireylerin hak ve özgürlüklerinin farkına varması, kendi görüş ve düşüncelerini yöneticilere duyurmaları için bir araya gelmeleri sosyal sürdürülebilirliğin sağlanması için temel gereksinimler arasında yer almaktadır. Sosyal sürdürülebilirlik, sağlık ve esenlik, beslenme, barınma, eğitim ve kültürel ifade gibi bireysel ihtiyaçları karşılamalıdır (Moldan vd., 2012: 5). Sosyal sürdürülebilirlik için toplumun refah seviyesini yükseltme, eğitim, sağlık, barınma ve kültürel faaliyetlerden herkesin eşit oranda faydalanması önemlidir. Farklı kültürden toplumların bir araya gelerek birbirilerinin hak ve özgürlüklerine saygılı ve birbiriyle uyum içerisinde yaşamlarını sağlanması da sürdürülebilir kalkınmanın önemini vurgulamaktadır.

Doğada kaynakların kıt olması nedeniyle kıt kaynaklardan en yüksek faydanın sağlanması ve bu durumun şimdiki ve gelecek nesiller için de devam ettirilmesi ekonomik sürdürülebilirliği ve bu kaynaklardan bütün bireylerin eşit oranda faydalanması sosyal sürdürülebilirliği ifade etmektedir. Dolasıyla sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması için ekonomik ve sosyal sürdürülebilirlik iç içe geçmiş durumdadır.

Toplumsal adaletin sağlandığı, iyi ve sağlıklı yaşamların kurulduğu bir sistemde ekonomik ve toplumsal gelişme birbirinden etkilenen ve aynı zamanda birbirini besleyen bir sürecin parçalarını oluşturmaktadır (Herrero, 2021). Ekonomik kalkınma açısından belirli bir refah seviyesine ulaşılması; bireylerin eğitim, sağlık ve barınma açısından temel ihtiyaçlarının sağlanmasını, bireylerin sosyal faaliyetlerde yer almasını böylece kültür farklılıklarının göz ardı edilerek birbirleriyle uyum içerisinde yaşamasını, kişisel hak ve özgürlüklerine saygı duymasını ve toplum olarak var olmalarını sağlamaktadır. Dolayısıyla sosyal ve ekonomik sürdürülebilirlik birbirini tamamlamaktadır. Ekonomik refahın sağlanamadığı, temel ve bireysel ihtiyaçların karşılanamadığı ve sosyal eşitsizliklerin olduğu toplumlarda sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması mümkün değildir.

Sosyal sürdürülebilirlik, insanların eşit refah seviyesine ulaşmak için yapılması gereken çabaların merkezinde yer almaktadır (Li vd., 2022: 2). Sosyal sürdürülebilirlik için bireylerin temel hak ve özgürlüklerinin farkına varabilmeleri, eğitim, sağlık olanaklarının ve cinsiyet eşitliğinin artırılması, kadınların istedikleri iş ortamlarında istihdam edilebilmeleri yanısıra sosyal alanlarda da eşit haklara sahip olabilmeleri gibi imkânların sağlanması önemlidir.

2.5. Sürdürülebilir Kakınmanın İlke ve Hedefleri

Sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin temel hareket noktası, dünyanın sağlık, eğitim, tarım, kentler, enerji sistemleri, biyolojik çeşitliliğinin korunması ve benzeri sürdürülebilir kalkınma zorluklarının çözümünde sadece yeni hedefler, siyasal motivasyon ve iradeye değil, aynı zamanda yeni bir yoğun problem çözme çağına da ihtiyaç duyduğu düşüncesidir (Chen vd., 2020: 2). Genel olarak sürdürülebilir kalkınma toplumların hayatının kalitesini en üst düzeye yükseltmek amacıyla çok kapsamlı hedefleri amaçlamaktadır. Bu yüzden başta gelişmiş ülkeler ile az gelişmiş ülkeler ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki ekonomik, sosyal ve çevresel farklılıkları gidermeyi amaçlamaktadır. Daha sonra şimdi neslin kendisine sağladığı ortalama hayat standardını gelecek nesillerin de devam ettirebilmesini hedeflemektedir. Sürdürülebilir kalkınmanın temel amacı sanayi devriminin ardından artan sanayileşmeyle birlikte üretimin, teknolojik yeniliklerin ve dünya nüfusunun artmasıyla insanların çevreye verdiği zararı azaltmak, şimdiki ve gelecek nesillerin ihtiyaçlarını karşılayacak doğal kaynakların korunmasını sağlamaktır (Evli, 2018: 4). Dünya nüfusunun yarısından fazlası yoksulluk içinde hayatlarını devam ettirmeye çalışmaktadır. Yoksulluk içinde yaşayan bu toplumlar temiz içme suyuna ulaşmada, temel gıda ürünlerini elde etmede; ortalama barınma, eğitim ve sağlık standartlarına ulaşmada güçlükler çekmektedir. Aynı zamanda üretim, istihdam gibi ekonomik koşulları iyileştirme yanı sıra sosyal ve kültürel hayatı canlandırma yönünden de gelişmiş ülkelere göre oldukça geri kalmaktadırlar. Bu yüzden sürdürülebilir kalkınma yoksul ülkelerin bu ortalamanın altındaki yaşam standartlarını iyileştirme amacını taşımaktadır.

Sürdürülebilir kalkınmayla ilgili küresel hedeflerin ve politikaların geliştirilmesi amacıyla yapılan en önemli çalışmalar Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından gerçekleştirilmektedir (Güner, 2019: 34). Yoksulluğu ortadan kaldırmak, gelir eşitsizliğini azaltmak gibi ekonomik konular yanı sıra sosyal ve siyasal konuları da hedefleyen UNDP bütün ülkeleri gelişmiş ve az gelişmiş ayrımı yapmadan aynı refah düzeyinde bir araya getirmeyi hedeflemektedir. Bu konuda yapılan çalışmalardan en önemlilerden birisi 2000 yılında gerçekleştirilen Bin Yıl Kalkınma Hedefleri olmuştur (Weststrate vd., 2019: 796). Ancak Bin Yıl Kalkınma Hedefleri'den istenilen düzeyde bir sonuç alınamamıştır. Ayrıca sürdürülebilir kalkınma çalışmalarına göre daha kısıtlı konular içermektedir. Bu yüzden sağlık, eğitim, adaletsizliği azaltma, yenilikçilik, üretim artışı, yoksulluğu en aza indirme ve ekosistemi

koruma gibi politikaları harekete geçirmek amacıyla on yedi maddeden oluşan sürdürülebilir kalkınma hedefleri ortaya konmuştur. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'ndaki 193 ülke, 2012'den 2015'e kadar üç yıl boyunca çalışarak toplam on yedi başlıkta Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri'ni belirledi ve 25 Eylül 2015 tarihinde resmi olarak kabul etti (Sachs, 2019: 443). Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından kabul edilen on yedi hedef şu şekilde sıralanmaktadır:

- ✓ Aşırı yoksulluğa son verilmesi; Binyıl Kalkınma Hedefleri (BKH) 'nin de birinci hedefi olan "yoksulluğu tüm biçimleriyle her yerde sona erdirme", sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin de temel hareket noktasından birisi haline gelmiştir. Aşırı yoksulluğun sona erdirilmesi hedefi, 2030 yılına geldiğimizde tüm insanların Dünya Bankası'nın belirlediği aşırı yoksulluk sınırının üzerinde yaşamasını sağlamayı amaçlamaktadır.
- ✓ Açlığa son verilerek sürdürülebilir tarımın teşvik edilmesi: Açlığı sonlandırmayı, beslenmeyi geliştirmeyi ve tarım sisteminin hem çevresel baskılara dirençli hem de çevreyi daha az tahrip edici olmasını sağlamayı hedeflemektedir.
- ✓ Herkesin sağlıklı yaşam sürmesinin sağlanması: Tüm ülkelerin 2030 yılına kadar 5 yaş altı ölüm oranlarının 1000 canlı doğum başına 25'in altına, anne ölüm oranlarının ise 100.000 canlı doğum başına 70'in altına indirmiş olması ile birlikte tüm ülkelerin 2030 yılına kadar herkese, bulaşıcı olmayan hastalık türlerinin tedavisi de dâhil olacak şekilde genel sağlık hizmeti sunabilmesi amaçlanmaktadır.
- ✓ Nitelikli eğitim ve yaşam boyu öğrenmenin sağlanması: Herkese okul öncesi eğitimden başlayarak en az orta öğretim boyunca nitelikli eğitim verilmesi, ardından daha ileri beceriler kazandırma eğitimine geçilmesi hedeflenmektedir.
- ✓ Toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması: Kadınların ve kız çocuklarının güçlendirilmesi. Bu hedef, kadınlara ve kız çocuklarına dönük her türlü ayrımcılığın sona erdirilmesini ve kadınların eşit ekonomik ve toplumsal haklara sahip olmasını amaçlamaktadır.
- ✓ Suya ve sıhhi koşullara erişimin ve bunların sürdürülebilir yönetiminin sağlanması. Bu hedef, her insanın güvenli ve karşılanabilir seviyede içme suyunun yanında hijyene ve sıhhi koşullara erişebilmesini amaçlamaktadır. Aynı zamanda su kirliliğinin azaltılması ve su kullanım verimliliğinin artırılmasının da amaçlamaktadır.
- ✓ Herkesin karşılanabilir ve sürdürülebilir modern enerjiye erişiminin sağlanması: Hane halkının yemek pişirmek için güvenli yakıtlara erişimini sağlamak ve elektriği

olmaması nedeniyle “enerji yoksulluğu ”nu sona erdirmek hedeflenmektedir. Yenilenebilir (düşük karbonlu) enerji tedarikinin ve enerji verimliliğinin artırılması da alt hedefler arasında yer almaktadır.

- ✓ Sürdürülebilir ekonomik büyümenin desteklenmesi ve herkese insani koşullara uygun şartlarda iş imkânının sağlanması: Kişi başına düşen gelirleri yükseltmek ve günümüzün yoksul ülkelerinin yüksek gelirli ülkelerle aralarındaki mesafeyi azaltmalarını sağlamak amacıyla ekonomik büyümenin gerçekleştirilmesi amaçlanmaktadır. Alt hedeflerde; tam istihdam, insanca iş, işçi haklarının yanı sıra modern kölelik ve insan kaçakçılığının sona erdirilmedir.
- ✓ Dirençli altyapının inşası, sürdürülebilir sanayileşmenin teşvik edilmesi: Dünyadaki birçok gelişmekte olan ülkenin temel alt yapıdan (nitelikli karayolları ağları, enerji nakil hatları, internet için fiber ağlar, demir yolu ağları, elverişli limanlar ve havalimanları) yoksun olduğu görülmektedir. Altyapı aynı zamanda çevresel baskılara da dayanıklılık anlamında sürdürülebilir ve doğal çevreye az basınç yükleme anlamında “yeşil” olmak zorundadır
- ✓ Ülkeler içinde ve ülkeler arasındaki eşitsizliklerin azaltılması: Zengin ile yoksul ülkeler arasında büyük gelir farklılıkları olmasının toplumsal istikrar, sosyal güven ve yoksulların bireysel haklarının korunması açısından son derece zararlı olduğu bilinmektedir. Bu hedefler kapsamındaki alt hedefler, yoksul ülkelerin küresel kurumlarda sesinin daha gür çıkmasının sağlanması, düzenli, güvenli, kurallı ve sorumlu göç hareketlerinin sağlanmasıdır.
- ✓ Şehirlerin ve insan yerleşimlerinin sürdürülebilir hale getirilmesi: Şehirlerin kendi çabasıyla sürdürülebilir kalkınma gerçekleştirmeye çalışması gerektiğini merkezi hükümetlerin tanıması gerekmektedir. Günümüzde sürdürülebilir kalkınma ve karbonsuzlaşmayı teşvik etmek amacıyla şehirler arasında ortaklıklar kurulmaktadır. Alt hedef olarak dünyanın kültürel mirasının korunmasına ve doğal felaketler nedeniyle ölüm ve yerinden olmaları azaltmak hedeflenmektedir.
- ✓ Sürdürülebilir üretim ve tüketim modellerinin hayata geçirilmesi: Bugün atıklarının yarının girdileri ve geri dönüşüme uğramış ürünleri haline geldiği “döngüsel ekonomi”nin teşvik edilmesi gerekmektedir. Alt hedef olarak sanayide kullanılan kimyasal maddelerin çevreye salınmasında ciddi azaltmaları sağlayacak şekilde,

endüstriyel kimyasalların doğru yönetimi ve günümüzde üretim ve tedarik zincirlerinde görülen devasa miktardaki gıda israfının azaltılmasıdır.

- ✓ İklim değişikliği ve etkileri ile mücadele etmek için acil olarak harekete geçilmesi: Hem sera gazının salınımlarının azaltılması hem de iklim dirençliğinin artırılması gereğini vurgulamaktadır. Yüksek gelirli ülkeleri, gelişmekte olan ülkelerin karşı karşıya olduğu iklim değişikliği sorunlarıyla baş edebilmeleri için 2020 yılından itibaren yılda en az 100 milyar dolar yardımda bulunma için çağrı yapmaktadır.
- ✓ Okyanusların ve deniz kaynakların korunması: Çeşitli insan faaliyetleri, deniz ortamları açısından büyük bir tehdit oluşturmaktadır. Aşırı avlanma, fazla fosil yakıt kullanımının neden olduğu okyanus asitlenmesi, deniz ve kıyı sistemlerinde bozulma ve kirlilik gibi faaliyetler okyanus ve deniz kıyılarında aşırı kirliliğe neden olmaktadır.
- ✓ Karasal ekosistemlerin korunması ve onarılması, sürdürülebilir tarzda orman yönetimi, biyoçeşitlilik kaybının önlenmesi: Bu hedef, dünya üzerindeki karasal ekosistemlere ve biyoçeşitliliğe yönelik tehditleri içermektedir. Karasal ekosistemlerin korunması, ormanların sürdürülebilir şekilde korunması, çölleşmeyle mücadele, biyolojik çeşitliliğin ve habitatların korunması, istilacı türlerin önüne geçilmesi ve biyolojik çeşitliliğin korunması için yeni mali kaynakların bulunması gibi hedeflerde alt hedefleri oluşturmaktadır.
- ✓ Barışçıl ve kapsayıcı toplumların edilmesi: Şiddetin azaltılmasını, hukukun üstünlüğünün sağlanması, insan kaçakçılığının sona erdirilmesini, kapsayıcı ve şeffaf yönetişim kurumlarının desteklenmesini ve temel özgürlüklerin sağlanmasını temel hedef almaktadır.
- ✓ Sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin gerçekleşmesini sağlayacak araçların güçlendirilmesi: Bu hedefin sağlanması amacıyla finansman sağlanması, teknoloji gelişimi ve transferi, kapasite oluşturma, kurallara dayalı ticaret sistemi, çok paydaşlı ortaklıklar ve sürdürülebilir kalkınma hedefleri için veri toplama ve takibi gibi temel adımların atılmasını sağlayacak araçların güçlendirilmesi gerekmektedir.

Sürdürülebilir kalkınma politikalarının ortaya çıkış nedenlerinden en önemlilerinden birisi dünyada yoksulluğu azaltmak hedefidir. Yoksulluk, günümüzde halen toplumların en önemli problemlerinden birisidir. Artan dünya nüfusu ve doğal kaynakların giderek azalması yoksulluk problemlerinin devam etmesine neden olmaktadır. Günümüzde hala alt gelir grubunda bulunan ülkelerde insanlar yeterli gıda, temiz su ve yeterli sağlık koşullarına

ulaşamamaktadır. Beslenme şartları yeterli olmayan insanlar daha çabuk hasta olmaktadır ve üretime katkıları düşük düzeyde kaldığı için daha az gelir elde ettiklerinden yaşam koşullarında bir iyileşme sağlanamamaktadır. Halkın büyük çoğunluğunun böyle olduğu ülkelerde ise milli gelirde bir artış sağlanamamaktadır. Dolayısıyla milli gelirin düşük olduğu ülkelerde toplumlar eğitim, sağlık ve barınma gibi yaşam için gerekli temel ihtiyaçları da karşılayamamaktadır ve halkın refah seviyesi düşmektedir. Bununla birlikte toplumlarda, bütün vatandaşlara sağlıklı yaşam şartlarının sağlanması ve eğitimin desteklenmesi toplumsal refahın arttırılması açısından önemlidir. Eğitim sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleştirilmesinde çok önemli bir rol oynamaktadır. Eğitim sayesinde insanlar daha iyi iş imkânlarına sahip olarak yoksulluktan kurtulabilmektedir. Aynı zamanda eğitim sayesinde toplumda eşitsizlikler azalmakta ve toplumsal cinsiyet eşitliği sağlanabilmektedir. Özellikleri kız çocuklarının eğitimlerini tamamlaması, kadınların toplumda ve iş hayatında yer edinebilmesinde önemli rol oynamaktadır.

Gelir, cinsiyet, ırk ve yaş gibi insanlar arasındaki eşitsizlikler yaşadığımız 21. yüzyılda halen devam etmektedir. Eşitsizlikler, toplumsal ve ekonomik anlamda kalkınma üzerinde olumsuz etkilere neden olmaktadır. İnsanlar arasında eşitliğin olmadığı toplumlarda suç oranlarında, hastalıklarda ve çevre tahribatında artışlar meydana gelmektedir. Vatandaşların sunulan hizmetlerden eşit oranda yararlanması sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması için önemlidir. Sürdürülebilir kalkınmayla birlikte yaş, cinsiyet, ırk, din ve ekonomik statü ayrımcılığı olmadan bütün vatandaşların ekonomik, politik ve sosyal haklardan eşit olarak yararlanması ve ayrımcılığa yönelik bütün uygulamaların ortadan kaldırılması hedeflenmektedir. Özellikle kadınlara ve kız çocuklarına karşı her türlü ayrımcılığın ortadan kaldırılması, kadınların gerekli eğitimi alıp siyasi ve ekonomik alanlarda yer almaları ve her türlü ifade özgürlüğü sağlanarak fırsat eşitliğinin sunulması sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması açısından çok önemlidir.

Dünya nüfusunun artması, kentleşme oranının yükselmesi ve bununla birlikte tüketimin de hızla artmasına bağlı olarak üretim artışı için enerji kullanımı da artmaktadır. Ancak uzun yıllardan beri enerji kullanımında fosil kaynakların ağırlığının fazla olması atmosfere yayılan sera gazı ve karbondioksit miktarını artırmaktadır. Havaya yayılan sera gazı ve karbondioksit miktarının artması küresel ısınmaya neden olarak ve iklim değişikliklerini artırarak dünyada ekosistemin yapısını bozmaktadır. Dolayısıyla doğal kaynakların ve yeryüzündeki canlı türlerinin yok olmasına neden olmaktadır. Şehirleşmenin artması enerji kullanımını artırmanın

yanı sıra çarpık kentleşmenin ortaya çıkmasına da neden olmaktadır. Bugün dünya nüfusunun büyük çoğunluğu şehirlerde yaşamaktadır. Ancak şehirlerde alt yapı yatırımlarının yetersiz olması, fosil yakıt tüketiminin fazla olması ve düzensiz kentleşme gibi nedenlerden dolayı doğal çevre ciddi oranlarda zarar görmektedir.

Son zamanlarda yenilenebilir enerji kullanımında artış olmasına ve altyapı yatırımlarında ve kentsel dönüşümdeki hızlı ilerlemeler kaydedilmesine rağmen bu sorun hala tam anlamıyla giderilebilmiş değildir. Bu nedenle çevreye zarar vermeyen yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımı ve bunun için gerekli teknolojik yapının geliştirilmesi, çevresel ve sosyal sürdürülebilirlik hedefleri arasında yer almaktadır. Altyapı yatırımları ve teknolojik yenilik, ekonomik büyüme ve sürdürülebilir kalkınmanın devam ettirilebilmesi açısından önemlidir. Dünyada şehirleşme oranındaki hızlı artışa bağlı olarak, şehir hayatını daha düzenli hale getirmek, ekonomik büyümeye ve kalkınmaya katkıda bulunabilmek amacıyla altyapı çalışmalarını hızlandırmak, yenilenebilir enerji kaynaklarının toplam enerji tüketimindeki payını artırmak, yeni istihdam olanakları yaratmak ve bunun için teknolojik gelişmeyi hızlandırmak toplumlarda sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması için temel oluşturabilir. Teknolojik gelişme ile yeni iş imkânları yaratılabilmekte, enerji verimliliğinde ve üretimde artış sağlanabilmekte ve böylece sürdürülebilir kalkınmanın iki ayağı olan ekonomik ve çevresel boyutuna katkıda bulunabilmektedir.

Sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin ortaya atılan bu on yedi hedef gelişmiş ya da gelişmekte olan ülke ayrımı yapılmadan bütün dünya ülkelerini kapsamaktadır. Yoksulluk, açlık, cinsiyet ayrımcılığı, iklim değişikliği, temiz su kaynaklarına erişim, eğitim, temiz enerji, barış ve adaletin sağlanması gibi konulardaki hedeflerin 2030 yılına kadar gerçekleştirilmesi beklenmektedir (Güner, 2019: 37).

Dünya giderek daha tehlikeli bir hal alarak insanoğlu için yaşanmaz hale gelmektedir. Dolayısıyla sürdürülebilir kalkınmanın hedeflerini bir bütün olarak düşünürsek dünyayı açık, belirgin, ölçülebilir, özlü, anlaşılabilir hale getirmek amaçlanmaktadır.

Sürdürülebilir kalkınma hedefleri; kamu sektörü, özel sektör, sivil toplum, hükümetler, bireyler, akademi, araştırma merkezleri, vakıflar vb. gibi çok paydaşlı bir süreci içermektedir (Sachs, 2019: 442). Dolayısıyla sürdürülebilir kalkınma hedefleri ile yerel ve bölgeselden çok küresel amaçlar ortaya atılmıştır. Çünkü sürdürülebilir kalkınma hedefleri, Binyıl Kalkınma Hedeflerine göre yerel ve bölgesel anlamda evrensel olarak çok daha geniş kapsamlı konuları içermektedir. Her ne kadar Binyıl Kalkınma Hedefleri ile yoksulluğun ve açlığın azaltılması

yönünde ilerlemeler kaydedilmiş olsa da dünyadaki birçok bölgede henüz toplumlar açlık sınırının altında yaşamlarını sürdürmeye devam etmektedir. Bu bölgelerdeki toplumlar temel ihtiyaçlarını karşılamaktan yoksun bir yaşam sürdürmektedir. Gelişmekte olan ülkelerde bölgeler arasındaki eşitsizlikler çok büyük boyutlara ulaşmıştır. Sürdürülebilir kalkınma hedefleri ile başta gelişmekte olan ülkeler olmak üzere dünyadaki bu amaçları ortadan kaldırmak adına evrensel bir nitelik taşımaktadır. Sürdürülebilir kalkınma ile gerçekleştirilmek istenen on yedi hedefe ulaşabilmek için bazı sosyoekonomik ve kurumsal değişimlere gidilmektedir (Evli, 2018: 5). Bu hedefler şunlardır.

- ✓ Siyasal sistem: Toplumun alınan siyasal kararlarda aktif rol oynamasını sağlamak
- ✓ Yönetim sistemi: Alınan karlarla ilgili sorun oluştuğunda ortaya çıkan problemlerin kendiliğinden düzelebilecek esnek bir yapının oluşması
- ✓ Ekonomik sistem: Ekonomik büyümenin çevreye zarar vermeden, doğal kaynakları koruyan ve ekosistemin dengesini bozmadan gerçekleştirilmesi
- ✓ Teknolojik sistem: Ortaya çıkan sorunlara yeni çözüm olanakları sunan ve insanların doğal denge ile uyumunu sağlayan bir teknolojik yapı oluşturulmalıdır.

Toplumdaki bireylerin kendi hak ve özgürlüklerinin farkında olması, hükümetin medya veya diğer sosyal iletişim ağlarıyla alınan siyasi kararlarda etkili olması ve toplumun ülke yöneticilerine karşı kendi görüş ve düşüncelerini iletebilmeleri gibi toplumsal ve siyasal alanda yapılacak değişiklikler, sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleştirilebilmesi için istenen hedeflere ulaşabilmede etkili olacaktır. Ayrıca ekonomik büyümede çevreye zarar vermeyen yenilenebilir kaynakların kullanılması ve yenilenemez kaynaklardan elde edilen atıkların doğaya zarar vermeden yok edilebilmesi veya geri dönüşüm çalışmalarının yapılması bunun içinde uygun teknolojik alt yapının geliştirilmesi çevresel ve ekonomik anlamda sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin gerçekleştirilmesinde aktif rol oynamaktadır.

2.6. Sürdürülebilir Kalkınmanın Ölçülmesi

Arz yanlı iktisat ve monatarist politikalarla birlikte yeni bir dönemin başladığı 1970'li yıllardan itibaren iktisadi kalkınmada insanı ve çevreyi ön plana çıkartan, temel ihtiyaçlar, insani gelişme, çevre ve sürdürülebilir kalkınma gibi konular toplumların en önemli problemleri arasında yer almaya başlamıştır (Kaynak, 2014: 52). Ulusal ve uluslararası boyutta yoksulluğun ve gelir eşitsizliğinin giderek arttığı ve ülkelerin ekonomik problemlerini çözmek amacıyla ne

pahasına olursa olsun kar elde etme amacıyla üretimlerini sürekli artırarak çevresel problemlerin göz ardı edildiği günümüzde, dünyayı daha yaşanılabilir hale getirmek için sürdürülebilir kalkınma bütün dünyada en önemli konulardan birisi haline gelmiştir. Sürdürülebilir kalkınma bugünkü ve gelecek nesiller arasında bağ kurduğu için sadece ekonomik yönüyle değil sosyal ve çevresel yönüyle de geniş ve çok kapsamlı bir konudur. Bu nedenle sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik, sosyal ve çevresel yönlerinin de dikkate alınarak uygun yöntemlerle ölçülmesi, istenilen hedeflere ulaşılmasında avantaj sağlayabilir.

Sürdürülebilir kalkınmayı ölçmek amacıyla Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla (GSYİH) ve verimlilik gibi geleneksel makroekonomik ölçümlerin yanı sıra su tüketimi ve karbondioksit emisyonu ve sera gazı emisyonu gibi çevresel göstergeler ile ortalama insan ömrü, eğitim seviyesi, sağlık standartları ve barınma koşulları gibi pek çok sosyal göstergenin de kullanılması uygundur (Dlam, 2017: 93). Sürdürülebilir kalkınma, GSMH yanı sıra insanların daha iyi bir yaşam standardına sahip olabilmeleri için eğitim, sağlık, barınma ve daha temiz bir çevrede yaşam koşullarına sahip olabilmelerinin ve bunu gelecek nesillere aktarmanın da bir göstergesidir. Sen (1988b) kalkınma için geliştirdiği kavramlar arasında özgürlük, eşitlik ve adalet kavramları önemli bir yer tutmaktadır. Sen'e göre GSMH kişilerin özgürlük, eşitlik ve adalet gibi kavramlara ulaşabilmelerinde sadece bir araçtır. Kişilerin temel hak ve özgürlüklerini, eğitim, sağlık ve barınma gibi konularda fırsat eşitliğine sahip olabilmeleri için GSMH bir araç olarak görülmektedir. Dolayısıyla kalkınma faktörünün tam anlamıyla gerçekleştirebilmek ve bunu gelecek nesiller için de devam ettirebilmek için ekonomik koşullar yanı sıra çevresel ve sosyal konularda da sürdürülebilirliğe önem verilmektedir.

Sürdürülebilir kalkınmanın çevre boyutuna yönelik olarak arazi kullanımı, atık su, doğa koruma, iklim değişikliği, tarım-çevre ilişkisi ve temiz enerji kullanımı konularındaki verilerden; sosyal yapıdaki gelişmeler için eğitim, sağlık, iş gücü, istihdam, işsizlik, ücret ve kazanç, konut, sosyal güvenlik, nüfus ve demografik yapıya ait değişkenler; ekonomik sürdürülebilirlik için kişi başına gayri safi milli hâsıla, yatırımlar, iç-dış borç konularındaki değişkenlerden yararlanılabilmektedir (Yıkmaz, 2011: 94-95). Sürdürülebilir kalkınmayı ölçmek amacıyla kullanılan değişkenleri incelersek, sürdürülebilir kalkınmanın ölçümünü tek bir göstergeye indirgemenin zor olduğu görülmektedir.

Günümüzde birçok araştırmacı ve uluslararası kuruluş tarafından sürdürülebilir kalkınma konusunda gerek tek başına sürdürülebilir kalkınmayı incelemek gerekse sürdürülebilir kalkınmanın sosyal, ekonomik ve çevresel gibi farklı boyutlarını ayrı ayrı

incelemek amacıyla farklı indeksler ve ölçüm yöntemleri geliştirilmektedir (Jin, vd., 2020: 12). Elde edilen bu ölçüm yöntemleri ve indekslerden bazıları Tablo 1'de gösterilmektedir.

Tablo 1.

Sürdürüleblir Kalkınmayı Ölçen Endeksler

Endeks	**İçerdiği değişken**	**Hesaplanma yöntemi**
Sürdürülebilir ekonomik refah endeksi (ISEW)	-Tüketim ve gelir harcamaları -ev işçiliğinden sağlanan hizmetler -Kamu eğitim ve sağlık harcamaları -Dayanıklı tüketim malları harcamaları -Net sermaye büyümesi -Net uluslararası pozisyonda değişiklik - Özel eğitim ve sağlık harcaması -İşe gidiş geliş maliyetleri -Kişisel kirlilik kontrolünün maliyeti - Su, gürültü ve hava kirliliği maliyeti - Sulak alanlar ve tarım arazileri maliyeti -Araba kazalarının maliyeti -Yenilenemez kaynakların tükenmesinin maliyeti -Ozon tabakasının incelmesi ve uzun dönem çevresel tahribatın maliyeti	(Tüketim harcamaları/gelir dağılımı)+(ev işçiliğinden sağlanan hizmetler+kamu eğitim ve sağlık harcamaları+dayanıklı tüketim malları harcamaları+net sermaye büyümesi+net uluslarası pozisyonda değişiklik)-(özel eğitim ve sağlık harcaması+işe gidiş-geliş maliyetleri+kişisel kirlilik kontrolünün maliyeti+su, gürültü ve hava kirliliği maliyeti+sulak alanlar ve tarım arazilerinin maliyeti+araba kazalarının maliyeti+yenilenemez kaynakların tükenmesi+ozon tabakasının incelmesinin ve uzun dönem çevresel tahribatın maliyeti)
Beşeri kalkınma endeksi (HDI)	-Sağlık (Doğumdan yaşam beklentisi, vb.) -Eğitim (Okullaşma oranı, eğitim harcamaları, vb.) -Ekonomik büyüme (Kişi başına milli gelir)	HDI, üç değişkenin geometrik ortalaması alınarak hesaplanmaktadır
Ekolojik ayak izi	Ekili alanlar Otlaklar Balıkçılık alanları Yapılaşmış alanlar Ormanlık alanlar Karadaki karbon talebi	Ekolojik ayak izi her bir değişkenin değerinin toplanması ile elde edilir
Çevresel sürdürülebilirlik endeksi	-Hava gibi çevresel sistemlerin durumu, toprak, ekosistemler ve su; -Kirlilik ve kullanım seviyeleri şeklinde bu tür sistemler üzerindeki stresler; -Gıda kaynaklarının kaybı veya çevresel hastalıklara maruz kalma şeklinde çevresel değişikliklere karşı insan hassasiyeti; -Çevresel zorluklarla başa çıkmak için sosyal ve kurumsal kapasite ve -Atmosfer gibi uluslararası çevre kaynaklarını korumak için toplu çabalarda işbirliği yaparak küresel yönetimin taleplerine cevap verme yeteneği.	Her bir gösterge için 2 ile 12 arasında değişken kullanılmaktadır. Çevresel sürdürülebilirlik endeksi, değişkenlerin her birinin ortalaması alınarak hesaplanmaktadır.

Çevresel performans endeksi	-Çevresel sağlık Kentsel partiküller Kapalı mekân hava kirliliği İçme suyu Yeterli beslenme oranı Çocuk ölüm oranı -Ekosistem canlılığı ve doğal kaynak yönetimi a)Hava kalitesi Kentsel partiküller Bölgesel ozon (yer seviyesindeki ozon değeri) b) Su kaynakları Azot yükleme (su kütlelerinin ortalama azot konsantrasyonu) Su tüketimi c) Doğal yaşam ve biyoçeşitlilik vahşi doğa koruma Ekolojik büyüme koruması Kereste hasat oranı Su tüketimi d) Üretken doğal kaynaklar Aşırı avlanma Kereste hasat oranı Tarımsal sübvansiyonlar e) Sürdürülebilir enerji Enerji verimliliği Yenilenebilir enerji Karbondioksit emisyonu	**-Çevresel sağlık % 50** Kentsel partiküller %13 Kapalı mekan hava kirliliği % 22 İçme suyu % 22 Yeterli beslenme oranı % 22 Çocuk ölüm oranı % 22 **-Ekosistem canlılığı ve doğal kaynak yönetimi % 50** a)Hava kalitesi % 10 b) Su kaynakları % 10 c) Doğal yaşam ve biyoçeşitlilik % 10 d) Üretken doğal kaynaklar % 10 Aşırı avlanma e) Sürdürülebilir enerji % 10
Gerçek ilerleme göstergesi (GPI)	Ağırlıklı kişisel tüketim(Personel tüketimi/Gelir dağılım endeksi), Ev işleri ve ebeveynliğin değeri, Yükseköğrenimin değeri, Gönüllü çalışmanın değeri, Dayanıklı tüketim hizmetleri, Kara yolları ve cadde hizmetleri, Suçun maliyeti, Boş zaman kaybı, Eksik istihdam maliyeti, Dayanıklı tüketim maliyeti, Ulaşım maliyeti, Ev kirliliğini azaltma maliyeti, Araba kazası maliyeti, Su, hava ve gürültü kirliliği maliyeti, Sulak alanların ve tarım alanların kaybı, Birincil ormanların kaybı ve tomruk yollarından kaynaklanan hasar, Yenilenemeyen enerji kaynaklarının tükenmesi, CO_2 zararı, Ozon incelmesinin maliyeti, Net sermaye yatırımı, Net dış borçlanma	(Ağırlıklı kişisel tüketim+ Ev işleri ve ebeveynliğin değeri+Yükseköğrenimin değeri+ Gönüllü çalışmanın değeri+Dayanıklı tüketim hizmetleri+ Kara yolları ve cadde hizmetleri)-(Suçun maliyeti+ Boş zaman kaybı+ Eksik istihdam maliyeti+ Dayanıklı tüketim maliyeti+ Ulaşım maliyeti+ Ev kirliliğini azaltma maliyeti+ Araba kazası maliyeti+ Su, hava ve gürültü kirliliği maliyeti+ Sulak alanların ve tarım alanların kaybı+ Birincil ormanların kaybı ve tomruk yollarından kaynaklanan hasar+Yenilenemeyen enerji kaynaklarının tükenmesi+CO_2 zararı+Ozon incelmesinin maliyeti+ Net sermaye yatırımı+ Net dış borçlanma

Kaynak: Cui vd. (2009), Castaneda (1999), UNDP, Talberth vd. (2007), Global Footprint Network

Gerçek ilerleme göstergesi (GPI), ilk olarak Cobb ve Daly (1989) tarafından önerilen ISEW'in bir türüdür (Talberth vd., 2007). ISEW ve GPI toplumların daha çok ekonomik açıdan sürdürülebilirliğini gösteren bir endekstir. Her iki endeks de sosyal ve çevresel faktörlerin maliyetini dâhil ederek ekonomik refahın daha iyi bir göstergesi olarak geliştirilmiştir (Castaneda, 1999: 231). GPI ve ISEW tek başına ekonomik refahı ölçmekten çok sürdürülebilir ekonomik görünümü göz önünde bulundurmaktadır. Her iki ölçüm yönteminde de GSYİH ile aynı kişisel tüketim verileri kullanılır ancak gelir eşitsizliği, suçun maliyeti, çevresel bozulma ve boş zaman kaybı hesaba katılarak kesintiler yapılır ve dayanıklı tüketim malları, kamu altyapısından gelen hizmetler, gönüllü çalışmanın ve ev işlerinin faydaları hesaba katılarak eklemeler yapılır.

Ekolojik ayak izi, çevresel performans endeksi ve çevresel sürdürülebilirlik endeksi sürdürülebilir kalkınmanın çevresel boyutunu dikkate alan endekslerdir. Ekolojik ayak izi, insanların tüketiminin doğa üzerindeki etkisini yansıtmaktadır. İnsanların; gıda için gerekli olan ekim alanı, hayvancılık için gerekli olan otlak alanı, kâğıt ve odun üretimi için orman alanları, altyapı ve konut için gerekli olan inşaat alanı ve deniz ürünleri için gerekli olan okyanus ve denizler üzerindeki tüketim amaçlı baskıyı yansıtmaktadır (Ahmed vd., 2019). İnsanların doğadan her şekilde yararlandıkları ve dünya nüfusunun sürekli arttığı düşünülürse sürekli artan tüketim sonucunda doğal kaynakların yok olması, çevre kirliliği, iklim değişikliği, biyolojik çeşitliliğin azalması ve sonuç olarak da doğal dengenin yok olması gerçeğinin kaçınılmaz olduğu görülmektedir.

İnsanoğlunun doğal kaynaklar üzerindeki baskısı ve bunun çevre üzerindeki olumsuz etkisi giderek artmaktadır. Örneğin insanların gıda, su, enerji, altyapı gibi kaynaklar üzerindeki taleplerinin ve dolayısıyla baskısının sürekli artması, bu kaynakların tükenmesine, atık emisyonuna ve dolayısıyla çevre kirliliğine neden olmaktadır. İnsanların tüketim taleplerindeki sürekli artışlar ormansızlaşma ve aşırı avlanma; doğal kaynakların aşırı kullanımı nedeniyle doğal çevrenin bozulması, canlı türlerinin yok olması gibi etkiler yaratarak ekosistemin dengesini bozmaktadır (Rudolph ve Figge, 2017: 348). Dolayısıyla da sürdürülebilir kalkınma göstergelerinden biri olan çevresel sürdürülebilirliğin sağlanmasında olumsuz bir etki yaratmaktadır.

Çevresel performans endeksi, çevresel verilerin dikkatli bir şekilde belirlenmesi ve etkin bir çevre politikasının oluşturulabilmesi amacıyla Yale Üniversitesi, Kolombiya Üniversitesi ve Dünya Ekonomik Forumu tarafından oluşturulmuş ve 2006 yılından itibaren yayınlanmaya

başlanmıştır (Bek, 2019:40). Dünya Ekonomik Forumu ile de işbirliği içerisinde olan çevresel performans endeksi, sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ve uluslararası iklim değişikliği anlaşmalarının amaçlarına ulaşılması için önemli katkılar sunmaktadır (Uca ve Yüncü, 2020: 302). Sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşılmasında daha çok çevresel faktörleri dikkate alan çevresel performans endeksi, toplumların çevreye verdikleri zararları ve bunun sonucunda toplum hayatının ve ekosistemin ne kadar zarar gördüğüne dair açıklama yapmaktadır.

Çevresel Sürdürülebilirlik Endeksi, 76 veri setinden oluşturulan 21 gösterge ile ülkelerin çevresel sistemler, çevreye yönelik baskıların azaltılması, insanların çevreye yönelik baskılardan zarar görebilirliğinin azaltılması, çevresel sorunlarla mücadelede toplumsal ve kurumsal kapasite ve dünya çapında sorumluluk açısından karşılaştırılmasını sağlamaktadır (Ay, 2017: 97). Bu yöntemle gelecek nesiller için de çevresel sürdürülebilirliğin devam ettirilmesi, gelecek nesillerin de şimdiki nesiller gibi doğal hayattan faydalanmasını ve ekosistemin canlılığının korunması sağlanmaktadır.

Bir ülkenin çevresel sürdürülebilir endeks değeri ne kadar yüksek ise o ülkenin olumlu çevre değerlerini taşıma kapasitesini geleceğe taşımak o kadar kolaylaşmaktadır (Cui, vd., 2004). 2018 yılında yapılan araştırmalara göre çevresel performans endeksi değerleri en yüksek olan ülkeler İsviçre, Fransa, Danimarka, Malta ve İsveç iken en düşük olan ülkeler ise Nepal, Hindistan, Demokratik Kongo Cumhuriyeti, Bangladeş ve Burundi olmuştur (Akkuş Dağdeviren, 2019: 45). Göstergelerde de elde edildiği gibi çevresel performans endeksinin yüksek olduğu ülkeler daha çok gelişmiş ülkeler, düşük olduğu ülkeler ise az gelişmiş olan ülkelerdir.

Beşeri Kalkınma Endeksi, ülkelerin sadece ekonomik genişleme açısından değil aynı zamanda sosyal açıdan da gelişme seviyelerini ölçmektir. Beşeri Kalkınma Endeksi, sürdürülebilir kalkınmayı değerlendirmek ve farklı ülkeleri sıralamak amacıyla en yaygın olarak kullanılan ve referans alınan endekslerden birisidir (Jin, vd., 2020: 12). Sosyal ve ekonomik açıdan ülkelerin sürdürülebilir kalkınma derecelerinin ölçülebilmesine rağmen beşeri kalkınma endeksi çevresel açıdan sürdürülebilir kalkınma verilerini içermemektedir.

Ulusal kalkınma politikası oluşturmak için ulusal düzeyde sürdürülebilir kalkınmayı ölçmek amacıyla bir ölçüm yöntemi geliştirmek önemlidir. Ancak elde edilen endeksler sürdürülebilir kalkınmanın daha çok sosyal, ekonomik ve çevresel faktörlerden birini ölçmek amacıyla elde edilmiştir. Dolayısıyla sürdürülebilir kalkınmanın ölçümünü tek bir endekse indirmekte başta veri sıkıntısı olmak üzere sıkıntılar doğurmaktadır. Bu durumda bazı verilerin

dâhil edilmeden endekslerin hesaplanması ise sürdürülebilirliğin gerçek anlamda ne derece gerçekleştirilebildiğinin görülebilmesine engel olabilmektedir.

2.7. Bölüm Değerlendirmesi

Günümüzde ekonomik, sosyal ve çevresel anlamda yaşanan küresel gelişmeler sürdürülebilirlik kavramının önemini ortaya çıkarmaktadır. Sürdürülebilirlik kavramı literatürde farklı şekillerde tanımlanmış olsa da temel anlamda toplumların; ekonomik, sosyal ve çevresel yaşam standartlarının belirli refah düzeyine ulaştırılması ve sürdürülebilir duruma getirilebilmesidir.

Dünya nüfusunun hızla artışına bağlı olarak tüketimin de sürekli artması ve doğal kaynakların sürekli tükenmesi nedeni ile gelecek nesiller için kaynak sıkıntısı yaşanacağı düşüncesi geçmişten günümüze kadar tartışma konusu olmuştur. Aynı zamanda dünyada yaşanan ekonomik rekabet nedeniyle toplumların birinci amacı, üretim artışını sağlayarak ekonomik büyümeyi artırmak olmaktadır. Bu yüzden çevre faktörü, özellikle gelişmekte olan ülkeler için ikinci planda kalmaktadır. "Çevresel Kuznet Eğrisi" hipotezine göre toplumlarda ekonomik büyüme arttıkça çevre kirliliği artmakta, ekonomik büyüme belirli bir seviyeye ulaştıktan sonra büyüme arttıkça çevre kirliliği azalmaktadır. Gelişmekte olan ülkeler henüz sanayileşmeleri tamamlayamadıkları için temel amaçları üretim artışını gerçekleştirmek olduğu için ekonomik büyümeleri arttıkça çevre kirliliği de artmaktadır.

Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin ortak özelliklerinden birisi, bu ülkelerde milli gelirin düşük olmasına bağlı olarak sermaye ve tasarruflarının yetersiz olmasıdır. Bu yüzden bu ülkelerde yatırım oranları yetersiz kalmaktadır ve yatırımlardan istenilen verim alınamamaktadır. Buna bağlı olarak son yıllarda az gelişmiş ülkeler sermaye yetersizliği nedeniyle doğrudan yabancı yatırımları ülkelerine çekmek için rekabet içerisindedirler. Doğrudan yabancı yatırımlar, gelişmekte olan ülkelerde yatırım ve istihdam artışı, teknoloji gelişimi sağladığı için ekonomik gelişmeye katkı sağlamaktadır. Gelişmiş ülkeler ise kendi ülkelerinde çevre kirliliği yaratacak endüstrilerindeki üretimlerini doğrudan yabancı yatırımlar yolu ile gelişmekte olan ülkelere aktarmaktadırlar. Bu sayede gelişmekte olan ülkelerde artan büyümeye bağlı olarak çevre kirliliği artmakta, gelişmiş ülkelerde ise çevre kirliliği azalmaktadır. Dolayısıyla gelişmekte olan ülkeler, yaşanan küresel rekabette ayakta kalabilmek ve ekonomik sürdürülebilirliği sağlamaya çalışırken, çevresel sürdürülebilirlik

konusunda gelişmiş ülkelere göre çok geride kalmaktadırlar. Ancak, yaşanan iklim değişiklikleri, ekosistemin dengesinin bozulması ve biyoçeşitliliğin azalması gibi sorunlar nedeniyle çevre kirliliği artık ülkelerin kendi sorunları olmaktan çıkmış küresel bir sorun haline gelmiştir. Bu sorunlar sadece gelişmekte olan ülkelerin değil gelişmiş ülkelerin de problemleri haline gelmeye başlamıştır. Yaşanan iklim değişiklikleri ve doğal kaynakların yok olması, üretim faaliyetlerinin durgunlaşması, maliyetlerin yükselmesi ve verimliliğin azalması açısından toplumları ekonomik yönden zor bir duruma sokabilmektedir.

Ekonomi ve çevre kavramları birbirini etkileyen sürdürülebilirliğin ayrılmaz parçaları arasında yer almaktadır. Dolayısıyla toplumların çevre kirliliğini göz ardı ederek ekonomik büyüme odaklı faaliyetleri, sonuçta insanların hayatını ekonomik yönden de olumsuz etkileyebilmektedir.

Kalkınma, en genel anlamda toplumların ekonomik, sosyal ve siyasal anlamda toplumun refah seviyesini yükseltmek ve bu refah seviyesini korumak olarak ifade edilebilir. Kalkınma kavramı, klasik iktisattan günümüze kadar iktisat literatüründe tartışma konusu olmuştur. Klasik iktisat döneminde ekonomik büyümeyi konu alan kalkınma, toplumların hayat standardını etkileyen durumlar değiştikçe günümüzde daha geniş konuları kapsamaya başlamıştır. Günümüzde teknolojik gelişme, bilgi iletişim ağlarında ilerleme ve bilgi toplumunun ortaya çıkması ile toplumların hayata bakış açısı da değişmekte ve gelişmektedir. Dolayısıyla kalkınma yalnızca ekonomik anlamda ilerlemeyi değil sosyal, kültürel ve siyasi anlamda da ilerlemeyi ifade eder hale gelmiştir.

Dünyada yoksulluğu azaltmayı amaç edinen Binyıl Kalkınma Hedefleri ile kalkınma; dünya ülkelerini sosyal, ekonomik ve siyasi anlamda geliştirmeyi hedeflemiştir. Ancak Binyıl Kalkınma Hedeflerinden istenilen sonuçların alınamaması ve dünyada yaşanan çevresel tahribatın küresel anlamda bütün dünya ülkelerini etkilemesi ile günümüzde sürdürülebilir kalkınma konusu gündeme gelmiştir. Tüketim talebinin sürekli artması sonucu doğal kaynakların yok olması, dünya nüfusunun sürekli artışı ve kentlere doğru yoğun göçün gerçekleşmesi gibi nedenlerle çevresel kirliliğin bütün canlı hayatını olumsuz yönde etkilemesi, sürdürülebilir kalkınma konusunu günümüzün en önemli tartışma konularından birisi haline getirmiştir. Yaşanan çevresel sıkıntıların sonucunda ekosistemin dengesinin bozulması, iklim değişiklerinin yaşanması ve doğal felaketlerin artması sonucunda insan hayatı, sadece çevresel anlamda değil ekonomik ve sosyal anlamda da olumsuz etkilenebilmektedir. Aynı zamanda doğal kaynakların yok olması ve çevresel tahribatın artması gelecek nesillerin ekonomik, sosyal

ve çevresel anlamda hayatlarını olumsuz etkileyeceği düşüncesi 2015 yılında sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin gündeme gelmesine neden olmuştur.

Sürdürülebilir kalkınma hedefleri, başta gelişmekte olan ülkeler olmak üzere bütün dünya ülkelerini kapsaması ve dünyada sürdürülebilir bir dengenin oluşturulmasını amaçlaması nedeniyle önemlidir. Dünyada yaşanan küresel değişimlerden en fazla etkilenen ülkeler ekonomik gücü en zayıf olan ve toplumun büyük çoğunluğu yoksulluk içerisinde yaşayan az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerdir. Gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerde halkın büyük bir kısmı yeme-içme, barınma gibi temel ihtiyaçlarını karşılamaktan yoksundur. Bu ülkelerde sağlık ve eğitim alt yapısı çok düşüktür. Teknolojik gelişme bakımından gelişmiş ülkelerin çok gerisinde kalmaktadırlar. Ekonomilerinin büyük bir kısmı tarıma dayandığı ve modern üretim yöntemleri geliştirilemedikleri için yaşanan iklim değişiklikleri nedeniyle üretim faaliyetleri olumsuz etkilenebilmektedir. Dolayısıyla ekonomik gelişme yönünden çok yavaş ilerleyebilmektedirler. Bu yüzden uluslararası alanda rekabet güçleri çok zayıf kalmaktadır. Sürdürülebilir kalkınma hedefleri ile başta yoksulluğu azaltmak amacıyla bütün dünya ülkelerinin ekonomik, sosyal ve çevresel yönden sürdürülebilir toplum yapısı oluşturulmak istenmektedir. Bu amaç doğrultusunda gelişmekte olan ülkeler ile gelişmiş ülkeler arasındaki farklılıkları gidermek ve gelişmekte olan ülkelerin de uluslararası alanda söz sahibi olmaları için faaliyetler gerçekleştirilmektedir.

Küresel boyutta gerçekleşen rekabet sonucunda gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki eşitsizliğin sürekli artması ve yoksulluk sınırının sürekli yükselmesi nedeniyle; toplumların her ne pahasına olursa olsun üretimlerini artırarak ekonomik gelişmeyi artırma çabaları ortaya çıkmaktadır. Artan bu rekabet sonucunda özellikle gelişmekte olan ülkelerde çevresel tahribatın sonucunda ortaya çıkan kaynak sıkıntısı ve doğal dengenin bozulması, şimdiki ve gelecek nesillerin ekonomik, sosyal ve çevresel problemlerle karşı karşıya olduğunu göstermektedir. Bu nedenle dünyayı daha yaşanılabilir hale getirebilmek adına sürdürülebilir kalkınma bütün dünyada en önemli konulardan birisi haline gelmiştir. Dolayısıyla sürdürülebilir kalkınmayı ölçmek amacıyla günümüzde pek çok araştırmacı ve uluslararası kuruluş tarafından çalışmalar başlatılmıştır. Bu çalışmalar sonucunda gerek tek başına sürdürülebilir kalkınmayı incelemek gerekse sürdürülebilir kalkınmanın sosyal, ekonomik ve çevresel gibi farklı boyutlarını ayrı ayrı incelemek amacıyla farklı indeksler ve ölçüm yöntemleri geliştirmiştir. Ancak elde edilen ölçüm yöntemleri, sürdürülebilir kalkınmanın daha çok ekonomik, sosyal ve çevresel boyutunu ayrı ayrı ele almaktadır. Sürdürülebilir kalkınmayı

tek bir endekse indirerek ölçme yönteminde veri sıkıntısı gibi sorunlar ortaya çıkabilmektedir. Bu nedenle bazı verilerin endekse dâhil edilmemesi, sürdürülebilirliğin gerçek anlamda ne derece gerçekleştirilebildiğinin hesaplanmasına engel olabilmektedir. Dolayısıyla bu durum, izlenebilecek politikaların değerlendirilmesinde ve geleceğe yönelik yapılacak tahminlerde gerçeği yansıtmayan sonuçların elde edilmesine yol açabilmektedir.

Çoğunluğu gelişmekte olan ülkelerden oluşan BRICS ülkeleri, son yıllarda kaydettikleri ekonomik ilerlemelerle dünya kamuoyunda kendinden en fazla bahsettiren ülke grubu haline gelmiştir. BRICS topluluğunda, son yıllarda dünyada en fazla ekonomik gelişme gösteren Çin ve Hindistan yanısıra AB ve ABD gibi ekonomilere enerji ihracatı gerçekleştiren Rusya gibi bir enerji devinin yer alması, bu topluluğun dünya piyasasında önemli bir yer edinmesini sağlamaktadır. BRICS ülkeleri, ekonomik büyüme yanı sıra son dönemde en önemli tartışma konularından birisi olan sürdürülebilir kalkınma konusunda da önemli ilerlemeler kaydetmektedir. Türkiye'nin de son yıllarda BRICS ülkeleri ile gerçekleştirdiği ekonomik faaliyetleri, Türkiye'nin BRICS topluluğuna katılacağı düşüncesini tartışma konusu haline getirmektedir. Bu yüzden bir sonraki bölümde BRICS ülkelerinin tarihsel gelişimi, BRICS-T ülkelerinin dış ticaret durumları ve BRICS-T ülkelerinin sürdürülebilir kalkınma konusunda gerçekleştirdikleri faaliyetler incelenecektir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
BRICS-T ÜLKELERİNDE SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA

Günümüzde uluslararası ekonomik sistemde gelişmiş ülkelerin payı azalırken gelişmekte olan ülkelerin payı artmaya başlamıştır. 2008 yılında gerçekleşen küresel finansal kriz sonrasında gelişmiş ülkelerin büyüme performansında yavaşlama görülürken gelişmekte olan ülkelerin hem dünya üretimindeki payları artmış hem de küresel ekonomide daha fazla etkili olmaya başlamışlardır (İstikbal, vd., 2019: 48). Krizin etkisinin azalmasıyla birlikte gelişmiş ülkeler küresel alanda daha az etkili olmaya başlamışlardır ve ekonomik reformlar konusunda gelişmekte olan ülkelere göre daha yavaş ilerlemeye başlamışlardır. Bu yüzden BRICS gibi ekonomik yapılanmalar artmaya başlamıştır. Bu yapılanmalar özellikle gelişmekte olan ülkelerin uluslararası ekonomik sistemlerde daha fazla söz sahibi olmasını sağlamak ve temsil güçlerini artırmak nedeniyle değişen dünya düzeninde etkili olmaktadır. BRICS ülkelerinin temel hedefleri genel olarak iki madde halinde sıralanabilmektedir:

- ✓ Küresel ekonomik sistemde daha adil ve eşit koşulların hâkim olduğu bir rekabet ortamının sağlanması yanı sıra kendi aralarında işbirliğini güçlendirmek ve dünya ekonomisinde daha fazla güç sahibi olmak
- ✓ ABD merkezli tek kutuplu siyasi ve ekonomik yapının artık sürdürülemez olduğunu göstermek ve kendilerinin de uluslararası siyasi ve ekonomik yönetimde söz sahibi olmalarını sağlanmak

BRICS üyesi ülkelerin kendi aralarında işbirliğini geliştirmesi, ekonomik, siyasi ve demografik yapıları ile küresel siyasete bakış açıları arasında farklılıkların bulunmasına rağmen ABD gibi gelişmiş ülkelerin ekonomik yavaşlamasından kaynaklanan boşluğu doldurması açısından dünya ekonomisinde önemli yer tutmaktadır (Zaman vd., 2016). BRICS oluşumu aynı zamanda son yıllarda gelişmekte olan ülkelerin dünya ekonomisinde söz sahibi olduklarının ve ekonomik anlamda büyük ölçüde ilerleme kaydettiklerinin de göstergesidir.

Küresel bir rekabetten çok BRICS ülkeleri dünyadaki eşitsizlikleri ortadan kaldırmayı amaçlamıştır. Sovyetler Birliğinin yıkılmasından sonra tek kutuplu olarak görülen dünya düzeni artık çok kutuplu olarak görülmektedir ve BRICS gibi oluşumlar çok kutuplu olarak dünya ekonomik ve siyasi sisteminde alternatif güç merkezi olarak görülmektedir (Hatipler ve Kazel, 2019: 573). BRICS ülkeleri yirmi birinci yüzyılın ilk on yılında ekonomik kalkınmada önemli

ölçüde yol almıştır. Bu süreç içerisinde kurdukları BRICS Kalkınma Bankası ile hem Dünya Bankası hem de IMF benzeri uluslararası finans kurumu işlevinin yürütülmesi için önemli bir adım atmışlardır (İstikbal, vd., 2019: 48). Aynı zamanda kendi içerisinde kurumsallaşma yoluna girmişlerdir. BRICS ülkeleri gerçekleştirdikleri iş birliği yoluyla hem uluslararası sisteme daha fazla etki etme hem de küresel finans düzenine alternatif oluşturmaya çalışmaktadırlar (Ali vd., 2018). BRICS ülkeleri bu yeni çok kutuplu dünya düzeninde gelişmiş ülkelere karşı daha az bağımlı olmayı ve yeni bir ekonomik düzen oluşturmayı amaçlamaktadırlar.

3.1. BRICS Ülkelerinin Tarihsel Gelişimi

ABD'nin Uluslararası Para Fonu'nda (IMF) yüzde 16.54 oranında ve Dünya Bankası (WB) grubu Guvernörler Konseyi'nde yüzde 16,36 oranında oy hakkı ile karar alma gücüne sahip olması BRICS ülkelerinin bir araya getiren temel etkenlerden birisi olmuştur (Poyraz, 2019: 437). ABD'nin IMF ve WB gibi dünya ekonomisinin en önemli iki kuruluşunda yüksek oranda oy hakkına sahip olması, uluslararası ekonominin yönetiminde çok etkili bir güce sahip olmasını sağlamaktadır. Dolayısıyla ABD gibi güçlü bir ekonomiyle rekabet edebilme isteği, BRICS ülkelerini ortak bir amaç etrafında toplamaktadır.

Gelişmekte olan Asya ülkelerinin ağırlıkta olduğu BRICS ülkeleri kalkınmakta olan ekonomiler için yeni bir dünya düzeni hedeflemektedirler. Bu nedenle öncelikle BRIC olarak adı geçen oluşum, 2006 yılının eylül ayında daha kapsamlı bir işbirliğini gerçekleştirmek amacıyla Brezilya, Hindistan, Rusya ve Çin ülkelerinin Dışişleri Bakanlarının gözetiminde ilk toplantı yapılmıştır (Birol ve Demirgil, 2020: 548). Ülkeler gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler olarak iki gruba ayrılmaktadır. Küreselleşmeyle birlikte ülkeler, ticari ve finansal alanda işbirliklerini artırarak ekonomik bütünleşmelere yönelmektedir. Bunda dünya ekonomisinde söz sahibi olmak, ekonomik büyümelerini artırmak ve küresel ekonomide rekabet gücünü artırmak gibi nedenler söz konusudur. Ekonomik bütünleşmeler, coğrafi, ekonomik gibi temellere dayanmaktadır. Gelecekte dünya ekonomisinde en önemli iktisadi yapılaşma olacağı düşünülen BRIC ve topluluğa daha sonradan Güney Afrika'nın da katılımıyla oluşturulan BRICS ülkeleri farklı ekonomik, sosyal ve siyasal yapılara sahiptirler. Ancak topluluğu bir araya getiren temel amaç dünya ekonomisinde söz sahibi olmak ve ekonomik büyümede ilerleme kaydederek küresel ekonomide rekabet gücüne ulaşmaktır. Bu amaçla 2006 yılında BRIC topluluğu, bu hedefler çerçevesinde ilk kez bir araya gelmişlerdir. 2009 yılından itibaren

düzenli olarak ekonomik ve siyasi alanda daha güçlü bir işbirliği gerçekleştirmek üzere toplanılmış ve 2011 yılında Güney Afrika'nın da birliğe katılması sonucunda bugünkü halini oluşturan BRICS oluşumu gerçekleştirilmiştir (Sidiropoulos vd., 2018: 34). BRICS oluşumu kapsamlı siyasi ve ekonomik altyapısı ile bugünkü gelişmiş ülkelerin yerine yeni dünya düzenini etkilemeye çalışmaktadır. 2017 yılı verilerine göre BRICS ülkeleri dünya nüfusunun yüzde 42'sini ve küresel ekonominin yüzde 23'ünden fazlasını oluşturmaktadır ve aynı zamanda G20'ye üye olmaları nedeniyle küresel düzeyde güç denkleminin kuzeyden güneye kaydığının önemli bir göstergesidir (Öztürk ve Küsmez, 2019). BRICS topluluğundaki bu ilerleme, dünya ekonomisinde ekonomik güç dengelerinin değişmekte olduğunu ve gelecek yıllarda gelişmekte olan ülkelerin, gelişmiş ülkelerin yerini alarak dünya ekonomisinde söz sahibi olacaklarını göstermektedir. BRICS ülkeleri 2008 küresel finans krizi sonrasında dünya ekonomisinin yavaşlamasına rağmen 2008-2017 yılları arasında yüzde 30'luk büyüme gerçekleştirmiştir (Göcen ve Kaya, 2021). Dolayısıyla BRICS ülkeleri, gelecek yıllarda da dünya ekonomisinin büyümesine ve refah artışına katkıda bulunacak potansiyeli taşımaktadır.

Yükselen piyasa ekonomilerinin küresel ekonomik sistemde gün geçtikçe daha fazla etkili olmaları yeni ekonomik oluşumların ortaya çıkmasına neden olmuştur. 1970'lerden itibaren gelişmekte olan ülkelerin ekonomik büyüme performansı gelişmiş ülkelerin performansına göre daha iyi durumdadır. BRICS ülkeleri kendi aralarında ekonomik alandaki yapılaşmalarla ve kurumsal yapısını oluşturarak ekonomik kriz dönemlerinde düşüşe geçen dünya ekonomisinden en az zararla çıkan ve son yıllarda en hızlı büyüyen ekonomik topluluklar arasına yerleşmiştir.

Hindistan, Brezilya, Rusya ve Çin devlet başkanları 2009 yılında Rusya'da ilk BRIC zirvesini gerçekleştirmiş ve ileride yapılacak zirvelerde de konuşulacak olan "uluslararası finansal ve siyasi kuruluşlarda reform" başlığı zirvenin konusu olmuştur (Karakurt, 2016). Zirvede aynı zamanda küresel gıda güvenliği, kalkınma yardımları, iklim değişikliği, enerji güvenliği ve küresel finansal kriz gibi konular da tartışılmıştır. Böylece BRIC ülkeleri dünya piyasalarında etkin bir rol oynamaya başlamıştır.

Nisan 2010'da Brezilya'da gerçekleştirilen 2. BRIC zirvesinde 2008 krizi sonrası Dünya Bankası ve IMF'deki değişim talepleri, G20 ilişkileri, iklim değişikliği, Birleşmiş Milletler'de reform talebi ve BRIC ülkeleri arasında işbirliğinin geliştirilmesi ile ilgili konular tartışılmıştır

(Göcen ve Kaya, 2020: 52). Ekonomik açıdan farklı özellikler göstermelerine rağmen BRIC ülkeleri kendi aralarındaki ekonomik işbirliği sayesinde dünya ekonomisinde önde gelen ülkeler arasında yer almaktadırlar. Özellikle son yıllarda dünyanın en hızlı büyüyen ekonomileri arasında yer alan Çin ve Hindistan gibi ülkelerin bu topluluğun içinde yer alması ve bu topluluğu yönetmesi BRIC ülkelerinin ilerleyen yıllarda da büyüme hızlarının artacağını ve dünyanın önde gelen ülkeleri arasında yer alacağını göstermektedir. Toplantıda uluslararası konuların yanında bölgesel ve yerel sorunlara da yer verilmiş, akademi ve eğitim alanlarındaki işbirliğini artırma yoluna gidilmiş, ilk kez gerçekleştirilen BRIC İş Formu ve BRIC Akademi Forumu yeni işbirliği alanlarının göstergesi olarak ortaya çıkmıştır (Aris ve Snetkov, 2021: 334). Yerel ve bölgesel konulara değinilerek BRIC ülkelerinin uluslararası alanda sorunları yanı sıra kendi ülkelerinde de büyümeyi ve kalkınmayı önleyen problemlerin ortadan kaldırılması hedeflenmektedir. Benzer büyüme oranlarına sahip olan BRIC ülkelerinin kalkınma problemlerini ortadan kaldırmak amacıyla yerel ve bölgesel farklılıkların ortadan kaldırılması bu ülkelerin sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşabilmelerinde yol gösterici olabilir.

BRIC topluluğunun 3. zirvesi 2011 yılının nisan ayında Çin'de gerçekleştirilmiştir (Sezer, 2018). Güney Afrika'nın da bu zirveye katılması sonucu topluluk BRICS ismini almıştır. Ekonomik refahın adil paylaşımının ana gündem maddesi olduğu toplantıya Latin Amerika, Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının hepsinden temsilciler bir araya gelmişlerdir (Aşçı, 2019). BRICS oluşumunun ana sebeplerinden birisi dünya ekonomisinde gelişmekte olan ülkeler ile gelişmiş ülkeler arasındaki farkı ortadan kaldırarak bütün ülkelerin adil bir ekonomik ve sosyal paylaşıma sahip olmalarını sağlamaktır. Bu bağlamda "Küresel istikrar için Güvenlik ve Refah" konusu ile toplanan 4. BRICS zirvesi, mart 2012'de Hindistan'ın başkenti Yeni Delhi'de gerçekleştirilmiştir (Birol ve Demirgil, 2020). Sürdürülebilir kalkınma ve küresel yönetişimin vurgulandığı zirvede:

- ✓ Refahın artırılması
- ✓ Rekabet alanlarının BRICS ülkeleri özelinde geliştirilmesi
- ✓ Küresel finans krizi sonrası yapılması gereken konular tartışılmıştır. Ortadoğu ülkeleri arasında süren çatışmalar ve Suriye'de meydana gelen iç savaşın diyalog yoluyla çözülmesi gerektiği

- ✓ İran'a uygulanan uluslararası baskının hafifletilmesi ve nükleer müzakerelerin sürdürülmesi
- ✓ IMF reformlarının gelişmekte olan ülkeler lehine düzenlenmesi
- ✓ Arap-İsrail çatışmasının çözümlenmesi ve bağımsız bir Filistin devletinin kurulması, gibi uluslararası kamuoyunu ilgilendiren konular hakkında açıklamalarda da bulunan BRICS bu zirve ile Ortadoğu'ya olan ilgisi dikkat çekmiştir.

BRICS oluşumu yalnızca ekonomik nedenlerle bir araya gelmemiştir. Aynı zamanda bütün dünyada sosyal ve politik anlamda eşitliğin ve refahın sağlanması amacıyla birlik oluşturma amacını taşımaktadır. 4. BRICS zirvesinde sürdürülebilir kalkınma konusuna vurgu yapılması BRICS ülkelerinin kendi aralarında ve bütün dünyada sosyal, ekonomik ve çevresel bakımdan bir fırsat eşitliği sağlanmak istendiğini göstermektedir. Bu amaçla 2013 yılında BRICS oluşumunun 5. zirvesi Güney Afrika'da gerçekleştirilmiş ve zirvede BRICS üyesi olmayan ülkelerle işbirliği ve koordinasyonun artırılması konusunda açıklamalarda bulunulmuştur (Anuşlu ve Fırat, 2020: 43). Dolayısıyla BRICS ülkeleri kendi topluluğu dışındaki ülkeler ile de işbirliği yaparak bütün dünyada yükselen bir güç olarak adım atmaya ve tanınmaya başlamıştır.

BRICS ülkelerinin 5. Zirvesi "BRICS ve Afrika-Kalkınma, Bütünleşme ve Sanayileşme için İşbirliği" konusu ile toplanmıştır (Larson, 2019: 1). BRICS Ülkelerinin 5. Zirvesinin Afrika'da ve Afrika konulu başlık ile toplanması BRIC ülkelerinin Afrika'ya verdiği önemi göstermektedir. Ayrıca Çin'in son yıllarda Afrika'ya yatırımlarının artması BRICS ülkeleri arasında ekonomik işbirliğinin gün geçtikçe güçlendiğinin göstergesidir.

BRICS topluluğunun altıncı zirve toplantısı kapsayıcı büyüme için sürdürülebilir çözümler konusu başlığı altında 100 milyar dolarlık sermaye ile Yeni Kalkınma Bankası ve Koşullu İhtiyat Fonunun kurulması ile sonuçlanmıştır (Poyraz, 2019: 439). İhtiyat Fonu şeklindeki bu düzenlemeyle ulaşılmak istenen amaç mali istikrarı güçlendirerek mevcut uluslararası parasal ve finansal yapıdaki değişimleri tamamlamaktır (Ali vd., 2018). Dolayısıyla ekonomik alandaki sürdürülebilirliği ve istikrarı sağlamaktır. Bu hedef aynı zamanda "ödemeler dengesindeki kısa dönemli daralma ve baskılara karşı destek fonu" olarak da tanımlanabilmektedir (Erdem, 2016). Böylece ödemeler dengesinde ortaya çıkan açıkları fazla büyümeden kapatarak topluluğun ekonomik durumundaki ilerlemelerin devamını sağlamaya çalışılmaktadır.

2015 yılının temmuz ayında gerçekleşen 7. BRICS zirvesinde "Küresel Kalkınma için Güçlü Bir Faktör" konulu toplantıya Avrasya Ekonomi Birliği ve Şangay İşbirliği Örgütü'ne (ŞİÖ) üye devletlerinin temsilcileri de katılmıştır (Kırbaşoğlu ve Tüfekçi, 2020). Küresel yönetişim, terörizm ile kapsamlı mücadele, sürdürülebilir kapsamlı büyüme, iklim değişikliği ve kültürel işbirliği alanlarındaki çalışmalar tartışılmıştır. Böylece küresel alanlardaki konulara değinilerek sosyal, ekonomik, çevresel ve politik anlamda uluslararası alanda işbirliği yaratma çabası içerisinde olunduğu bütün dünya ülkelerine gösterilmiştir.

Ekim 2016'da gerçekleştirilen 8. BRICS zirvesinde; uzayın barışçıl kullanımı, Suriye'de barışın sağlanması, sivil nükleer enerjiye rahat ulaşım ve bunun finansmanı, Paris iklim anlaşmasının yürürlüğe girmesi ve iklim değişikliği, uluslararası hukuka aykırı bir şekilde yapılan askeri hareketlerin ve ekonomik yaptırımların kınanması, devletlerin iç işlerine karışılmaması gerektiği, IMF kotalarında gelişmekte olan ülkeler daha fazla yer verilmesi ve BM Güvenlik Konseyinde kapsamlı reform gibi konular ele alınmıştır (Zaman, vd., 2016). 8. BRICS zirvesinde ekonomik, sosyal ve politik anlamda özgürlüklere vurgu yapılarak ülkelerin birbirlerinin iç işlerine karışılmaması gerektiği ön plana atılmıştır.

9. BRICS zirvesi 2017 yılında Çin'de düzenlenmiştir ve toplantıda iklim değişikliği, ticari korumacılık, Kuzey Kore'nin nükleer denemeleri, e-ticaret ve siber güvenlik gibi konular tartışılmıştır (Poyraz, 2019: 443). IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası finans kuruluşlarında gerçekleştirilen reformlardan sonra BRICS ülkelerinin küresel ekonomide temsil güçleri yükselmiştir ve oluşturdukları yeni finansal kurumlarla ekonomileri daha güçlü bir hale gelmiştir. BRICS ülkeleri, yükselen ekonomileri ve yüksek nüfus oranları ile birlikte dünya ülkelerine ekonomik, politik ve diğer açılardan egemen bir güç olma potansiyeline sahiptirler.

3.2. BRICS-T Ülkelerinin Ekonomik Performansı

Brezilya, Rusya, Hindistan ve Çin tarafından oluşturulan BRIC ülkeleri, 2001 yılında Goldman Sachs iktisatçısı Jim O'Neill tarafından "yükselen ekonomiler" şeklinde tanımlanmış ve bu ülkelere Güney Afrika'nın da katılmasıyla BRICS adını almıştır (Karakurt, 2016). Hindistan ve Çin gibi dünyanın en kalabalık nüfusuna sahip olan, en hızlı ekonomik gelişme gösteren ve dünyanın en büyük enerji ihracatçısı olan Rusya gibi ülkelerin yer alması BRICS topluluğunun geleceğin dünya liderleri arasında yer alacağını düşündürmektedir.

2008 küresel finans krizi sonrasında gelişmiş ülkelerin büyüme performansında düşüş olması ve gelişmekte olan ülkelerin küresel ekonomide ve dünya üretiminde paylarının artması, bu ülkelerin küresel sistemde daha fazla etkin olmalarını sağlamıştır. Gelişmiş ülkelerin özellikle G20 gibi platformlara katılmaları küresel ekonomide daha etkili olmalarını sağlamıştır. Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD), uluslararası sistemde temel güç pozisyonunu korurken özellikle 2008 krizinden sonra diğer gelişmiş ülkeler gibi güç kaybederek ekonomik büyüme sürecinin yavaşlaması ve Küresel Güney ülkeleri arasındaki ekonomik büyüme, bu ülkelerin uluslararası sistemde yeni bir güç olarak ortaya çıkmalarına neden olmuştur (Hatipler ve Kazel, 2019: 571). ABD gibi gelişmiş ülkelerin son yıllarda küresel ekonomide güç potansiyellerinin azalması ve gelişmekte olan ülkelerin de artık dünya ekonomisinde söz sahibi olma çabaları BRICS (Brezilya, Rusya, Çin, Hindistan ve Güney Afrika) gibi oluşumların artmasına neden olmuştur. BRICS oluşumu ülkeler arası ortaklıklar ve ortak hedeflerle kendilerine ait yeni bir bölge olarak ortaya çıkmıştır. Hurrell (2006)'a göre BRICS ülkelerinin üç önemli özelliği dikkat çekicidir:

- ✓ BRICS ülkelerinin küresel ekonomide son yıllarda daha etkili bir role sahip olduklarına dair inancı paylaşmaları
- ✓ Hepsinin ekonomik, askeri ve siyasi güç kaynağına sahip olmaları
- ✓ Aralarında askeri, siyasi ve ekonomik alanda resmi ilişkilerin gelişmesi (Şanghay İşbirliği Örgütü aracılığıyla Çin ve Rusya İşbirliği (SCO), Çin-Rusya ortak askeri tatbikatları, G20'nin DTÖ içinde Brezilya ve Hindistan tarafından yönetilen yeni bir güney koalisyonu oluşturulması, Hindistan, Brezilya ve Güney Afrika arasında bağların IBSA biçiminde güçlendirilmesi, Çin'in Hindistan ve Brezilya ile ekonomik ilişkilerin güçlendirilmesi).

BRICS ülkelerinin dünya ekonomisine katkısı çok yüksektir. BRICS ülkelerini dünya ekonomisinin yaklaşık beşte birini oluşturmaktadır. Bu ülkelerin nüfusu dünya nüfusunun yaklaşık yarısına denk gelmektedir.

Son yıllarda gelişmiş ülkelere göre daha hızlı bir büyüme performansı gösteren BRICS ülkeleri arasında yer alan Brezilya, Rusya, Hindistan ve Çin yabancı yatırımların birçoğuna ev sahipliği yapmış ve küresel ekonomik sistemin önemli oyuncuları arasına yerleşmişlerdir (Hatipler ve Kazel, 2019: 573). Bu süreçte kurulan Yeni Kalkınma Bankası (New Development

Bank: NDB) ve İhtiyati Rezerv Düzenlemesi (Contingent Reserve Arrangement: CRA) kuruluşlarının önemli rolü bulunmaktadır. Bu kuruluşlar sayesinde BRICS ülkeleri hem kendi içerisinde kurumsallaşma yoluna gitmiştir hem de uluslararası ekonomik sistemde daha fazla etkili olmaya başlamıştır. Böylece gelişmiş ülkelere daha az bağımlı bir ekonomik kuruluş olma yolunda ilerleme kaydetmiştir. Yeni kalkınma bankası hem dünya bankası (WB) hem de Uluslararası Para Fonu (IMF) benzeri uluslararası finans kurumu görevi üstlenmektedir. BRICS Kalkınma Bankası olarak da isimlendirilen Yeni Kalkınma Bankasının temel amacı altyapı projelerinin finansmanını ve sürdürülebilir kalkınmayı desteklemektir (Jash, 2017: 7).

Altyapı gelişimi ekonomik ve sosyal gelişimin temel hareket noktası olması nedeniyle önemlidir. Yeni Kalkınma Bankası'nın BRICS ülkelerinin gelişiminde ihtiyaçlar ve finansman konusunda destek sağlayarak ekonomik ve sosyal açıdan gelişimini tamamlaması için destek sağlamaktadır. İhtiyati Rezerv Düzenleme kurumunun temel amacı ise BRICS ülkeleri arasında ödemeler dengesinde ortaya çıkan açıkların kapatılmasında destek sağlamaktır (Erdem, 2016). BRICS topluluğunun oluşumundan itibaren bu ülkeler arasında dış ticaret hacminde önemli artışlar gerçekleşmektedir. BRICS topluluğunun artan ihracat oranı yanı sıra ithalat rakamlarında da önemli artışlar gerçekleşmektedir. Bu durum BRICS ülkelerinin uluslararası siyasal ve ekonomik alanda bağımsız hareket etmesini engellemektedir.

BRICS ülkeleri gelişmekte olan ülkeler arasında benzersiz bir profile sahiptir. Öte yandan, BRICS ülkeleri; düşük maliyetli işçilik, zengin maden kaynakları ve teknolojik yenilik gibi oldukça bol miktarda üretim kaynağına sahiptir. Brezilya, Rusya ve Güney Afrika maden kaynaklarına büyük ölçüde dışa bağımlıyken, bu ülkeler mineral kaynakları bakımından oldukça zengin ve diğer ülkelere mal ihraç etmektedir. (Zaman vd., 2016: 1264). BRICS ülkeleri, farklı ekonomik yapılara sahip olsalar da Mutlak Üstünlük ve Karşılaştırmalı Üstünlük teorileri varsayımlarına dış ticaret yoluyla ekonomik gelişme düzeylerini artıracak potansiyele sahiptirler.

Uluslararası düzende etkili olabilecek potansiyele sahip olan BRICS ülkeleri kendi aralarında ekonomik, kültürel ve politik açılardan farklı özellikler göstermelerine rağmen son yıllarda dış ticaret ve doğrudan yabancı sermaye yatırımları sayesinde elde ettikleri döviz rezervleri ile paralel bir ekonomik büyüme performansı göstermişlerdir (Ersungur vd. 2017: 397). Bunda DTÖ ile işbirliği sürecine girerek dışa açılma politikası izlemeleri, ihracat ve yatırım oranlarındaki artışlar etkili olmuştur. BRICS ülkelerinin 15 Nisan 2010'da Brezilya'da

gerçekleşen 2. BRICS Devlet ve Hükümet Başkanları Zirvesi sonrasında yayınlanan ortak bildiride, 14 Nisan 2011'de Çin'de gerçekleşen toplantıda, 25-27 Mart 2013 tarihleri arasında Güney Afrika'da gerçekleşen 5. BRICS zirvesi sonrasında yayınlanan ortak bildiride, 30 Kasım 2018'de Arjantin'de ve 28 Haziran 2019'da Japonya'da gerçekleşen G20 Zirvesi kapsamında BRICS liderler toplantısında kurallara dayalı, şeffaf, ayrım gözetmeyen, açık ve özgür bir dış ticaret politikası gerçekleştirilmesi gerektiği gündem konuları arasında yer almıştır (Göcen ve Kaya, 2021). Aynı zamanda bu toplantılarda dış ticarette korumacılık ve tek taraflılık ilkelerinin DTÖ'nün yapısına ve kurallarına aykırı olduğu vurgulanarak, ekonomik gelişimin sağlanması ve BRICS ülkeleri gibi gelişmekte olan ülkelerin dünya piyasalarındaki hâkim güçler arasında yer alabilmeleri için serbest dış ticaretin genişletilmesinin önemi üzerinde durulmuştur. BRICS ülkelerinin gerçekleştirdikleri bu zirveler sonucunda, BRICS ülkelerinin dünya dış ticaret hacmine katkıları son yirmi yılda yaklaşık olarak üç kat artmıştır (Rassol vd., 2021: 1013). BRICS ülkelerinin bu yükselişinde ihraç ettiklerin malların çeşitliliğinin ve birbirleri arasında gerçekleştirdikleri dış ticaret hacminin artması etkili olmuştur.

Bu ülkelerin sahip oldukları gayrisafi yurtiçi hasılalarına, kişi başına düşen milli gelirlerine, nüfuslarına, yaptıkları askeri harcamalara, dünyada kapladıkları alana, sahip oldukları doğalgaz ve petrole bakarak BRICS hakkında fikirler edinebiliriz. Ayrıca işçi ücretlerinin düşük olması, genç ve artan bir nüfusa sahip olmaları, doğrudan yabancı sermaye yatırımı çekebilmeleri, düşük üretim maliyetleri gibi faktörler de ilgili ülkelerin neden önem arz ettiğini gösterebilir (Ağır ve Yıldırım, 2015: 39).

Her ne kadar BRICS ülkeleri ticaret yapıları bakımından birbirilerinden farklılık gösterseler de aralarında geliştirdikleri mal ve hizmet ticareti nedeniyle ekonomik gelişimlerine bakılarak son yıllarda en hızlı büyüyen gruplaşma olarak göze çarpmaktadırlar. Dolayısıyla BRICS ülkelerindeki hızlı ekonomik büyümenin nedenleri arasında birbirleri arasındaki mal ve hizmet ticareti sayılabilir.

3.3. BRICS Topluluğu ve Türkiye İlişkisi

21. yüzyıl hem siyasal anlamda hem de ekonomik anlamda önemli ve hızlı değişimlere sahne olmaktadır. Ekonomik ve politik olarak yaşanan küresel gelişmeler dünyada ülkeler arasında ticari ilişkilerin de değişmesine ve bunun sonucunda yeni toplulukların oluşmasına yol açmaktadır. Özellikle neoliberal politikanın güvenilirliği ciddi anlamda sarsan 2008 küresel

krizin ardından ABD'de ve Avrupa ülkelerinde yaşanan gerilemeler dünya siyasetinde ve ekonomisinde dış ticaretin yön değiştirmesine neden olmuştur (Kutlay, 2019:4; Tekbaş, 2019: 398). Küreselleşmenin ve bunun sonucunda gelişen ekonomik bütünleşmeler sonucunda gelişmekte olan ülkeler arasında yükselen ekonomiler olarak değerlendirilen BRICS ülkeleri ve Türkiye son dönemde ortak hareket etmeye başlamıştır. 2018 yılında Johannesburg'da düzenlenen 10. BRICS zirvesine Türkiye cumhurbaşkanının, İslam İşbirliği Teşkilatı dönem başkanı olarak katılması, Türkiye'nin BRICS ile ilk kurumsal ilişkiyi kurduğunu göstermekle birlikte, grubun daimi üyesi olma yönünde önemli adımlar attığı tartışmalarını gündeme getirmektedir (Ayan, 2019; İstikbal vd., 2019: 59). Başta Rusya ve Çin olmak üzere BRICS ülkelerinin dünya ekonomisinde pazarlarını genişletme düşüncesi ve Türkiye'nin de dış politikada ekonomik ve siyasi olarak daha etkin rol alma düşüncesi birbiriyle örtüşmektedir.

BRICS-T ilişkisi hem BRICS topluluğu hem de Türkiye açısından avantajlar sağlamaktadır (Ayan, 2019: 2). Bunlardan birincisi Türkiye'nin BRICS topluluğuna katılması BRICS statüsünün artmasını sağlayacaktır. Çin ekonomisi dünya ekonomisinde lider konuma gelmek amacıyla topluluğa diğer gelişmekte olan ülkeleri de katarak BRICS'si genişletme çabası içerisindedir. Aynı zamanda Türkiye'nin içerisinde bulunduğu jeopolitik ve stratejik konumu nedeniyle BRICS ülkelerinin dış ticaretinin artmasında önemli bir bağlantıya sahiptir. İkincisi Türkiye açısından avantaj sağlamaktadır. Türkiye'nin son yıllarda BRICS ülkeleri ile artan ticareti sayesinde AB gibi batılı ülkelere olan bağımlılığını azaltmasında önemli avantaj sağlayacaktır. Türkiye ekonomisi, coğrafi ve tarihsel yakınlığı bakımından dış ticaretinin büyük bir bölümünü Almanya, İngiltere, İtalya ve Fransa gibi AB ülkeleri ile yaparken son dönemlerde başta Çin ve Rusya olmak üzere BRICS ülkeleri ile dış ticaret hacminde artış gerçekleşmiştir (Ersungur vd., 2017: 396). Türkiye ekonomisi ithal ettiği enerjinin büyük bir kısmını Rusya'dan ve ithal ettiği teknolojik ürünün büyük bir kısmını ise Çin'den karşılamaktadır. Türkiye'de sürdürülebilir kalkınmayı sağlamak ve çevresel sürdürülebilirlik kapsamında ekonomik büyümeyi sağlamak için yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımını artırma çabası içerisindedir. Ancak kullandığı enerji kaynaklarının büyük bir kısmı Rusya'dan ithal ettiği fosil yakıtlardan oluşmaktadır. Dolayısıyla sürdürülebilir ekonomik büyümeyi sağlamak için en önemli girdi faktörlerinden birisi olan enerjiyi Rusya'dan elde etmektedir. Aynı şekilde sürdürülebilir kalkınmayı yakalamak için, modern çağın gereksinimlerine ayak uydurmak ve teknolojik gelişimin sağladığı imkânlardan yararlanmak için Türkiye'nin teknolojik altyapısı henüz yeterince gelişmemiştir. Bu yüzden Çin, Türkiye'nin teknoloji

ithalatında büyük paya sahiptir. Çin ve Rusya'nın, Türkiye'de sürdürülebilir kalkınmanın sağlanmasında önemli bir faktör olan teknoloji ve enerji ticaretinde büyük payının bulunması, Türkiye ve BRICS ilişkisinin ilerlemesinde payının bulunduğu söylenebilir.

Türkiye'nin gelişen ekonomisi ve küresel alanda ekonomik ve siyasi olarak aktif rol alma çabası BRICS ülkeleri ile örtüşmektedir. BRICS ülkelerinin ekonomik büyüme yanı sıra sürdürülebilir kalkınma planlarını da finanse etmek amacıyla kurdukları BRICS kalkınma bankasının Dünya Bankası ve IMF'nin de işlevini yerine getirerek Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerin ihtiyaç duydukları finansmanı sağlaması, Türkiye ile BRICS yakınlaşmasının hızlanmasını sağlayan önemli bir neden olarak görülebilir (İstikbal vd., 2019: 59). Böylece Türkiye'nin artan dış borçları nedeniyle Batılı ülkelerin IMF yoluyla Türkiye'nin iç işlerine karışma imkânı azalacak. Türkiye dış politikada daha bağımsız ve etkin olarak rol alma imkânına ulaşabilecektir. Türkiye'nin AB ve ABD ülkelerine karşı ekonomik ve siyasi olarak daha rahat hareket edebilme imkânı elde edebilmesi BRICS–Türkiye yakınlaşmasını tetikleyen bir faktördür.

3.4. BRICS-T Ülkelerinde Sürdürülebilir Kalkınma

Sürdürülebilir kalkınma dünyadaki tüm ülkeler için ve her ülkenin kendi öncelikli ihtiyaçlarına göre hedefler barındırmaktadır. BRICS ülkeleri dünya nüfusunun yarısını oluşturması sebebiyle ekonomik, sosyal ve çevresel bakımdan dünya ülkelerinin geleceği üzerinde ve dolayısıyla sürdürülebilir kalkınma üzerinde önemli bir rol oynamaktadır. BRICS ülkelerinin bir araya gelmesinin önemli nedenleri arasında sürdürülebilir kalkınmayı sağlamak amacıyla ortak bir strateji geliştirmek yer almaktadır. Sürdürülebilir kalkınma çerçevesinde BRICS topluluğundaki ülkeler doğal kaynakları artırma ve çevreye zarar vermeden ekonomik performansı geliştirme çabasındadırlar. BRICS ülkeleri kendi aralarında ve birçok gelişmekte olan ülkenin istikrarlı gelişimine katkıda bulunmak amacıyla ekonomik, ticari ve finansal işbirliği geliştirmişlerdir. Çin Kalkınma Bankası ve Çin Konseyi'nde Finansal Araştırma ve Geliştirme Merkezi tarafından BRICS'in dünya ekonomisine katkısının sistematik bir analizi, ekonomik kalkınma, son on yılda karşılaştıkları büyük zorluklar ve Çin'in kalkınma finansmanı kurumlarının deneyimlerini sunan "BRICS 2017 Sürdürülebilir Kalkınma Raporu" bu amaçla yayımlanmıştır (Li, 2021: 241). BRICS ülkeleri yaşam standartlarını yükseltmek ve yoksulluğu

en aza indirmek başta olmak üzere UN Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri için ulusal politikalar geliştirmektedir.

3.4.1. Brezilya

Brezilya doğal kaynaklarla dolu geniş bir pazara sahip bir ülkedir. Ürün grubu olarak hammadde, ara malları, sermaye malları ve tüketim malları olarak geniş bir yelpazeye sahip olan Brezilya'nın ihracatında hammadde birinci sırada, ara malları ikinci sırada yer almaktadır (Callegari vd., 2018: 1323). Brezilya'da doğal kaynak ve ürün çeşitliliği bakımından zengin bir ülke olarak görünmektedir. Ancak ihraç ürünleri arasında hammadde ve ara ürünlerinin birinci sırada yer alması, Brezilya'da sanayileşmenin yeterince gelişmediğini göstermektedir. Hammadde ve ara mal ihracı ve işlenmiş mal ithali, gelişmekte olan ülkelerin ortak özellikleri arasında yer almaktadır. Sanayileşme bir ekonominin gelişiminin sağlanması ve kalkınma için temel şartlar arasında yer almaktadır.

Brezilya sürdürülebilir kalkınma kavramı üzerinde uluslararası işbirliği yaratılmasında önemli bir rol oynamaktadır. Brezilya 1992'de Dünya Zirvesi'ne ve 2012'de Rio+20 Zirvesi'ne ev sahipliği yapmıştır (Kırbaşoğlu ve Tüfekçi, 2020). Bu konferanslar tüm dünyada sürdürülebilir kalkınmanın geliştirilmesinde önemli rol oynamaktadır. 2012 yılında toplanan Rio zirvesi ile sürdürülebilir kalkınma konusunda uluslararası sözleşmeleri yenilemek; sosyal, kültürel, ekonomik ve çevresel alanda sürdürülebilir bir gelecek oluşturmak ve bunun devamlılığını sağlamak amaçlanmıştır (Nakiboğlu ve Bozkaya, 2019: 946). Enerji zengini bir ülke olarak Brezilya, çevreyi korumak amacıyla yenilenebilir ve daha temiz enerjilerin geliştirilmesi için çalışmaları sürdürmektedir. Enerji, ekonomik ve sosyal kalkınma için en önemli faktörlerden birisidir. Üretim faaliyetlerinin devam ettirilebilmesi için enerji temel bir üretim faktörüdür. Aynı zamanda ulusal ve uluslararası ticaretin yapılabilmesi için de ulaşım faaliyetlerinde enerjinin rolü göz ardı edilemez. Sürdürülebilir kalkınmanın ortaya çıkmasında temel etken ekolojik dengeyi sağlamak, kaynakların ve canlıların yok olmasını engellemek, dolayısıyla sürdürülebilir çevre ortamını oluşturmaktır. Bu yüzden fosil enerji kaynakları yerine yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımı, ekolojik ayak izini azaltarak sürdürülebilir çevre ortamını sağlamak adına önemlidir. Özellikle Kyoto Protolü gibi uluslararası yaptırımlar, sürdürülebilir kalkınmayı sağlamak için yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımının artırılmasını ve karbondioksit emisyonunun azaltmasını hedeflemektedir (Uçak ve Usupbeyli,

2013: 495). Sanayi devrimin ardından gelişmiş ülkelerde hızlı sanayileşme oranına bağlı çevre kirliliği de hızla artmaya başlamıştır. Gelişmiş ülkelerin bu nedenle çevre kirliliğine etkileri çok yüksektir. Gelişmekte olan ülkelerinde en az gelişmiş ülkeler kadar çevre kirliliğini artırdıkları söylenebilir. Bu ülkelerin gelişme aşamalarında artan sanayileşmeleri nedeni ile çevre kirliliği de sürekli artmaktadır. Çevresel Kuznet Eğrisi teorisine göre gelişmekte olan ülkelerde gelir artışı hızlandıkça çevre kirliliği de artmaktadır. Dolayısıyla bu ülkelerde gelişme aşamasında üretimi artırmak amacıyla sanayileşmedeki artışla birlikte çevre kirliliği de hızla artmaktadır.

3.4.2. Rusya

Rusya, petrol ve doğalgaz bakımından zengin enerji kaynaklarına sahip olan ülkeler arasında yer almaktadır. Aynı zamanda Rusya'nın savunma sanayinde yaptığı harcamaların yüksek olması, askeri alandaki gücünün göstergesidir. Rusya bu avantajı sayesinde dünya ekonomi ve siyasi hayatında önemli bir rol oynamaktadır.

Dünyanın en büyük 11. ekonomisi olan Rusya ekonomisinin ana itici gücünü enerji ve hammadde ihracatı oluşturmaktadır (Göcen ve Kaya, 2021: 58). Rusaya, Avrupa'da ve Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerin pazarında en önemli enerji tedarikçileri arasında yer almaktadır.

Rusya sürdürülebilir kalkınmaya geçiş için enerji, sermaye ve teknoloji gibi önemli kaynaklara sahiptir. Rusya, petrol, doğalgaz ve kömür üretiminde dünyada lider ülkeler arasında yer almaktadır. Enerji kaynakları, sermaye ve teknoloji yönünden zengin bir ülke olması Rusya'nın iktisadi gelişimini pozitif yönde etkilemektedir. Dolaysıyla ekonomik sürdürülebilirliğinin sağlanmasında avantajlı hale getirmektedir. Rusya için, BM, OECD ve Avrupa Birliği belgeleri bağlamında sürdürülebilir kalkınma, yeşil ekonomi, yeşil büyüme ve düşük karbonlu ekonomi kavramları oldukça yenidir (Bobylev, 2018: 248). Rusya'nın üretim ve tüketiminde daha çok fosil enerji kaynaklarını kullanması, çevreye yayılan karbondioksit ve sera gazı emisyonlarını artırmaktadır. Bu da çevre kirliliğini artırarak sürdürülebilir kalkınmanın olumsuz etkilenmesini sağlamaktadır. Ancak Rus Hükümeti Başkanı Dmitry A. Medvedev 2012 yılında gerçekleştirilen Rio+20 zirvesine katılması Rusya'nın sürdürülebilir kalkınmanın hayata geçirilmesi amacıyla faaliyete geçtiğini göstermektedir (Bobylev, 2018: 233). Rusya Federasyonunun çevre politikası, 1993 anayasası, "Çevrenin Korunmasına Dair Federal Kanunlar (2002), Ekoloji Üst Kurulu (1995), Rusya Federasyonu Devlet Başkanının Kalkınmaya Giden Yol adlı deklarasyonu (1994) ve Rusya Federasyonu Ekoloji Beyannamesi

ile şekillenmektedir (Aliyev, 2013: 77). 1993 anayasasının içerdiği bu raporlar ve kanunlar, ekolojik sistemin ve bütünlüğünün korunması, toplum sağlığının iyileştirilmesi ve sürdürülebilir kalkınmanın 2030 hedeflerine ulaşılması amacıyla geniş bir alanı kapsamaktadır. Rusya'nın kullandığı enerji kaynaklarının genellikle fosil yakıtlardan oluşmasının da etkisiyle çevre problemleri halen devam etmektedir ve sanayileşmiş ülkeler arasında hala çevre problemleri yaşayan ülkeler arasında yer almaktadır.

Uzun vadede BM 2030 Gündeminin veya sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin uygulanabilmesi için Rusya ile ilgili resmi belgeler düzenlemektedir (Kelkitli, 2018). Sosyal ve ekonomik kalkınmayla ilgili olarak kamu politikasının stratejik amaçlarını ve önceliklerini tanımlayan Rusya Federasyonu'nda Stratejik Planlama Federal Yasası, Ulusal Hedefler Hakkında 204 Sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ve Rusya Federasyonu'nun 2024'e kadar Stratejik Kalkınma Hedefleri, Rusya Federasyonun Sosyo-Ekonomik Kalkınma Stratejisi, Rusya Federasyonun Bilimsel ve Teknolojik Kalkınma Stratejisi, 2030'a kadar Ekonomik Güvenlik Stratejileri, 2036'ya kadar Rusya Federasyonu'nun Sosyo-Ekonomik Gelişiminin Tahmini gibi resmi belgeler bunlar arasında yer almaktadır (Li, 2021: 242). BRICS topluluğu içerinde en güçlü ülkelerden birisi olan Rusya'nın sosyal ve ekonomik anlamda gelişimini hedefleyen belgeler düzenlemesi Çin ve Hindistan gibi son yıllarda hızla büyüyen ekonomilerin de bulunduğu BRICS topluluğunun ekonomik ve sosyal bakımdan daha da güçleneceğini göstermektedir.

Rusya'nın sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşma çalışmaları; tarımsal alanlarda verimliliği artırmak, sağlıklı yaşam beklentisi sağlamak, refah seviyesini artırmak, toplam enerji tüketimi içerisinde yenilenebilir enerji tüketimini artırmak, milli gelir içerisindeki araştırma ve geliştirme harcamalarını artırmak, işsizliği azaltmak, internet gibi iletişim araçlarını geliştirmek, eğitim seviyesini yükseltmek gibi daha çok sosyal ve ekonomik nedenlere dayanmaktadır (Bobylev ve Solovyeva, 2017: 262). Rusya sahip olduğu doğal kaynaklar, insan gücü ve teknolojik altyapı sayesinde dünyanın lider ülkeleri arasında yer almaktadır. Rusya 2008 finansal kriz ve enerji fiyatlarındaki dalgalanmalar sonucunda ekonomik olarak gerilemeler yaşamış olsa da uyguladığı politikalar ve sahip olduğu doğal kaynakların fiyatlarındaki tekrar artışlar neticesinde eski ekonomik gücünü yakalamış ve dünya ekonomisinde önemli bir yer edinmiştir. Dolaysıyla dünya ekonomisinde bu konumunu korumak amacıyla sürdürülebilir kalkınmada sosyal ve ekonomik hedeflere öncelik vermektedir.

3.4.3. Hindistan

Hindistan'ın ihracatında yer alan ürünler işlenmiş petrol ürünleri, ilaçlar, elmaslar, pirinç, mücevherat, binek araçları, otomotiv aksam ve parçaları, telefon cihazlar, işlenmemiş alüminyum, kabuklu hayvanlar, demir cevheri ve zirai ilaçlar yer alırken ithal ettiği ürünleri ham petrol, işlenmemiş altın, elmaslar, petrol gazları, telefon cihazları, otomatik bilgi işlem makineleri, işlenmiş petrol ürünleri ve palm yağından oluşmaktadır (Mahajan, 2019; Banga, 2022; Li vd., 2022). Hindistan, dünyanın en kalabalık nüfusa sahip olan ülkeler arasında yer almaktadır. Bu yüzden Hindistan, son yıllarda en hızlı büyüme performansı gösteren ülkeler arasında yer almasına rağmen ülkede hala halkın büyük bir kısmı yoksulluk içerisinde yaşamaktadır. Artan ekonomik gelişmeye rağmen ülkede bölgeler arasında büyük gelişme farklılıkları bulunmaktadır. Bu yüzden gelir dağılımda adaletsizlikler yüksektir. Ülkede halkın büyük çoğunluğu; yeme-içme, barınma, eğitim ve sağlık temel ihtiyaçları karşılayamayacak kadar yoksul durumdadır. Bu nedenlerden dolayı Hindistan'nın sürdürülebilir kalkınma için asıl hedefi yoksulluğu sona erdirmek ve düşük gelirli vatandaşları desteklemektir. Hem Brezilya ve Hindistan'nın sürdürülebilir kalkınmanın 2030 hedeflerine ulaşmak için temel amaçları benzerlik göstermektedir (Gupta vd., 2019; Wommara, 2020):

- ✓ Açlığı sonlandırmak, gıda güvenliğini sağlamak, beslenmeyi iyileştirmek, sürdürülebilir tarımı teşvik etmek
- ✓ Sağlıklı yaşamı sağlamak her yaştan herkes için refahı teşvik etmek
- ✓ Cinsiyet eşitliğini sağlamak, kadınlara ve kız çocuklarına fırsat eşitliği sağlamak
- ✓ Esnek alt yapı, kapsayıcı ve sürdürülebilir sanayileşmeyi ve sürdürülebilir yeniliği teşvik etmek
- ✓ Sürdürülebilir kalkınma başarısı için küresel ortaklığı canlandırmak

Hindistan son yıllarda en hızlı büyüyen ekonomiler arasında yer almasına rağmen halen düşük gelirli ülkeler arasında yer almaktadır. Dolayısıyla sürdürülebilir kalkınma hedefleri arasında en başta ekonomik sürdürülebilirliğin sağlanması, yoksulluğu sona erdirmek ve vatandaşlar arasında gelir eşitsizliğini ortadan kaldırmak gelmektedir.

Hindistan'da hava kirliliğinin önemli bir nedeni, büyük çoğunluğu kömürden oluşan enerji sektörüdür (Tunçarslan, 2018: 45).Teknoloji bakımından oldukça fakir bir durumda olan Hindistan'da yeterli altyapı sağlanamadığı için enerji kullanımında yenilenebilir enerji kullanımı düşük seviyededir. Daha çok kömür kullanımının yaygın olması ise çevreye yayılan

karbondioksit ve sera gazı emisyonlarını artırmaktadır. Dolayısıyla sürdürülebilir kalkınmanın faaliyete geçirilmesinde çevre konusunda gerekli faaliyetler yetersiz kalmaktadır.

Hindistan'nın son yıllarda hızlı ekonomik büyümesine ve teknolojideki gelişimine rağmen ülkede hala temiz su, gıda ve enerjiye yönelik talebin büyük oranı karşılanamamaktadır (Roy ve Pramanick, 2019). Ekonomik büyüme, ulusal ve uluslararası ticaretin artması ve hızlı nüfus artışı; gıda, su ve enerji talebini de artırmaktadır. Özellikle Hindistan gibi dünya nüfusunun neredeyse dörtte birini oluşturan ülkelerde bu ihtiyaçlar gün geçtikçe daha fazla artmaktadır. Hindistan ekonomisinin hızlı gelişimine ve artan büyümeye karşın nüfusu da sürekli artmaktadır. Dolayısıyla bu nüfus artışının getirdiği olumsuz etkilerden birisi de çevre kirliliğidir. Hindistan'da nüfusun büyük çoğunluğu kırsal alanda hayatını devam ettirmektedir. Bu yüzden temel geçim kaynağı tarıma dayalıdır.

Bütün dünyada olduğu gibi Hindistan'da da yaşanan iklim değişiklikleri nedeniyle ekosistemin dengesinin bozulması ve çevre kirliliğinin artması ile temiz suya, yeterli gıdaya ve enerji kaynaklarına erişim daha zor hale gelmektedir (Rakitskaya, 2021: 25). Yaşanan nüfus artışı ve ekonomik büyüme ile birlik özellikle genç nüfusun kentsel alanlara göçü de artmaktadır. Bu yüzden daha yüksek standartlarda yaşam sürdürme amacıyla kentlere taşınan kesim nedeniyle çevre kirliliği, kayıt dışı istihdam ve gelir eşitsizlikleri de artmaktadır. Hindistan gibi alt yapı yatırımları düşük olan ülkelerde bu olumsuz durumlar daha sık yaşanmaktadır. Kentsel alanlara göçün sonucunda tarımsal alanlarda üretim de düşmektedir (Khalid vd., 2021). Hindistan; gıda yetersizliği, teknolojik gelişimin yavaş olması, sanayinin gelişmemesi, kentsel nüfus oranının düşük olması, eğitim ve sağlık imkânlarının düşük olması gibi nedenlerden dolayı refah seviyesi düşük olan ülkeler arasında yer almaktadır. Bu etkenler aynı zamanda kırsal alandan kentsel alana göçü artıran nedenler arasında yer almaktadır. Ancak kentsel alanda bu imkânları sağlayacak alt yapı yetersiz olduğu için buradaki yaşamı da olumsuz etkilemektedir. Dolayısıyla daha önceki bölümde anlatılan iki yapı sorunları ortaya çıkmaktadır. Bu da Hindistan gibi azgelişmiş ülkelerde sürdürülebilir kalkınma amaçlarına ulaşılmasında olumsuz etkilere yol açmaktadır.

3.4.4. Çin

Dünyanın en büyük yüzölçümüne sahip üçüncü ülkesi olan Çin'in ihracatında yer alan ürünler; elektrikli makina ve cihazlar, mekanik cihazlar ve aletler, mobilyalar ve aydınlatma

cihazları, plastikler ve plastikten mamul eşyalar, motorlu kara taşıtlarından oluşurken, ithalatında yer alan ürünler elektrikli makine ve cihazlar, mineral yakıtlar, yağlar, mekanik cihazlar ve aletlerden oluşmaktadır (Cao vd., 2018: 2-3). Çin ekonomisinin dış ticaretinde son yıllarda teknoloji ağırlıklı malların önemi artmıştır. Bunda ülkeye giren yabancı sermaye yatırımlarının, Çin'in başka ülkelere yaptığı doğrudan yabancı yatırımların ve ülkenin küresel düzeydeki üretim ağlarının rolü etkili olmuştur.

Dünyanın GSYH yönünden en büyük ikinci ekonomisi olan Çin, Batı sermayesinin dünya genelinde serbestçe dolaşmasını sağlamak ve Avrasya merkezli bir dünya ekonomisi oluşturmak amacıyla yeni Kuşak ve Yol Projesini hayata geçirerek yeni atılımlar gerçekleştirmeye çalışmaktadır (Benabdallah, 2019). Çin, coğrafi ve siyasi konumunu kullanarak küresel anlamda büyüme performansını sürdürmek ve ABD, AB gibi küresel güçlerle rekabet edebilmek amacıyla yeni projeleri gerçekleştirme çabasını sürdürmektedir. Gelecek yıllarda dünyanın en büyük topluluğu olarak düşünülen BRICS oluşumu da bu sürecin en önemli göstergelerinden birisidir. Çin ekonomisi, BRICS ülkeleri içerisinde gerek ticaret hacminin artırılmasında gerek siyasi dayanışmanın güçlendirilmesinde önemli rol oynamaktadır.

Çin ekonomisinin Sürdürülebilir kalkınmanın 2030 gündemine ait uygulamaya ilişkin ulusal planı 2016 yılında yayınlanmıştır (Li vd., 2019). Bu plana göre Çin ekonomisinin sürdürülebilir kalkınma adı altında temel amaçları:

- ✓ Yoksulluk ve açlığın ortadan kaldırılması, kadınlar ve çocuklar için barınma ve sağlık altyapısına erişimin sağlanması
- ✓ Tarım, sağlık, halk eğitimi ve ekonomik büyüme gibi alanlarda sürdürülebilir kalkınmaya odaklanarak bu hedeflerin çoğunluğunun 2030 yılına kadar ulaşılması

Çin ekonomisinin nüfusu dünya nüfusunun dörtte birini oluşturmaktadır. Dolayısıyla gerek son yıllardaki hızlı ekonomik büyümesi gerek dünyanın en kalabalık nüfus yoğunluğuna sahip olan ülkeler arasında yer alması nedeniyle gelecekte dünya ekonomisine hükmedebilecek ülkeler arasında yer almaktadır. Bu anlamda küresel düzeyde sürdürülebilir kalkınmanın sağlanmasında hem ekonomik anlamda hem de hedeflediği sosyal sürdürülebilirlik konularında dünyanın önde gelen ülkeleri arasında yer alabilecek konumdadır.

Çin son zamanlarda en büyük ekonomik gelişme gösteren ülkeler arasında yer almaktadır. Ancak ekonomik gelişmeyle birlikte Çin'in sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmasını engelleyen çevresel, sosyal ve ekonomik zorluklar da beraberinde gelmektedir

(Zhang vd., 2019: 687). Nüfusun büyük çoğunluğunun yoksulluk sorunu yaşadığı Çin, gerçekleştirdiği ekonomik gelişmeye rağmen hala gelişmekte olan ülkeler arasında yer almaktadır. Artan ekonomik büyümeye ve nüfusa bağlı olarak tüketim talebinin artması ve kırsal alanlardan kente göçün hızlanması sonucu bölgeler arasındaki dengesizlikler ve çevre kirliliğinin artması Çin'in sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmasında yaşadığı sıkıntılar arasında yer almaktadır. Bu nedenle Çin, 2015 yılında sanayileşme, bilişim ve kentleşmenin uyumlu bir şekilde ilerlemesini destekleyen yeni bir sürdürülebilir kalkınma politikasını benimsemiştir (Zhang vd., 2019: 686). Bunula birlikte Çin'in sürdürülebilir kalkınma kapsamında temel hedefi, ekonomik büyümeyi sağlamak ve yoksulluğu azaltmak gibi ekonomik temellere dayanmaktadır.

Çin'in, çevresel sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşma çalışmaları da devam etmektedir. Bu anlamda 2002 yılında Güney Afrika'nın Jojannesburg kentinde düzenlenen ve çevre konusunun ele alındığı Johannesburg zirvesi'ne dâhil olmuştur (Nakiboğlu ve Bozkaya, 2019: 945). Dünyanın en büyük karbon salınımına neden olan ülkeler, hızla sanayileşen ve nüfus yoğunluğu en fazla olan Çin ve Hindistan gibi ülkelerdir. Çin ve Hindistan dünyanın en kalabalık ülkeleri olmaları nedeni ile artan tüketimleri sonucunda çevre kirliliğinin en fazla yaşandığı ülkeler arasında yer almaktadır. Çin ve Hindistan ayrıca son yıllarda en fazla ekonomik ilerleme kaydeden ülkeler arasında yer almaktadır. Hızlı ekonomik gelişme kaydetmeleri, hızlı bir sanayileşmeyi meydana getirmektedir. Dolayısıyla sanayileşme sonucunda ortaya çıkan atıklar ve yayılan karbondioksit gazı nedeniyle çevresel kirlilik de artmaktadır. Aynı zamanda Çin ekonomisinde kömür, petrol ve doğal gaz gibi fosil enerji kaynaklarının tüketimi diğer enerji kaynaklarına göre daha fazladır (Fang vd., 2022: 2). Dolayısıyla bu kaynakların çevreye verdiği zararlar, Çin'in çevre kirliliği konusunda alması gereken önlemlerin ciddiyetini artırmaktadır.

Çin ekonomisinin 2017'den bu yana yüksek hızlı kalkınmadan yüksek kaliteli kalkınmaya geçerken, teknolojik yenilik yoluyla yeşil bir kalkınma stratejisini uygulanması, sürdürülebilir kalkınma hedefine ulaşmada kritik bir önem haline geldi (Huang vd., 2021). Ancak Çin ekonomisinin daha çok fosil enerji kaynaklarına dayanması ve yenilenebilir enerji kaynaklarının toplam enerji kaynakları içerisindeki payının az olması yeşil bir kalkınma projesinin uygulanmasında zorluklar doğurmaktadır. Çin "Batı Kalkınma Stratejisi" ve "Doğal Kaynakları Koruma" gibi çeşitli politikalar uygulayarak karmaşık çevresel ve sosyoekonomik zorlukları ortadan kaldırma düşüncesiyle sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmaya

çalışmaktadır (Xu vd., 2020: 74). Hızlı ekonomik büyümesine ve teknolojik gelişimine rağmen Çin'de hala çevresel ve sosyoekonomik sorunlar devam etmektedir. Bu nedenle Çin, 2005 yılında birim gayri safi yurtiçi hasıla başına CO_2 emisyonlarına kıyasla 2030 yılına kadar %60-65 oranında bir azalma sağlama taahhütünde bulunmuştur (Umar vd., 2020: 1678).

Hava kirliliği, temiz su kaynaklarına ulaşım zorluğu, gelir adaletsizliği, cinsiyet eşitsizliği gibi zorluklar Çin ekonomisinde halen çözümlenemeyen sorunlar arasında yer almaktadır. Ayrıca yaşanan bu problemler bölgeden bölgeye farklılık gösterdiği için sosyal ve ekonomik sürdürülebilirliğin sağlanmasını daha zorlaştırmaktadır.

Çin'in Ulusal Ekonomik ve Sosyal Kalkınma için On Dördüncü Beş Yıllık Planı, 2021-2025 dönemini kapsayan ve "yenilik, koordinasyon, yeşillik ve paylaşım" gibi sürdürülebilir kalkınmaya daha da hızlandırmaya yönelik temel hedefleri barındırmaktadır (Kılkış, 2021: 23-24). Plan, aynı zamanda ortak ve sürdürülebilir geleceğe adım atmak ve hızlı ekonomik ilerlemeyi sürdürmek ve ülkenin küresel ekonomi politikasındaki önemi artırmak için amacıyla yürüttüğü Kuşak ve Yol Projesini de kapsamaktadır (Şimşek, 2019: 186; Kılkış, 2021). BRICS ülkeleri tarafında sürdürülebilir kalkınmayı finanse etmek amacıyla kurulan Asya Altyapı Yatırım Bankası'da bu projenin finansmanını sağlayan kuruluşlardan birisidir. Dolayısıyla Çin'in son yıllarda geliştirdiği ekonomik performans, teknolojik gelişim ve çevre konusunda attığı adımlar düşünüldüğünde sürdürülebilir kalkınma konusunda BRICS ülkeleri içerisinde en hızlı ilerleyen ülke olduğu düşünülebilir.

3.4.5. Güney Afrika

Dünya rezervlerinin yüzde 40'ından fazlasına sahip olan Güney Afrika'nın dış ticaretinde madencilik sektörü birinci planda gelmektedir ve madencilik dışında imalat, hizmetler (özellikle turizm), tarım, ormancılık ve balıkçılık sektörlerinin de dış ticarette önemli payı bulunmaktadır (Yalçın vd., 2021: 43). Güney Afrika, Afrika kıtasında sanayileşme bakımından en gelişmiş bölgedir. Bunda coğrafi ve jeolojik konumundan dolayı doğal kaynaklar bakımından zengin bir bölge olmasının etkisi büyüktür. Güney Afrika'nın ihraç ettiği ürünler altın, elmas, platin, diğer metaller ve mineraller, makine ve teçhizattan oluşurken ithal ettiği mallar makine ve teçhizat, kimyasallar, petrol ürünleri, bilimsel aletler ve gıda maddelerinden oluşmaktadır (Edwards vd., 2018). Bir ülkenin üretim ve ihracat yapısı ekonomik büyüme performansında önemli bir göstergedir. Güney Afrika'nın madencilik

bakımından zengin bir bölge olması, ihracatının artmasında ve dolayısıyla ekonomik büyümesinde önemli bir payı vardır. Ancak ithal ettiği ürün grubunda daha çok işlenmiş ürünler ve teknolojik ürünler yer almaktadır. Dolayısıyla Güney Afrika, teknolojik alt yapı ve sanayileşme bakımından henüz gelişmemiş ülkeler arasında yer almaktadır. Çoğunluğu gençlerden oluşan, üretim için önemli bir pazar imkânı sağlayan ve Afrika'nın en önemli ticaret merkezini oluşturan Güney Afrika, son yıllarda Çin, ABD, Hindistan, Almanya ve Japonya gibi gelişmiş ülkelerle yaptığı ticaret ile ön plana çıkmaktadır (Arslan, 2018: 3). Güney Afrika'nın BRICS topluluğuna katılımı, ticari performansını olumlu yönde etkilemiştir. BRICS ülkeleri arasında ekonomik yönden en zayıf konumda bulunan Güney Afrika, bu gelişimi sayesinde ve son yıllarda gelişmiş ülkeler ile de dış ticareti ilerlemiştir.

1992'de Rio zirvesi, sürdürülebilir kalkınmanın hayata geçirilmesi amacıyla atılan önemli bir adımdır. Ancak Rio zirvesinden sonra sürdürülebilir kalkınma konusunda istenilen hedeflere ulaşılamamıştır. Bu nedenle 2002 yılında Güney Afrika Cumhuriyeti'nin Johannesburg kentinde sürdürülebilir kalkınmanın faaliyete geçirilmesi ve bu alanda yapılması planlanan çalışmaların tartışıldığı bir zirve toplantısı gerçekleştirilmiştir. Güney Afrika'nın bu zirveye ev sahipliği yapması, sürdürülebilir kalkınma konusunda atılan önemli adımlardan birisidir.

Güney Afrika ekonomik ve sosyal hayatı hızlandırmak ve 2030 yılına kadar bunu gerçekleştirebilmek amacıyla 2012 yılında 2030 Ulusal Kalkınma Planını yayınlamıştır (Cumming vd., 2017: 256). Bu plana göre göre 2030 yılına kadar Güney Afrika'nın gerçekleştirmek istediği temel amaçlar şunlardır (Fourie, 2018: 766):

- ✓ Yoksulluğun ortadan kaldırılması, eşitsizliğin azaltılması, ekonomik gücün artması ve ulusal kapasitenin güçlendirilmesi
- ✓ Toplumda dayanışma ve işbirliğinin sağlanması
- ✓ Daha büyük bir işgücünün yaratılması, kamu altyapısında yatırımı artırmayı, ulusal sağlık sisteminin iyileştirilmesi, eğitim seviyesinin yükseltilmesi
- ✓ Düşük karbonlu bir ekonomiye geçiş
- ✓ Kentsel ve kırsal toplulukları dönüştürmek
- ✓ Yolsuzlukla mücadele etmek ve hesap verebilirliği geliştirmek
- ✓ Sosyal uyumu pekiştirmek
- ✓ Yetenekli bir devlet inşa etmek,

BRICS topluluğunun diğer üye ülkeleri gibi Güney Afrika'da da ciddi oranda yoksulluk ve gelir eşitsizliği bulunmaktadır. Güney Afrika'nın geçiminin tarım, turizm ve ormancılık sektörlerine bağlı olması, iklim değişikliğinden kaynaklanan etkilerin ekonomisinin büyük oranda zarar görmesine neden olmaktadır (Atsu vd., 2021: 19). Dünyanın her yerinde, yaşanan çevre kirliliği ve doğaya zararlı maddelerin kullanımının artması nedeniyle sera gazı (GHG'ler) ve karbondioksit emisyonu (CO_2) nedeniyle ortaya çıkan iklim değişikliği insan hayatı üzerinde ciddi boyutta olumsuz sonuçlara neden olmaktadır. Güney Afrika'nın enerji tüketimi çoğunluğu kömüre dayalı fosil enerji kaynaklarından oluşmaktadır (Nathaniel vd., 2019: 27168). Bu nedenle fosil enerji kaynaklarının çevreye yaydığı zararlı gazların etkisiyle ortaya çıkan çevresel tahribat, ülkenin geçim kaynaklarının da zarar görmesine neden olmaktadır. Güney Afrika'da teknolojik gelişim henüz yeterli derecede ileri olmadığı için ülkenin geçim kaynakları, çevre kirliliğine dolayısıyla iklim değişikliklerine bağlıdır. Bu yüzden küresel ısınmayla birlikte yaşanan iklim değişiklikleri sonucunda ekosistemin bozulması ile doğal çevrenin dengesinin bozulması Güney Afrika gibi azgelişmiş ülkelerin ekonomisini de olumsuz etkilemektedir.

Güney Afrika'da Belediye Sistemleri Yasası ile ortaya çıkan ve yerel ekonomik kalkınmanın (LED) kilit bileşeni olan belediyelerin entegre kalkınma planları (IDP), Güney Afrika'daki yerellikler içinde sürdürülebilir kalkınmayı sağlamak için farklı bir yaklaşım haline geldi (Abrahams, 2018: 189). Dolayısıyla Güney Afrika'daki yoksulluk sorunlarına çözüm üretmek ve bölgeler arasındaki sosyal ve ekonomik farklılıkları ortadan kaldırmak amaçlanmaktadır. IDP, yerel ekonomik kalkınmanın (LED); insan sermayesine yatırım yapmayı destekleyen genel, özelleştirilmiş ve mesleki eğitime, temel ve ileri beceri programlarına ve insanların becerilerinin ve özgüveninin geliştirilmesine odaklanmak gibi sürdürülebilir kalkınmayı temel amaç edinen politikaları desteklemektedir (Dlamini ve Reddy, 2018). Beşeri sermayenin artması ülkenin ekonomik büyümesini ve dolayısıyla refah seviyenin artmasını sağlayan temel faktörlerden birisidir. Eğitim seviyesinin artması beşeri sermayenin artarak istihdam alanında daha vasıflı işgücünün hâkim olmasını sağlamaktadır. Bu sayede verimlilik ve üretimde etkinlik artacak ekonomi canlanacaktır.

Güney Afrika'da toplumlar temel ihtiyaçlarını karşılamak, yaşam kalitelerini iyileştirmek ve ekonomik büyümeye katkı sağlayacak kaynakların elde edilmesi ve bu kaynakların yeniden dağıtımı gibi sorunlarla karşı karşıya bulunmaktadır. Bu nedenle tarihsel açıdan dezavantajlı konumda bulunan Güney Afrika'da sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması

için öncelikli şart olarak yerel kalkınmanın sağlanması, kendi iç dinamiklerindeki dengesizliklerin giderilmesi, ekonomik ve sosyal gelişimi sağlayacak olan politikaların desteklenmesi önemlidir.

3.4.6. Türkiye

Türkiye'de çevre konusuna olan ilgi 1970'li yıllara dayanmaktadır (Özmehmet, 2008). 20. yüzyıl, çevre ile ilgili pek çok adımların atıldığı ve Türkiye'nin de dâhil olduğu çevre konusunda çok sayıda uluslararası sözleşmelerin imzalandığı bir dönem olmuştur (Yapıcı ve Tüğen, 2019: 26):

- ✓ Stockholm Konferansı (1972),
- ✓ Rio Konferans (1992),
- ✓ Johannesburg zirvesi (2002),
- ✓ Çevre konulu ile ilgili imzaladığı uluslararası sözleşmeler:
- ✓ Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Sözleşmesi (1994),
- ✓ Ozon tabakasının Korunması dair Viyana Sözleşmesi-Birleşmiş Milletler,
- ✓ Avrupa Ekonomi Komisyonu Uzun Menzilli Sınır ötesi Hava Kirliliği Sözleşmesi (CLRTAP) (1985),
- ✓ Ozon Tabakasını İncelten Maddelere Dair Montreal Protokolü (1991),
- ✓ BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesine Yönelik Kyoto Protokolü (2005).

Sürdürülebilir kalkınmanın da konu olduğu Kyoto Protokolünde anlaşmaya dâhil olan ülkelerin sera gazı emisyonlarını azaltmaya yönelik maddeler içermesine rağmen Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler bu anlaşmaya dâhil olmamıştır. Türkiye ekonomisi en hızlı büyüyen OECD ülkesi olmakla birlikte ülkede sera gazı emisyonu ve karbondioksit salınımı da hızla büyümektedir (Shan vd., 2021: 2). Türkiye, yenilenebilir enerji kaynakları bakımından zengin bir doğal yapıya sahip olmasına rağmen bu enerji kaynaklarını kullanabilecek uygun teknolojik alt yapıya sahip olmadığı için enerji tüketiminin büyük bir kısmı fosil enerji kaynaklardan oluşmaktadır. Dolayısıyla Kuznet eğrisi hipotezinde belirtildiği gibi Türkiye'de ekonomik ilerleme arttıkça çevre kirliliği de artmaktadır. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde çevre kirliliğini artıran diğer etken ülkeye giren doğrudan yabancı yatırımlardır (DYY). "Kirlilik Sığınağı Hipotezi" olarak adlandırılan varsayıma göre gelişmiş ülkeler, ucuz işgücünden faydalanmak, kendi ülkelerinde çevre kirliliğini azaltmak, pazar alanını genişletmek ve maliyet

avantajları elde etmek için kirlilik yaratacak endüstrilerini gelişmekte olan ülkelerde kurmaktadırlar. Bu da gelişmekte olan ülkelerde çevre kirliliğinin gelişmiş ülkelere oranla daha fazla artmasına neden olmaktadır.

Türkiye'de yenilenebilir enerji sektörünün gelişmesinin önündeki en büyük engeller, proje geciktirme, yüksek sermaye maliyeti, artan Ar-Ge maliyeti ve altyapı maliyeti gibi yatırımcılar için sorunlar doğuran yatırım riskleridir (Kul vd., 2020: 2). Türkiye kullandığı enerji kaynaklarının büyük bir kısmını Rusya, İran ve Irak gibi ülkelerden ithalat yoluyla karşılamaktadır. Enerji ithalatı ise artan enerji fiyatları nedeniyle büyük oranda döviz çıkışına neden olarak ekonomik açıdan sıkıntılar doğurmaktadır. Bu nedenle son yıllarda Türkiye'nin kullandığı yenilenebilir enerji kaynaklarında büyük artışlar gerçekleşmiş olsa da hala uygun alt yapı gerçekleştirilemediği için yenilenebilir enerji kaynaklarından yeterince faydalanılamamaktadır. Yenilenebilir enerji kaynakları, uygun teknolojik yapının geliştirilmesi, piyasadaki risklerin azaltılması ve politika belirsizliklerin en aza indirilmesi gibi avantajlar sağlayarak artan enerji talebini karşılanmasında ve sürdürülebilir kalkınma sürecinin hızlandırılmasında önemli bir teşvik aracı olarak kullanılabilir.

Türkiye'de 2014-2018 yıllarını kapsayan Onuncu Kalkınma Planı temel başlıkları "Nitelikli İnsan, Güçlü Toplum", "Yaşanabilir Mekânlar, Sürdürülebilir Çevre", "Yenilikçi Üretim, İstikrarlı Büyüme", "Kalkınma İçin Uluslararası İşbirliği" den oluşan yüksek, istikrarlı ve kapsayıcı ekonomik büyümenin yanı sıra hukukun üstünlüğü, bilgi toplumu, uluslararası rekabet gücü, insani gelişmişlik, çevrenin korunması ve kaynakların sürdürülebilir kullanımı gibi konularını kapsamaktadır (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2013). 10. Kalkınma Planı, Türkiye'nin sosyal, çevresel ve ekonomik açıdan geliştirilmesini amacıyla tasarlanmıştır. Dolayısıyla sürdürülebilir kalkınmanın hedefleriyle örtüşen planlamalar yapılmıştır. Sürdürülebilir kalkınmanın hayata geçirilmesi amacıyla düzenlenen Stockholm Konferansı (1972), Rio Konferans (1992), Johannesburg Zirvesi (2002) gibi faaliyetler, sadece ulusal alanda değil uluslararası alanda da reformların gerçekleştirilmeye çalışıldığını göstermektedir.

2019-2023 yılını kapsayan on birinci kalkınma planında ise yine Türkiye'nin sosyal, ekonomik çevresel konularına değinilmiştir. Plan kapsamında daha fazla üreten, daha adil bir gelir dağılımına sahip olan, kadın istihdamını ve eğitimi artırmaya yönelik ve daha temiz bir çevreye sahip olmak amacıyla uygulanması gereken stratejilerden bahsedilmiştir (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2018). Türkiye sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması amacıyla ulusal ve uluslararası alanda birçok adımlar atmıştır. Daha temiz bir çevre, ulusal ve uluslararası alanda

daha üretken ve rekabetçi bir ekonomik yapı ve insan haklarına saygılı bir toplum oluşturmak adına atılan bu adımlar sürdürülebilir kalkınmayı oluşturmada önemli rol oynamaktadır.

Türkiye'nin temel kalkınma politikaları ve sürdürülebilir kalkınmaya ulaşabilmek için öncelikli amaçları; genç ve kadın istihdamının artırılması, daha derinleşmiş bir finansal piyasa ile desteklenmiş özel yatırımların artırılması, güvenli ve verimli bir enerji arzının sağlanması, sağlık ve eğitim sisteminin güçlendirilmesi, yönetişimin güçlendirilmesi ve bölgesel kalkınmadır (Tuncer vd., 2021: 37). Türkiye'de bölgeler arası gelişme farklılıkları incelendiği zaman doğu ile batı arasında sosyal ve ekonomik açıdan ciddi farklılıklar olduğu görülmektedir. Bu farklılıkları gidermek için ve bölgeleri sosyal ve ekonomik açıdan geliştirmek amacıyla her bölgeye ait olmak üzere kalkınma ajansları faaliyet göstermektedir. Türkiye'de son yıllarda eğitim ve sağlık standartlarında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Okullaşma oranındaki yükselişler gerçekleşmiş; açılan hastane, sağlık ocakları ve eğitim-araştırma hastanelerinin sayısı son yıllarda hızlı bir yükseliş göstermiştir. Türkiye'de kadın istihdam sayısı son dönemlerde hızla artmış, kadınlar iş hayatında ve politikada daha fazla rol almaya başlamıştır. Ekonomik ve sosyal alanda yaşanan bu gelişmeler Türkiye'nin sürdürülebilir kalkınma hedeflerini gerçekleştirmede hızlı adımlarla ilerlediğini göstermektedir.

BRICS ülkeleri için başta ekonomik olmak üzere sosyal ve ekonomik alanlarda kapsamlı bir sürdürülebilir kalkınma işbirliğini geliştirmek önemlidir. BRICS ülkeleri arasındaki işbirliği ilk başlarda ekonomik alanda başlamıştır. Ancak ekonomik alanda başlayan bu işbirliği daha sonra sosyal ve çevresel alanda da devam etmektedir.

2015 yılında kurulan Yeni Kalkınma Bankası (NDB) BRICS ve diğer gelişmekte olan ülkelerde altyapı ve sürdürülebilir kalkınma çabalarını destekleme amacına sahiptir (Basile and Cecchı, 2018: 229). Sürdürülebilir kalkınmayı hızlandırmak ve insanların çevre üzerindeki olumsuz etkisini azaltmak için gelişmiş ve gelişmekte olan bütün ülkelerin katılımına önem verilmektedir. Aynı zamanda kontrolünün % 46,5 oranı BRICS ülkelerine ait ikinci finansal kuruluş olan Asya Altyapı Yatırım Bankası (AIIB), Asya'nın büyük finansman açığını kapatmak ve ülkeleri bir araya getirmek amacıyla kurulmuştur (Humphrey, 2020). AIIB, Asya ülkelerinin çevresel ve kalkınma hedeflerine ulaşmaları için sürdürülebilir ve yeşil altyapıya ulaşma amacıyla yapılan çalışmaları desteklemektedir (Basile and Cecchı, 2018: 229). Bu iki kurum da sürdürülebilir kalkınmayı gerçekleştirmek için BRICS ülkelerine destek sağlamaktadır Yönetiminin büyük oranının BRICS ülkelerine ait olan bu iki kuruluş sayesinde

sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik ve çevresel bakımından alt yapısı desteklenmiş ve gerekli ekonomik kaynağı sağlamak amacıyla alt yapı oluşturulmuştur.

3.5. Bölüm Değerlendirmesi

Günümüzde küreselleşmenin artmasıyla ekonomik rekabetin hızlanması, ticaret savaşlarının artması ve bütün dünya ülkelerinin uluslararası alanda ekonomik ve siyasi açıdan söz sahibi olmaya çalışması gibi nedenlerle ekonomik bütünleşmeler artmaya başlamıştır. Özellikle Çin ve Hindistan gibi gelişmekte olan ülkelerin son yıllarda hızlı bir ekonomik ilerleme göstermesi gelişmekte olan ülkelerin de kendi aralarında ekonomik işbirliği kurmalarını sağlamıştır. BRICS ülkeleri bu anlamda dünya ekonomisinde adından söz ettiren en önemli topluluklardan birisi haline gelmiştir.

2008 yılında ortaya çıkan küresel finans krizinin ardından ABD gibi gelişmiş ekonomilerin gücü azalmaya başlamış, Çin ve Hindistan gibi BRICS üyesi gelişmekte olan ülkeler küresel ekonomide daha fazla etkili olmaya ve daha hızlı gelişme göstermeye başlamıştır. Çin, Hindistan ve Rusya gibi üç güçlü devletin yer aldığı BRICS ülkelerinin temel amaçları, kendi aralarında işbirliği oluşturarak rekabet güçlerini artırmak, dünyada ekonomik ve siyasi alanda daha fazla söz sahibi elde edebilmektir.

2008 krizinden sonra yavaşlama gösteren ABD ekonomisinin IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlarda etkin bir söz sahibi olması, dünya ekonomisinin yönetiminde lider konumda bulunmasını sağlamaktadır. BRICS ülkeleri, dünya ekonomisinde ABD hegemonyasını kırmak ve uluslararası alanda ABD, AB gibi gelişmiş ülkeler kadar ekonomik ve siyasi güce ulaşmayı hedeflemektedir. Bu amaçla 2006 yılında ilk BRIC zirvesi kurulmuş ve 2011 yılında Güney Afrika'nın birliğe katılması ile topluluk BRICS ismini almıştır. BRICS ülkeleri, bu çok kutuplu dünya düzeninde gelişmiş ülkelere karşı daha az bağımlı olmak, dünya ekonomisinde söz sahibi olmak ve ekonomik büyümede ilerleme kaydederek küresel ekonomide rekabet gücüne ulaşmak amacıyla 2009 yılından itibaren düzenli olarak toplanmaya beşlemıştır.

Yapılan bu toplantılar ve alınan kararlarla BRICS ülkeleri, dünya ekonomisinde lider konuma gelme yanı sıra sürdürülebilir kalkınmayı sağlamaya yönelik çalışmalarda da bulunmaktadırlar. Bu amaçla 2014 yılında kurulan altıncı BRICS zirvesi, sürdürülebilir kalkınmayı da destekleme amacı taşıyan Yeni Kalkınma Bankası ve Koşullu İhtiyat Fonunun

kurulması kararı ile sonuçlanmıştır. Koşullu İhtiyat Fonu ile BRICS ülkelerinin mali istikrarını güçlendirmek, uluslararası alanda parasal ve finansal değişimleri tamamlamak amaçlanmıştır. Diğer bir amacı ise BRICS ülkelerinin ödemeler dengesinde ortaya çıkan kısa dönemli daralma ve baskılara karşı destek fonu oluşturmaktır. Yeni kalkınma Bankası'nın (BRICS Kalkınma Bankası) kurulmasındaki temel amaç ise altyapı projelerinin finansmanı ve sürdürülebilir kalkınmanın desteklenmesidir. Yeni kalkınma bankası, aynı zamanda Dünya Bankası ve IMF gibi uluslararası kuruluşlara alternatif oluşturması nedeniyle uluslararası alanda önemli bir yer edinmektedir. Yeni Kalkınma Bankası, gelişmekte olan ülkelerin finansman elde etmesini sağlaması nedeniyle gelişmiş ülkelerin Dünya Bankası ve IMF gibi kuruluşlar aracılığıyla bu ülkelerin ekonomik ve siyasi hayatına müdahale etme gücünün azalmasına neden olması bakımından önemlidir. Böylece BRICS ülkeleri, gerçekleştirmek istedikleri faaliyetlerine finansman sağlayacak kuruluşu da hayata geçirdikten sonra ABD ve AB gibi gelişmiş ülkelere karşı büyük bir avantaj elde etmiş bulunmaktadırlar.

BRICS ülkeleri, sürdürülebilir kalkınmayı sağlamak amacıyla Yeni Kalkınma Bankası'nı kurmaları yanı sıra ulusal ve uluslararası alanda pek çok toplantıya katılmış ve anlaşmalara imza atmışlardır. Aynı zamanda BRICS topluluğundaki üye ülkeler, sürdürülebilir kalkınmanın hayata geçirilmesi ve bu konuda yapılacak çalışmaların tartışıldığı zirve toplantılarına ev sahipliği yapmışlardır.

Çoğunluğunun gelişmekte olan ülkelerden oluşan BRICS topluluğu ve Türkiye'nin, sürdürülebilir kalkınma kapsamında öncelikli amaçları; yoksulluğu ortadan kaldırmak, ekonomik büyümeyi iyileştirmek ve gelir eşitsizliğini en aza indirmektir. BRICS-T ülkelerinin kullandıkları enerji kaynaklarının büyük çoğunluğu fosil enerji kaynaklarından oluşmaktadır. Enerji, ekonomik ve sosyal kalkınma için en önemli faktörlerden birisidir. Bu yüzden BRICS-T ülkeleri gibi gelişmekte olan ülkelerin sanayileşme ve ekonomik büyümeyi artırma çabaları fosil enerji kaynaklarının kullanımının artmasına ve sonuç olarak çevresel tahribatın da bununla birlikte artmasına neden olmaktadır. Buna rağmen BRICS-T ülkelerinin sürdürülebilir kalkınmayı hayata geçirmeye yönelik gerçekleştirdikleri faaliyetler, bu yolda önemli ilerleme sağladıklarını göstermektedir. Dolayısıyla bir sonraki bölümde sürdürülebilir kalkınmanın sosyal, ekonomik ve çevresel boyutuna ait ayrı modeller oluşturularak BRICS-T ülkelerine ait verilerle ekonometrik analiz oluşturulacaktır. Daha önceki bölümde yer alan teorik açıklamalar ve incelemeler, amprik uygulama yöntemi sonucu elde edilen bulgularla desteklenmeye çalışılacaktır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
BRICS-T ÜLKELERİNDE SOSYAL, EKONOMİK VE ÇEVRESEL SÜRDÜRÜLEBİLİRLİĞİN ANALİZ EDİLMESİ

Bu kısımda BRICS-T ülekelerinin sosyal, ekonomik ve çevresel sürdürülebilirliğinin amprik analizi yapılacaktır. İlk önce sürdürlebilir kalkınmanın sosyal, ekonomik ve çevresel boyutuna ilişkin literatürde yer alan çalışmalar ve bu çalışmalardan elde edilen sonuçlar tartışılacaktır. Daha sonra oluşturulan modeller çerçevesinde yapılan analizlerden elde edilen bulgular doğrultusunda sonuçlar incelenecek ve politika önerilerinde bulunulacaktır.

4.1. Literatür Taraması

Sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik, sosyal ve çevresel boyutunu açıklayan çalışmalarda değişik ölçüm yöntemleri kullanılmaktadır. Bu konuda yapılan çalışmalarda sürdürülebilir ekonomik kalkınmayı ölçmek amacıyla genellikle kişi başına reel GDP değişkeni kullanılmaktadır. Çevresel sürdürülebilirlik ile ilgili yapılan çalışmalarda ölçüm yöntemi için CO_2, ekolojik ayak izi ve GHG değişkenleri kullanılmaktadır. Literatürde çevresel bozulmanın göstergesi olarak genellikle CO_2 değişkeni kullanılmaktadır. Ancak Wackernagel ve Rees (1998), çevresel bozulmanın ve insan faaliyetlerinin çevre üzerindeki etkisini belirlemek amacıyla daha kapsamlı bir gösterge olarak ekolojik ayak izini geliştirmiştir (Kongbuamai vd., 2020: 19252). Genel olarak CO_2'deki artışların küresel ısınmanın en temel sebeplerinden biri olduğu kabul edilmektedir (Ansari, 2022:2). Fosil enerji kaynak kullanımındaki artışlar da CO_2 daki artışların temel sebeplerinden birisi olarak kabul edilmektedir. Ekolojik ayak izi değişkeni enerji akışından kaynaklanan çevresel kirliliği de kapsamaktadır (Wackernagel ve Rees 1998). Dolayısıyla çoğunlukla yenilenemeyen enerji kaynaklarından oluşan CO_2 ve GHG gibi zehirli gazlara göre çevresel tahribatın değerlendirilmesinde daha kapsamlı bir ölçüm yöntemidir.

Sosyal sürdürülebilirliği Murphy (2012) eşitlik, sosyal katılım, sosyal dayanışma; Nunes vd. (2016) sağlık, mutlluluk; Cuthill (2009) sosyal sermaye,sosyal altyapı, sosyal yargı+eşitlik; Missimer (2017) sosyal sermaye, sosyal ve kurumsal öğrenme; Harris (2000) sosyal eşitlik; Jabareen (2008) eşitlik; Carter (2001) eşitlik, demokrasi; Eizenberg ve Jabareen (2017) eşitlik, sosyal güven, eko-tüketim; Sen (2000) eşitlik, yaşam kalitesi, demokrasi ve

yönetişim, sosyal dayanışma, olgunluk; Ahman (2013) eşitlik kavramları ile açıklamışlardır. Eşitlik kavramı; ekonomik olarak gelir eşitliği, sosyal olarak özgürlük, demokrasi, halkın katılımı, çevresel ve ekonomik anlamda doğal kaynaklara eşit şekilde ulaşabilme, temiz bir çevre ortamına bütün bireylerin erişebilme imkanı olarak kabul edilebilir (Jabareen, 2008). Dolayısıyla eşitlik kavramı çevresel, sosyal ve ekonomik anlamda kullanılabilir. Toplumdaki bireylerin eğitim, barınma, sağlık gibi sosyal ve ekonomik imkanlara eşit şekilde ulaşabilmesi onların toplumda daha mutlu bireyler olarak hayatlarını devam ettirebilmelerini sağlamaktadır. Buna bağlı olarak toplumdaki bireylerin yaşam kalitesi artmaktadır ve bireyler toplumda daha aktif olarak yer almaktadır. Bu durum aynı zamanda sosyal sermayenin ve demokrasinin de gelişmesine katkı sağlayabilir.

Demokrasinin gelişimi ile kişiler arasında eşitliğin sağlanması yoksul ve dezavantajlı kişilerin de ihtiyaçlarının belirlenmesi yolunda fırsatlar sunmaktadır (Saunders vd., 2020). Bu yolla toplumdaki gruplar arasındaki farklılıkların giderilmesi ve her bireyin toplumda eşit haklara sahip olması, sürdürülebilir sosyal kalkınmanın gelişmesini sağlayabilir. Politika yapıcılar, oy garantisi sağlama amacıyla her kesimden bireyin ihtiyaçlarını göz önünde bulundurmakta ve politika tercihlerini buna dayanarak belirlemektedirler. Bu yolla toplumdaki gruplar arasında yer alan eşitsizlikler en az seviyeye indirilebilmektedir.

Sosyal sermaye kişi ve kurumlar arasında karşılıklı etkileşimi ve güven duygusunu aşılayarak beşeri sermayenin de artmasına katkı sağlayabilir (Woodhouse, 2006: 84). Buna bağlı olarak ülkelerin sosyal, ekonomik ve politik anlamda gelişmelerine katkıda bulunarak sürdürülebilirliğin gerçekleşmesini sağlayabilir. Sosyal sürdürülebilirliği, açıklamada yer alan göstergelerin altında yatan kavramsal düşüncenin farklı olmasına rağmen her birini birlikte ele aldığımızda demokratik, sosyo-kültürel çeşitlilik ve eşitlikle ilgili sorunları bir bütün olarak karşımıza çıkarmaktadır (Saunders vd., 2020). Bu nedenle hepsinin ardında yatan temel amaç toplumda bireylerin eşit haklara sahip olmasını, daha huzurlu ve mutlu, bulunduğu toplumda daha aktif bireyler olarak yer almalarını sağlamaktır. Genel olarak düşünürsek sosyal sürdürülebiliğin sağlanmasıdır.

Tablo 2'de sürdürülebilir ekonomik kalkınma için ulusal ve uluslararası alanda yapılan çalışmalar yer almaktadır. Tabloya göre sürdürülebilir ekonomik kalkınmayı ölçmek için genellikle kişi başına GDP değişkeni kullanılmıştır. Yapılan literatür taramasına göre Wang vd. (2022), Yikun vd. (2021), Khan vd. (2020), Dinç ve Akdoğan (2019), Kutan vd. (2018) çalışmalarına göre yenilenebilir enerji tüketimi kişi başına GDP'yi artırmaktadır. Ülkelerin

enerji ihtiyaçlarını doğal kaynak olan yenilenebilir enerji yoluyla sağlaması enerji ithalatını azaltarak parasal kaynağın israfını önlemektedir. Aynı zamanda yenilenebilir enerji kaynaklarının doğal yollarla sağlanabilmesi, uzun vadede enerji ihtiyacını daha kolay yollarla elde edilmesini sağlamaktadır. Bu nedenle sürdürülebilir ekonomik yapının sağlanmasında etkili bir faktördür.

Enerji en önemli üretim faktörleri arasında yer almaktadır. Dolayısıyla toplumlar, üretim yapılarını artırabilmek için daha fazla enerji kaynağına ihtiyaç duymaktadırlar. Hızlı nüfus artışı şehirleşme oranının artması, üretim ve tüketim imkânlarının artması sonucunda enerji talebi de sürekli artmaktadır. Hızlı sanayileşme sonucunda kentlerde nüfus yoğunluğu da sürekli artmaktadır. Bu durum üretim hacmini artırarak ekonomiyi canlandırmaktadır. Zahoor vd. (2022)'e göre finansal gelişme, katma değer üretimi ve şehirleşme GDP'yi olumlu yönde etkilemektedir. Öte yandan enerji kullanımı hızla arttıkça havaya yayılan CO_2 oranı da sürekli artarak çevresel tahribat oluşturmaktadır. Bu nedenle devlet çevre kirliliğini azaltmak amacıyla çevresel vergilere başvurabilmektedir. Artan vergiler devlete gelir kaynağı oluşturduğu için milli gelirin artırılmasında katkı sağlayabilmektedir. Loan vd. (2020)'e göre CO_2, Hysa vd. (2020)'e göre çevre vergileri ve geri dönüştürülmüş hammadde ticareti GDP'yi olumlu yönde etkilemektedir.

Ekonomik büyümeyi ve dolayısıyla kişi başına milli geliri artıran bir diğer önemli faktör yatırımlardır. Fernandes vd. (2021), Belloumi ve Alshehry (2020), Majeed (2019), Liao vd. (2019), Kutan vd. (2018) göre yerli yatırımlar kişi başına GDP'yi artırmaktadır. Yatırım yoluyla sağlanan sermaye birikimi sonucunda yeni yatırım olanakları ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle sürdürülebilir bir ekonomik büyüme için ihtiyaç duyulan sermayeye iç kaynaklar yoluyla ulaşılabilmektedir. Sermaye birikimi, Wang vd. (2022), Liao vd. (2019) çalışmalarına göre kişi başına GDP üzerinde olumlu etkiye sahiptir. Ayrıca yatırımlar sayesinde yeni istihdam alanları yaratılabilmektedir. Bu sayede istihdam olanakları artırılarak ekonomik büyüme canlandırılabilmektedir. Hysa vd. (2020), Liao vd. (2019), Kutan vd. (2018) çalışmalarına göre iş gücü ve verimlilik artışının kişi başına GDP üzerinde anlamlı ve pozitif etkisi bulunmaktadır. Bu nedenle ülkeler genellikle ekonomik büyümeyi canlandırabilmek ve sürdürülebilir bir ekonomik yapı oluşturabilmek için yatırımları artırma çabası içerindedirler.

Keynezyen teoriye göre kamu harcamaları GDP'yi artıran faktörler içerisindedir. Wang vd. (2022)'e göre kamu harcamaları kişi başına GDP üzerinde olumlu etkiye sahipken Majeed (2019)'e göre kamu harcamalarının GDP üzerinde anlamlı etkisi yoktur. Sanayi devriminden

itibaren ortaya çıkan teknolojik gelişme, ulaşım, iletişim ağındaki gelişmeler yanı sıra dünyada hızla artan nüfusun artan ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla devletin ekonomiye müdahalesi sonucu kamu harcamaları da artmaktadır. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde yoksulluk oranının yüksek olması bireylerin temel ihtiyaçlarını karşılamakta zorluk çekmesi ve piyasa mekanizmasının yeterince başarılı olamaması durumunda bu ülkeler devlet desteğine ihtiyaç duymaktadırlar. Devletin küçük ölçekli firmaları desteklemesi sonucu yatırımlar artmakta milli gelir yükselmektedir. Aynı zamanda yoksul kesime uygulanan sosyal yardım destekleri, bireylerin satın alma gücünü artırarak refah düzeyleri iyileştirilebilmektedir. Enflasyon oranı bireylerin satın alma gücünü düşürerek milli gelirin düşmesine neden olmakta ve dolayısıyla sürdürülebilir ekonomik yapıya zarar vermektedir. Enflasyon oranı Majeed (2019) ve Loan vd. (2020) çalışmalarına göre kişi başına GDP üzerinde negatif etkiye sahiptir.

Küreselleşen dünyada ülkeler arasında ticaret engellerinin kaldırılması, ekonomik bütünleşmelerin artması, finansal serbestleşmenin sağlanması ile dış ticaret ülke ekonomilerinin gelişmesinde önemli bir yer edinmeye başlamıştır. Ticari açıklık Wang vd. (2022)'e göre kişi başına GDP üzerinde pozitif etkiye sahipken Belloumi ve Alshehry (2020)'e göre negatif etkiye sahiptir.

Ekonomik büyümede önemli bir payı olan yatırımlar için sermaye ihtiyacının sağlanmasında dış ticaret yolu ile gerçekleşen doğrudan yabancı yatırımların payı giderek artmaya başlamıştır. Doğrudan yabancı yatırımlar özellikle sermaye yetersizliği nedeniyle yatırımların maliyetini karşılayamayan gelişmekte olan ülkeler için önemlidir. Bu sayede doğrudan yabancı yatırımlar, Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerin Nurkse (1953)'e göre "Yoksulluğun Kısır Döngüsü" çemberinden kurtulmaları için bir olanak sunmaktadır. Belloumi ve Alshehry (2020) çalışmasına göre doğrudan yabancı yatırımlardaki artışlar kişi başına GDP'yi artırmaktadır. Doğrudan yabancı yatırımlar sayesinde gelişmekte olan ülkeler, sermaye birikimi ile yatırımlarını artırarak, teknoloji transferi sağlayarak, yeni iş olanakları ve beşeri sermaye artışı gerçekleştirerek ekonomiyi canlandırabilmektedirler. Pomi vd. (2021)'e göre beşeri ve fiziki sermaye GDP'yi olumlu yönde etkilemektedir.

Tablo 2.

Sürdürülebilir Ekonomik Kalkınma ile İlgili Yapılan Çalışmalar

Yazar(lar)/Yıl	Ülke	Dönem	Yöntem	Sonuç
Zahoor vd. (2022)	Çin	1970-2016	FMOLS ve DOLS	Finansal gelişme, şehirleşme ve katma değer üretimi ekonomik büyümeyi artırmaktadır.
Wang vd. (2022)	Seçilmiş OECD ülkeleri	1990-2020	CCEMG ve AMG	Sermaye birikimi, ticari açıklık, kamu harcaması ve yenilenebilir enerji kullanımı ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilemektedir.
Dabbous ve Tarhini (2021)	18 OECD ülkesi	2004-2018	FE analizi	Okullaşma oranı GDP'yi artırmaktadır. Enflasyon GDP üzerinde etkili değildir. Nüfus artış oranı ve işsizlik oranı GDP üzerinde negatif etkilidir.
Fernandes vd.(2021)	OECD ülkeleri	1990-2013	Regresyon analizi	Kişi başına GDP ve yatırımlar yeşil büyüme üzerinde pozitif ve anlamlı etkiye sahiptir.
Yikun vd. (2021)	Güney Asya Bölgesel İşbirliği (SAARC)	1995-2018	FMOLS ve DOLS	Yenilenebilir enerji kaynakları ekonomik kalkınma üzerinde olumlu etkiye sahiptir.
Pomi vd. (2021)	Bangladeş	2000-2019	VAR analizi	Beşeri sermaye ve fiziki sermaye ekonomik büyümeye katkı sağlamaktadır
Belloumi ve Alshehry (2020)	Suudi Arabistan	1971-2016	ARDL	Yerli yatırımlar, doğrudan yabancı yatırımlar ve enerji tüketimi ekonomik büyümeyi olumlu etkilerken; ticaret açıklığı ve finansal gelişme ekonomik büyümeyi olumsuz etkilemektedir.
Khan vd. (2020)	Güney Doğu Asya Ülkeleri	2007-2017	Yapısal eşitlik modellemesi (SEM)	Yeşil lojistik faaliyetler ve yenilenebilir enerji ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilemektedir.
Hysa vd. (2020)	AB ülkeleri	2000-2017	FE analizi	İşgücü verimliği, çevre vergileri ve geri dönüştürülmüş hammadde ticareti büyümeyi olumlu yönde etkilemektedir.
Loan vd. (2020)	Hindistan, Brezilya ve Romanya	2005-2017	FMOLS	Banka kredilerinin GDP üzerinde etkisi yoktur. Enflasyonun GDP üzerinde anlamlı ve negatif etkisi vardır.
Majeed (2019)	OIC ülkeleri	1988-2012	FE analiz	Kamu harcamaları ve sermaye yatırımları GDP üzerinde anlamlı etkisi yoktur. Enflasyon ve dış ticaret açığı GDP'yi olumsuz yönde etkilemektedir.

Liao vd. (2019)	Çin'in 5 bölgesi	2000-2016	FE analiz	Sermaye birikimi, İşgücü oranı ve eğitim yatırımı artıkça ekonomik büyüme artmaktadır.
Dinç ve Akdoğan (2019)	Türkiye	1980-2016	Johansen-Juselius eş bütünleşme	Yenilenebilir enerji üretimindeki artış ve toplam enerji tüketimindeki azalış ekonomik büyümeyi artırmaktadır.
Kutan vd. (2018)	Brezilya, Çin, Hindistan ve Güney Afrika	1990-2012	Johansen-Fisher panel eş bütünleşme	Yenilenebilir enerji kullanımı, yenilenemeyen enerji kullanımı, yerli yatırımlar ve işgücü artışı GDP üzerinde anlamlı ve pozitif etkiye sahiptir.

Tablo 3'te sürdürülebilir çevresel kalkınma ile ilgili literatürde yer alan çalışmalar gösterilmektedir. Tabloya göre çevresel sürdürülebilirliği ölçmek için kullanılan değişkenler CO_2, sera gazı emisyonu (GHG) ve ekolojik ayak izidir. Literatürde yer alan çalışmalara göre; Abbasi vd. (2022), Cui vd. (2022), Hussain vd. (2022), Bandyopadhyay ve Rej (2021), Bekun vd. (2021), Mehmood (2021), Xiaoman vd. (2021) Saint Akadiri vd. (2020), Ridzuan vd. (2020), Sarkodie vd. (2019) çalışmalarında ekonomik büyümedeki ve finansal gelişmedeki artış CO_2'yi artırmaktadır. Ekonomik ve finansal gelişme sonucunda artan üretime bağlı olarak tüketim talebi de artmaktadır. Tüketimdeki hızlı artış ise çevreye yayılan atıklar ve dolayısıyla bu atıklardan kaynaklanan çevresel tahribatı artırabilmektedir. Üretimdeki artışla birlikte enerji kullanımı da sürekli artmaktadır. Dünyada kullanılan enerji kaynaklarının büyük çoğunluğu petrol, kömür ve doğal gaz gibi fosil enerji kaynaklarından oluşmaktadır. Bu enerji kaynaklarının çevreye yaydığı CO_2 ve GHG gibi zararlı gazların miktarı yenilenebilir enerji kaynaklarına göre daha fazladır. Bu nedenle çevreyi kirletici etkileri de daha yüksektir. Yenilenebilir enerji kaynakları ise fosil enerji kaynakalarına göre çevreyi kirletici etkisi daha düşük çevre dostu enerji kaynakaları olarak kabul edilmektedir. Hussain vd. (2022), Raihan ve Tuspekova (2022), Khan vd. (2022), Zahoor vd. (2022), Chien vd. (2021), Mehmood (2021), Ridzuan vd. (2020) çalışmalarına göre yenilenebilir enerji tüketimindeki artış CO_2'nu azaltmaktadır. Ridzuan vd. (2020), Chien vd. (2021) ve Bekun vd. (2021)'e göre kişi başına gelirin karesindeki artış CO_2'yi azaltmaktadır. Bandyopadhyay ve Rej (2021)'e göre GDP^2 ve GDP^3 artışlar CO_2'yi sırasıyla artırmaktadır ve azaltmaktadır. Raihan ve Tuspekova (2022) çalışmasına göre ormanlık alanlar CO_2 azaltmaktadır. Çevresel Kuznet Eğrisine göre bir ülkede milli gelir arttıkça çevre kirliliği de artmaktadır. Ancak milli gelir artışı belirli bir seviyenin

üstüne çıkınca çevre kirliliği azalmaktadır. Ekonomik gelişme belirli bir seviyeye geldikten sonra bireyler ekonomik sorunlar dışında çevresel ve sosyal faaliyetler de göz önünde bulundurulmaya başlamaktadır. Bu nedenle bireyler hayat standardını yükseltmek amacıyla daha temiz bir çevreye ihtiyaç duymaya başlamaktadır. Ekonomik gelişmeyle birlikte eğitim seviyesi, teknolojik gelişme ve bilgi alış verişi hızlanmaktadır. Bu sayede çevreye daha duyarlı bireyler yetişmeye başlamaktadır. Aynı zamanda üretim faaliyetleri de çevreye zarar vermeden çevre kalitesini artıracak bir şekilde gerçekleşmedir.

Dünyada ekonomik ve finansal gelişmede küreselleşme ve dolayısıyla ülkelerin dış ticaret ilişkilerinin artmasının önemli bir payı bulunmaktadır. Bu nedenle küreselleşmenin artması (Saint Akadiri vd., 2020) ve dış ticaret (Xiaoman vd., 2021) CO_2'nun artmasına neden olabilir.

Nüfus artışının hızlanması, tarımsal alanların azalması, bireylerin daha iyi hayat koşullarında yaşama isteği ve ekonomide yaşanan gelişmeler neticesinde sanayileşmedeki ilerleme gibi nedenlerden dolayı bütün dünyada kırsal bölgelerden kentlere doğru göç hareketi hızlandırmıştır. Yoğun göç hareketi sonucunda kentlerde nüfus yoğunluğunun artması gecekondulaşma ve altyapı yetersizliği gibi çarpık kentleşme sorununu ortaya çıkarabilmektedir. Bu gibi durumlar neticesinde dünyada giderek artan bir çevresel tahribat sorunu yaşanmaktadır. Dolayısıyla şehirleşme oranındaki artış Zahoor vd. (2022), Xiaoman vd. (2021), Asongu vd. (2020), Ridzuan vd. (2020) çalışmalarına göre CO_2'nu; Cui vd. (2022), Zahoor vd. (2022), Ahmed vd. (2020) ekolojik ayak izini artırmaktadır.

Ekonomik ve finansal gelişmedeki artışlarla birlikte ülkeler arasında doğrudan yabancı yatırım akışları da hızlanmaktadır. Doğrudan yabancı yatırımlarla birlikte teknoloji ve bilgi transferi de gerçekleşmektedir. Böylece teknolojik gelişim ve beşeri sermaye artışı ortaya çıkmaktadır. Teknolojik gelişim sayesinde daha az girdi faktörü ile daha fazla üretim gerçekleştirilebilir. Bu sayede üretimde verimlilik artışı yanı sıra daha az kaynak kullanılması nedeniyle çevre kirliliği azaltılabilir. Chien vd. (2021), Khan vd. (2022) çalışmalarına göre teknolojik yenilikler CO_2'yi azaltmaktadır. Doğrudan yabancı yatırımlar yoluyla gerçekleşen beşeri sermaye artışı ile daha eğitimli ve nitelikli bireyler üretimde faaliyet göstermeye başlamaktadır. Bu sayede daha verimli ve çevreye daha duyarlı üretim teknikleri geliştirilebilir. Mehmood (2021)'e göre eğitime katılım oranı CO_2'nu ve Ahmed vd. (2020)'e göre beşeri sermaye ekolojik ayak izini azaltmaktadır.

Dünyada gerçekleşen doğrudan yabancı yatırım akışı ile birlikte çevresel sürdürülebilirlik de bundan etkilenebilmektedir. Genellikle gelişmekte olan ülkelere giren doğrudan yabancı yatırımlar, o ülkelerde kirlilik yaratan endüstrilerin çoğalmasına neden olduğu için çevre kirliliğini artırmaktadır. Tam tersine gelişmiş ülkeler ise çevre kirliliğini artıracak yatırımları başka ülkelerde gerçekleştirdikleri için bu ülkelerde çevre kirliliği azalmaktadır. Dolayısıyla bir ülkeye yapılan doğrudan yabancı yatırımların niteliği o ülkenin çevre kirliliği üzerinde etkilidir. Uygulanan hükümet politikası neticesinde çevre kirliliği yaratmayacak endüstrilere yapılan doğrudan yabancı yatırımlar çevresel tahribatı önleyebilir. Benzer şekilde doğrudan yabancı yatırımlar yoluyla sağlanan teknoloji ve bilgi birikimi sayesinde çevre kirliliği azaltılabilir. Mehmood (2021) ve Bandyopadhyay ve Rej (2021)'e göre FDI, CO_2'nu azaltmaktadır.

Tablo 3.

Sürdürülebilir Çevresel Kalkınma ile İlgili Yapılan Çalışmalar

Yazar(lar)/Yıl	**Ülke**	**Dönem**	**Yöntem**	**Sonuç**
Abbasi vd. (2022)	Pakistan	1990-2019	ARDL	Ekonomik ve finansal gelişme enerji tüketimini artırmaktadır. Enerji tüketimindeki artış CO_2 ve GHG gibi emisyonlara dayalı tüketimi artırmaktadır.
Cui vd. (2022)	Yenilenebilir enerji tüketiminde ilk 10 ülke	1980-2017	FMOLS ve DOLS	Ekonomik gelişme ve şehirleşme ekolojik ayak izini artırmaktadır
Hussain vd. (2022)	E7 ülkeleri	1990-2016	ARDL	GDP, CO_2'nu artırmaktadır. Yenilenebilir enerji kullanımı CO_2'nu azaltmaktadır.
Raihan ve Tuspekova (2022)	Malezya	1990-2019	DOLS ve FMOLS	Yenilenebilir enerji ve ormanlık alanlar CO_2 azaltmaktadır. Ekonomik büyüme CO_2 artırmaktadır
Khan vd. (2022)	Kanada	1989-2020	ARDL	Yenilenebilir enerji üretimi ve teknolojik gelişme CO_2 yi azaltmaktadır.
Zahoor vd. (2022)	Çin	1970-2016	FMOLS ve DOLS	Yenilenebilir enerji kullanımı CO_2 ve ekolojik ayak izini azaltırken; finansal gelişme ve şehirleşme CO_2 ve ekolojik ayak izini artırmaktadır.

Bandyopadhyay ve Rej (2021)	Hindistan	1978-2019	ARDL	GDP, FDI, nükleer enerji kullanımı ve dış ticaret CO_2'yi azaltmaktadır.GDP^2 ve GDP^3 artışlar CO_2'yi sırasıyla artırmaktadır ve azaltmaktadır.
Bekun vd. (2021)	AB-27	1990-2017	CCEMG	Enerji yoğunluğundaki artış CO_2'nu artırmaktadır. Kişi başına gelirdeki artış CO_2'nu artırırken Kişi başına gelirin karesindeki artış CO_2'yi azaltmaktadır.
Chien vd. (2021)	Pakistan	1980-2018	QARDL	GDP deki artışlar CO_2'nu artırmaktadır. GDP^2, teknolojik inovasyon ve yenilenebilir enerji kullanımındaki artışlar CO_2'nu azaltmaktadır.
Mehmood (2021)	G11 ülkeleri	1990-2019	FMOLS ve DOLS	Yenilenebilir enerji kullanımı, FDI ve eğitime katılım oranı CO_2'yi azaltmaktadır
Xiaoman vd. (2021)	MENA ülkeleri	1980-2018	Cup-FM ve Cup-BC	Dış ticaret, şehirleşme ve ekonomik büyüme CO_2'yi artırmaktadır. Doğal kaynak kullanımı ve ekonomik küreselleşme CO_2'yi azaltmaktadır.
Ahmed vd. (2020)	Çin	1970-2016	ARDL	GDP, şehirleşme, doğal kaynak kullanımı Ekolojik ayak izini artırmaktadır. Beşeri sermaye ekolojik ayak izini azaltmaktadır.
Saint Akadiri vd. (2020)	Türkiye	1970-2014	ARDL	Elektrik tüketimi, küreselleşme ve ekonomik büyümdeki artış CO_2'nu artırmaktadır.
Yumashev vd. (2020)	OECD	2006-2017	3SLS(three-stage least squares) analizi	HDI'daki artışlar CO_2'nu artırmaktadır. HDI^2 ve yenilenebilir enerji kullanımındaki artışlar CO_2'nu azaltmaktadır
Asongu vd. (2020)	Afrika ülkeleri	1980-2014	ARDL	Şehirleşme, elektrik tüketimi ve yenilenemeyen enerji tüketimi CO_2'nu artırmaktadır
Ridzuan vd. (2020)	Malezya	1978-2016	ARDL	GDP ve şehirleşmedeki artışlar CO_2'nu artırmaktadır. Yenilenebilir enerji tüketimi ve GDP^2'deki artışlar CO_2'nu azaltmaktadır.
Sarkodie vd. (2019)	Avustralya	1970-2017	ARDL	GDP arttıkça ekolojik ayak izi ve CO_2 artmaktadır. Enerji kullanımı CO_2'yi artırmaktadır. Gıda üretimindeki artış ekolojik ayak izini artmaktadır.

Tablo 4'te sürdürülebilir sosyal kalkınma için literatürde yer alan ulusal ve uluslararası alanda yapılan çalışmalar yer almaktadır. Tabloya göre sürdürülebilir sosyal kalkınmanın göstergesi olarak cinsiyet eşitliği, demokrasi ve sosyal sermaye, HDI (Human Development Index) ve MHDI (Modified Human Development Index) kullanılmaktadır. Tablo 4'ten elde edilen sonuçlara göre sosyal sürdürülebilirliği cinsiyet eşitliği ile açıklayan çalışmalarda, demokrasi (Andersen, 2022; Quaiyyum ve Aiman Udoy, 2022; Park ve Liang, 2021), eğitim (Andersen, 2022), GDP (Quaiyyum ve Aiman Udoy, 2022; Park ve Liang, 2021) cinsiyet eşitliğini artırmaktadır. Ekonomik gelişme arttıkça eğitim seviyesi de yükselmektedir. Bu nedenle toplumda kadınları eğitim seviyesi yükselmektedir. Aynı zamanda kadınlar iş hayatında daha aktif rol almaya başlamaktadır. Eğitim seviyesinin artması sosyal toplumda bireylerde özgür düşüncenin ortaya çıkmasını, temel hak ve özgürlük duygusunun yerleşmesini sağlayabilmektedir. Ali vd. (2022) eğitim harcamaları ve ekonomik büyüme, demokrasi ile pozitif yönlü ilişkilidir. Böylece kadın erkek eşitliği düşüncesinin yerleşmesi, kadınların sosyal, ekonomik ve politik hayatta daha fazla rol almasını sağlayabilmektedir. Aynı zamanda demokratik toplumlarda kadınların politikada yer alması kadın erkek eşitliğini artırmaktadır.

Gu vd. (2021) çalışmasında sosyal sürdürülebilirliği HDI ile Tiba ve Belaid (2021) ise MHDI ile açıklamıştır. GDP deki artışlar ekonomik refah seviyesini yükselterek bireylerin eğitim, barınma ve sağlık gibi temel ihtiyaçlarının sağlanmasına katkı sağlayabilmektedir. Böylece temel ihtiyaçlarını karşılayan bireyler sosyal ve ekonomik çevrede daha aktif olarak rol oynayabilmektedirler. Bu nedenle GDP deki artışlar yalnızca ekonomik sürdürülebilirlik için değil sosyal sürdürülebilirlik için de önemli bir yer edinebilmektedir. CO_2'deki düşüşler bireylerin daha temiz bir çevrede yaşamasını ve dolayısıyla daha sağlıklı bireyler olarak yetişmelerini sağlayarak sosyal sürdürülebilirliği artırabilmektedir. Gu vd. (2021) çalışmasına paralel olarak Tiba ve Belaid (2021)'e göre CO_2'daki azalışlar ve GDP, kurumsal kalite, kamu eğitim ve sağlık harcamaları ve yenilenebilir enerji tüketimindeki artışlar MHDI'yı olumlu yönde etkilemektedir.

Ongo Nkoa ve Song (2022) sosyal sürdürülebilirliği 48 Afrika ülkesinde gelir eşitsizliği, barınma eşitsizliği ve çevresel eşitsizlik kavramlarıyla incelemiştir. Yönetişim endeksleri gelir eşitsizliğini azaltmaktadır. Ongo Nkoa ve Song (2022)'e göre daha iyi kurumlar düşük sosyal harcama sağlayarak, eğitime ve kamu hizmetlerine daha kolay erişimi sağlayarak toplumdaki bütün bireylere daha yüksek ekonomik erişilebilirlik hizmeti sağlamaktadır. Ayrıca kurumlar; toplumda rüşvet, kayırma, kayıt dışı ekonomi ve yolsuzluk gibi eylemleri önleyerek ve hukukun

üstünlüğünü sağlayarak tüm bireylerin eşit haklardan yararlanmasını sağlayabilmektedir. Bu yolla kurumsal kalitenin artırılması toplumda gelir adaletsizliğinin önüne geçilmesini sağlayabilir. Ancak Ongo Nkoa ve Song (2022) çalışmasına göre yönetişim endeksleri konut ve çevresel eşitsizlikler üzerinde olumsuz etkiye sahiptir. Afrika'daki ekonomik faaliyetler ve doğal kaynakların kontrolsüz kullanımı nedeniyle kurumsal faaliyetlerdeki başarısızlıklar konut problemini çözmede ve çevresel tahribatın azalmasında etkili olamamaktadır.

Arslan ve Duran (2021) sosyal sürdürülebilirliği sosyal sermaye (sosyal güven) ile açıklamıştır. Arslan ve Duran (2021)'e göre GDP'deki ve elektrik tüketimindeki artışlar, gelir dağılımındaki iyileşmeler, işsizlik ve yoksulluk oranındaki düşüşler gibi ekonomik göstergeler sosyal güven endeksini artırmaktadır. Bireylerin ve devletin ekonomik durumundaki iyileşmeler bireylerin devlete olan güvenlerini artırarak gelecek kaygılarını azaltmaktadır ve güven ilişkilerini artırmaktadır. Dolayısıyla sosyal güven endeksini artırmaktadır. Benzer şekilde Cuesta vd. (2020) çalışmasında yoksulluk ve gelir eşitsizliği sosyal sürdürülebilirliği olumsuz etkilerken, GDP'deki artışlar olumlu etkilemektedir. Ekonomik gelişmeyle benzer şekilde sosyal ve çevresel alandaki iyileşmeler de toplumdaki bireylerin güven duygusunu artırmaktadır. Eğitim kalitesi, yüksek eğitimli nüfus oranı, doğumdan yaşam beklentisi, geniş aile yapısı, ormanlık alanlar, sosyal güven ile pozitif ilişkilidir. Toplumda eğitim seviyesinin yüksek olması, ekonomik ve sosyal konularda bilinçli bireylerin yetiştiğinin göstergesidir. Doğumdan yaşam beklentisinin yüksek olması devletin sağlık sisteminin başarılı olduğunun, ormanlık alanların fazla olması yeşil alanların korunduğunun göstergesidir. Bütün bu nedenlerle ekonomik ve sosyal alandaki iyileşmeler sosyal güvenin artmasını sağlamaktadır.

Alsayegh vd. (2020) çalışmasında sosyal sürdürülebilirliği Firmaların çevresel ve ekonomik sürdürülebilirliği ile ilişkilendirmiştir. Firmaların ekonomik faaliyetlerindeki artışlar milli gelir artışına katkı sağlayarak ekonomik canlılığı artırmaktadır. Aynı zamanda firmaların üretim faaliyetlerinde bulunurken çevre düzenlemesini dikkate almaları çevresel tahribatı azaltmaktadır. Dolayısıyla çevresel ve ekonomik alanda yaşanan gelişmeler, bireylerin ekonomik ve yaşamsal kaygılarını azaltarak toplumsal hayatta daha başarılı bireyler olarak yetişmelerini sağlayabilir. Bu nedenle ekonomik ve çevresel sürdürülebilirlik sosyal sürdürülebilirliğin sağlanmasında olumlu yönde katkıda bulunabilir.

Tablo 4.

Sürdürülebilir Sosyal Kalkınma ile İlgili Yapılan Çalışmalar

Yazar(lar)/Yıl	**Ülke**	**Dönem**	**Yöntem**	**Sonuç**
Andersen (2022)	Güney Avrupa	1980-2020	FE analizi	Demokrasi ve eğitim kadınların siyasal gücünü artırarak cinsiyet eşitsizliğini azaltmaktadır.
Ali vd. (2022)	Pakistan	1980-2018	ARDL	Eğitim harcamaları ve ekonomik büyüme, demokrasi ile pozitif yönlü ilişkilidir. Dış ticaret açığı, kamu harcamaları ve yolsuzluk demokrasi ile negatif yönlü ilişkilidir.
Arslan ve Duran (2021)	Türkiye	2015	OLS, 3SLS, SEM	GDP, elektrik tüketimi, gelir dağılımı, eğitim kalitesi, yüksek eğitimli nüfus oranı, doğumdan yaşam beklentisi, geniş aile yapısı, ormanlık alanlar, sosyal güven ile pozitif ilişkili iken; işsizlik oranı ve yoksulluk oranı sosyal güven ile negatif ilişkilidir.
Ongo Nkoa ve Song (2022)	48 Afrika ülkesi	1996-2016	MLM(Maximum Likelihood Method)	yönetişim endeksleri gelir eşitsizliğini azaltmakta ve konut ve çevresel eşitsizlikler üzerinde önemli bir olumsuz etkiye sahiptir
Quaiyyum ve Aiman Udoy (2022)	152 ülke (Düşük, orta ve yüksek gelirli)	2019	Regresyon analizi	Genel olarak demokrasi cinsiyet eşitliğini artırmaktadır. Düşük gelirli ülkelerde demokrasinin cinsiyet eşitliği üzerinde anlamlı etkisi yoktur. Yüksek ve orta gelirli ülkelerde demokrasi cinsiyet eşitliğini artırmaktadır.
Gu vd. (2021)	Çin	2005-2016	FMOLS ve DOLS	GDP artışları HDI'ı(sosyal sürdürülebilirlik) artırıyor. CO2'deki düşüşler HDI'ı artırıyor. İşletme girişimcilik faaliyetlerinin HDI üzerinde etkisi yoktur.
Park ve Liang (2021)	135 ülke	2005-2015	FE analizi	Parlamentoda kadın koltuk sayısı, GDP ve nüfus artışı cinsiyet eşitliğini artırmaktadır.
Tiba ve Belaid (2021)	25 Afrika ülkesi	1990-2014	GMM	GDP, kurumsal kalite, kamu eğitim ve sağlık harcamaları, yenilenebilir enerji tüketimi MHDI'yı olumlu yönde etkilemektedir. CO_2 MHDI'yı olumsuz yönde etkilemektedir.
Alsayegh vd. (2020)	Asya ülkeleri	2005-2017	RE, FE, OLS	Firmaların çevresel ve ekonomik sürdürülebilirliği sosyal sürdürülebilirlik üzerinde olumlu yönde etkilidir.

Cuesta vd. (2020)	193 ülke	2016-2020	Panel regresyon analizi	Yoksulluk ve gelir eşitsizliği sosyal sürdürülebilirliği olumsuz etkilerken, GDP'deki artışlar olumlu etkilemektedir.

4.2. Model, Veri Seti ve Ekonometrik Yöntem

Çalışmanın amprik kısmında Rusya'ya ait ekolojik ayak izi verileri 1992 yılından başladığı için BRICS-T ülkelerine ait veriler, yıllık periodlardan oluşan 1992-2018 dönemini kapsamaktadır. Yapılan amprik analizde birinci modelde ekonomik sürdürlebilirlik, ikinci modelde çevresel sürdürülebilirlik ve üçüncü modelde sosyal sürdürülebilirliği incelemek amacıyla üç model oluşturulmuştur. Elde edilen modellerde kullanılan değişkenler ve bu değişkenlere ait verilerin elde edildiği kaynaklar Tablo 5'te gösterilmektedir.

Tablo 5.

Modelde Kullanılan Değişkenler, Açıklaması ve Kaynağı

Sembol	**Açıklama**	**Kaynak**
pgdp	Kişi başına reel milli gelir,	Dünya Bankası veri tabanı
gfcf	Gayri safi sabit sermaye yatırımları (GDP içerisindeki yüzde oranı)	
gexp	Hükümetin nihai tüketim harcaması (GDP içerisindeki yüzde oranı)	
def	GDP deflatörü	
net	Net dış ticaret oranı (GDP içerisindeki yüzde oranı)	
forest	Ormanlık alanlar (Toplam alan içerisindeki yüzde oranı)	
efp	Kişi başına ekolojik ayak izi	Ecological Footprint veri tabanı
ren	yenilenebilir enerji (Birincil enerji arzı içerisindeki yüzde oranı)	OECD veri tabanı
dem	Demokrasi endeksi	V-DEM veri tabanı
gender	Cinsiyet eşitliği (Kadınların siyasi güçlenme endeksi)	
mys	Okullaşma oranı	Human Progress veri tabanı

4.2.1. Model ve Veri Seti

BRICS-T (Brazilya, Rusya, Hindistan, Güney Afrika ve Türkiye) ülkelerinde sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik, sosyal ve çevresel boyutunu incelemek amacıyla uluşturulan üç model aşağıda gösterilmektedir. Birinci modelde sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik boyutu incelenmiştir. Oluşturulan modelde kişi başına reel ekonomik büyüme bağımlı değişken; gayri safi sabit sermaye yatırımları bağımsız değişken ve hükümetin nihai

tüketim harcaması ile gdp deflatörü kontrol değişkenler olarak kullanılmıştır. İkinci modelde sürdürülebilir kalkınmanın çevresel yönü incelenmiştir. Modelde ekolojik ayak izi bağımlı değişken; yenilenebilir enerji bağımsız değişken ve kişibaşına reel milli gelir ile ormanlık alanlar control değişkenler olarak kabul edilmiştir. Üçüncü modelde sürdürülebilir kalkınmanın sosyal boyutu incelenmiştir. Modelde cinsiyet eşitliği bağımlı değişken; demokrasi endeksi bağımsız değişken ve okullaşma oranı ile kişi başına reel milli gelir kontrol değişkenler olarak ele alınmıştır. Analizde kullanılan değişkenler ile elde edilen modeller denklem 1, 2 ve 3'te gösterilmektedir.

$$Model_1: pgdp_{it} = \alpha_0 + \alpha_1 gfcf_{it} + \alpha_2 gexp_{it} + \alpha_3 net_{it} + \alpha_4 def_{it} + \epsilon_{it} \quad (1)$$

Klasik iktisat düşüncesine göre ekonomik büyümenin itici gücü fiziki sermaye birikimidir. Smith (1776 [1976])'e göre ulusların zenginliğinin sağlanabilmesi için uzmanlaşma ve iş bölümü yanı sıra sermaye birikiminin gerçekleştirilmesi önemlidir. İktisadi gelişmenin aşamalarını açıklayan Rostow (1955)'e göre ülkelerin harekete geçme aşamasından kendi kendini besleyen olgunluk aşamasına geçebilmeleri için sermaye birikimin sağlanması önemlidir. Klasik büyüme modelinde olduğu gibi Keynezyen ve Post-Keynezyen iktisat modellerinden esinlenen Harrod-Domar modelinde de yine toplam harcamalara eşit bir fiziki sermaye stoku ekonomik büyümenin sağlanmasında önemli bir yer edinmektedir (Ünsal, 2007). Keynezyen iktisat görüşünde yine denge milli gelir düzeyinde yatırımlar ve kamu harcamaları ekonomik büyümeyi hızlandıran faktörler arasında yer almaktadır. Nurkse (1953)'e göre yoksulluğun kısır döngüsü hipotezinde az gelişmiş ülkelerin gelişememelerinin nedeni sermaye birikimi sağlanamaması nedeniyle yatırımların yetersiz kalmasıdır. Yatırımların yetersiz kalması milli gelirin artırılamamasına ve ekonomik gelişmenin sağlanamamasına neden olabilmektedir. Bu nedenle gelişmekte olan ülkelerde yatırımlar ve kamu harcamalarındaki artışın ekonomik gelişmeyi hızlandırabileceği beklenmektedir.

Ekonomik büyümede etkili olan bir diğer faktör enflasyondur. Enflasyondaki artışın ekonomik büyüme üzerindeki etkisi, ülkenin sahip olduğu ekonomik koşullara ve bireylerin gelecek beklentilerine göre değişmektedir. Mundell (1963)'e göre enflasyondaki artış bireylerin servetlerinde azalmaya neden olduğu için bireyler enflasyon öncesindeki servet değerine ulaşmak amacıyla tasarruflarını artırırlar. Dolayısıyla tasarruflardaki artış faiz oranlarını düşürürerek yatırmlarda artışa neden olarak ekonomik büyümeyi artırabilir. Enflasyon artışının

ekonomik büyümeyi canlandıracağını iddia eden diğer bir görüş ise Tobin (1965)'e aittir. Tobin (1965)'e göre enflasyon artışı, bireylerin yatırım fortföyünü finansal sektörden reel sektöre kaydırmalarına neden olabilmektedir. Bu durumda reel sektörde sermaye yoğunluğunun artması nedeniyle yatırımların artışı ekonomik büyümeyi canlandırabilmektedir. Mishkin (2000) enflasyonu talep ve maliyet enflasyonu olarak açıklayarak milli gelir üzerindeki etkilerini açıklamıştır. Enflasyondaki değişmeler bir ülke ekonomisinde üretilen mal ve hizmetlerin fiyatlarında değişiklikler yaratarak milli gelir düzeyi üzerinde etkili olabilmektedir. Mal ve hizmetlerin fiyatındaki artışlar üretim sektöründe hammadde fiyatlarında artışlar yaratarak üretim faaliyetlerinde düşüşler ortaya çıkartabilmektedir. Aynı şekilde fiyatlarda sürekli artışlar tüketicilerin satın alma gücünü düşürerek talepte daralmalara yol açmaktadır. Bu nedenle bir ülkede enflasyon oranının yüksek olması maliyetlerde artış ve talepte daralma yaratarak milli gelir üzerinde etkili olabilmektedir. Barro (1995)' e göre yüksek enflasyon yatırımları düşürerek milli gelir üzerinde azalmaya neden olmaktadır. Enflasyon oranın yüksek olması piyasadaki yatırımcıların geleceğe yönelik tahminlerinde belirsizlikler doğurmaktadır. Bu nedenle geleceğe yönelik olumlu beklentiler düştüğü için yatırım yapmakta kararsız kalmaktadırlar. Dolayısıyla yatırımların azalmasıyla birlikte milli gelir artışları da yavaşlamaktadır. Bu nedenle gelişmekte olan ülkelerde eflasyon artışının ekonomik gelişmeyi düşüreceği yönündeki beklentileri artırmaktadır.

Neo Marksis bağımlılık teorisinin savunucuları dış ticaretin az gelişmiş ülkelerin gelişme düzeylerini azaltarak bu ülkelerde kalkınmayı yavaşlattığını savunmaktadırlar. Benzer şekilde Singer-Prepish tezinde yine gelişmiş ve az gelişmiş ülkeler arasında gerçekleşen dış ticaret sonucunda dış ticaret haddelerinin az gelişmiş ülkelerin aleyhine dönmesi sonucu az gelişmiş ülkelerin daha çok yoksullaştığı savunulmaktadır. Gelişmekte olan ülkeler, ekonomik kalkınmalarını sağlamak amacıyla sanayi ve yatırım mallarını, ihracattan elde ettikleri gelir karşılığında ithal ederek sağlayabilirler. Kalkınma yatırımlarının finansmanı ihracattan elde edilen gelire bağlı olduğundan kalkınmanın hızlandırılabilmesi için ihracat gelirlerlerinin artırılması önemlidir. Öte yandan Klasik iktisat teorisine (Mutlak Üstünlük Teorisi, Karşılaştırmalı Üstünlük Teori ve Heckscher Ohlin Modeli) göre ülkeler arasındaki dış ticaret, mal ve hizmetlerde uzmanlaşmayı sağlayarak dış ticarete katılan her iki ülkede de ekonomik gelişmeyi hızlandırabilmektedir. Klasik iktisat teorisi, serbest ticaretin uzmanlaşma ve iş bölümünü geliştirerek tüm ülkelerin kaynak tahsisinde verimliliğini artırdığını, bu sayede dış ticarete katılan ülkelerin üretim ölçeklerinin genişlemesi ile birim maliyetlerin düşebileceğini

savunmaktadır (Ünsal, 2007). Dolayısıyla dış ticaret yapısı ülkelerin gelişme düzeylerinde önemli bir etkendir (Çeliköz ve Yukacı, 2016). İhracatın artması ve ithalatın azalması sonucunda dış ticaret açığı azalmaktadır. Bu nedenle ülkelerin dış borcu ve gelir kaybı azalacağı için ekonomik büyümenin artacağı beklenmektedir. Açıklanan nedenlerden dolayı gelişmekte olan ülkelerin ekonomik büyümelerinin ve sürdürülebilir bir ekonomik yapı elde edebilmelerinin temelinde yatan unsurlar yatırım, kamu harcaması, dış ticaret ve enflasyon değerleri olarak ele alınabilir. Dolayısıyla bu çalışmada BRICS-T ülkelerinin ekonomik sürdürülebilir yapısını incelemek amacıyla elde edilen modelin oluşturulmasında Majeed (2019)'in çalışması baz alınmıştır.

$$Model_2: efp_{it}=\alpha_0+\alpha_1 ren_{it}+\alpha_2 pgdp_{it}+\alpha_3 pgdp_{it}^2+\alpha_4 forest_{it}+\epsilon_{it} \quad (2)$$

Çevresel kuznet eğrisine göre gelişmekte olan ülkelerde milli gelir artışı çevre kirliliğini artırmaktadır. Ancak kişi başı milli gelirdeki artış belirli bir noktaya geldikten sonra çevre kirliliği azalmaktadır. Bunda etkili olan faktörler gelişmekte olan ülkelerin sanayileşme çabaları, ekonomik büyümeyi artırmak için doğal kaynak kullanımının artması ve çevreye yayılan atıkların azalmasıdır. Aynı zamanda üretimi artırmak amacıyla kullanılan fosil enerji kaynaklarının çoğalması da bunda etkilidir. Ekonomik büyüme arttıkça şehirleşme oranı da artmaktadır. Nüfusun sürekli artması, tarım arazilerinin azalması ve insanların daha iyi yaşam koşullarına sahip olmak amacıyla kentlere göç etmesi nedeniyle özellikle kentlerde çevreye yayılan atıkların çoğalması sonucu çevre kirliliği hızla artmaktadır. Bu nedenle gelişmekte olan ülkelerde milli gelirdeki artışla birlikte ekolojik ayak izinin artması beklenmektedir.

Son yıllarda sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması amacıyla toplumlarda yenilenebilir enerji üretiminin önemi artmaktadır. Yenilenebilir enerji, fosil enerji kaynaklarına göre çevreye yaydığı CO_2 ve GHG gibi zehirli gaz miktarı daha az olduğu için çevre dostu kaynaklar olarak bilinmektedir. Bu nedenle bütün dünyada ülkeler, ekolojik ayak izini azaltmak ve sürdürülebilir çevre ortamı yaratmak amacıyla yenilenebilir enerji kullanımını artırma çabası içerisindedirler.

Ekonomik gelişmenin sağlanmasıyla birlikte toplumlarda geleceğe dönük ekonomik kaygılar da azalmaktadır. Bu nedenle bireyler, sosyal ve kültürel faaliyetlere yönelmektedir. Dolayısıyla hükümetler, bireylerin daha temiz ve sağlıklı bir ortamda yaşamaları için çevre düzenleyici faaliyetlere ağırlık vermeye başlamaktadırlar. Çünkü kentlerde betonlaşmanın hızla artmasıyla birlikte yeşil alanların azalması havaya yayılan zehirli gazların miktarını

artırmaktadır. Devlet tarafından alınan çevre vergileri, üretici endüstrilerin çevreye daha duyarlı üretim yöntemlerini geliştirmelerini ve geri dönüşüm faaliyetlerini artırmalarını sağlamaktadır. Bunun yanında devlet tarafından yeşil alanların çoğaltılması çalışmaları, ekolojik ayak izini azaltarak ve bireylerin daha temiz bir ortamda yaşamalarını sağlayarak çevresel sürdürülebilirliği geliştirmektedir. Bu nedenle elde edilen modelin oluşturulmasında ekolojik ayak izi üzerinde doğrudan etkisi olan temel faktörler dikkate alınarak Raihan ve Tuspekova (2022)'nın çalışması baz alınmıştır.

$$Model_3: gender_{it}=\alpha_0+\alpha_1 dem_{it}+\alpha_2 pgdp_{it}+\alpha_3 mys_{it}+\epsilon_{it} \quad (3)$$

Sen (1999)'e göre GSMH; kişilerin özgürlük, eşitlik ve adalet gibi kavramlara ulaşabilmelerinde yalnızca bir araçtır. Bu nedenle Sen' e göre kalkınma yalnızca ekonomik yönden gelişime bağlı değildir. Corbridge (2002)' e göre özgürlük ve eşitlik kavramları; eğitim, sağlık, gelir yanı sıra siyasi ve medeni haklar gibi diğer belirleyicilere de bağlıdır. Eğitim, sağlık ve barınma gibi temel ihtiyaçlar yanı sıra hak ve ifade özgürlüğü, kanun önünde eşitlik gibi sosyal yönden gelişmişlik de kalkınmanın göstergeleri arasında yer almaktadır. Cinsiyet eşitliği de bu kavramlar arasında önemli bir yer edinmektedir. Bu nedenle sürdürülebilir kalkınma hedefleri arasında yer alan kadın erkek eşitliğinin sağlanması sosyal sürdürülebilirliğin gelişiminde önemli bir yer edinmektedir.

Blankenship ve Kubicek (2018), Andersen (2022) ve Quaiyyum ve Aiman Udoy (2022)'a göre demokrasi, cinsiyet eşitliğinin artırılmasında önemli faktörler arasında yer almaktadır. Demokrasi ile sağlanan eşitlik, özgürlük ve insan hakları gibi sosyal yapıdaki iyileşmeler sonucunda kadınlar politikada yer alabilir ve kendi aralarında sosyal dayanışma faaliyetleri gerçekleştirebilirler. Bu nedenle demokrasi ile yönetilen toplumlarda eşitlik ilkesinin gelişmesi beklenmektedir. Aynı zamanda eğitim seviyesinin yükselmesi sayesinde bireyler, kadın erkek eşitliği kavramı üzerinde daha bilinçli hale gelmektedirler. Eğitimli kişiler, modern toplum yapısına aykırı olan geleneksel normlara dayalı düşünce yapısıyla hareket etmenin, ülkenin kalkınmasında ve gelişmiş toplum yapısına ulaşılmasında bir engel oluşturacağının bilincinde olan bireylerdir. 1950'li yıllarda ortaya atılan modernleşme yaklaşımına göre kalıplaşmış düşünce yapısı ve geleneksel normlar, gelişmekte olan ülkelerin kalkınmalarının önündeki en önemli engellerden birisidir. Ülkeler gelişmeye başladıkça bu geleneksel yapılardan sıyrılmakta ve çağdaş bir toplum yapısına uygun modernleşmeye açık

yapıya dönüşmektedir. Modernleşme faaliyetleri arasında kadınların iş hayatında daha çok yer alması, kadınların eğitim seviyesinin yükseltilmesi ve kadınların politika hayatına girmesi gibi sosyal değişiklikler yer almaktadır. Bu sayede böyle toplumlarda kadın erkek eşitliği sağlanarak sosyal sürdürülebilirliğe ulaşılabilmektedir. Dolayısıyla bir toplumda eğitim kapasitesinin yükseltilmesi, cinsiyet eşitliğinin artırılmasına katkı sağlayabilmektedir. Ekonomik büyümenin artması ise toplumlarda eğitim altyapısının geliştirilmesindeki imkânları artırabilmektedir. Dolayısıyla bağımlı değişken üzerinde etkili olan bağımsız değişkenlerin birbiri üzerindeki etkileri göz önünde bulundurularak ve bu değişkenlerin bağımlı değişken üzerinde daha güçlü bir etki yaratacağı düşünülerek üçüncü modelin oluşturulmasında Andersen (2022)'in çalışması baz alınmıştır.

4.2.2. Ekonometrik Yöntem

Çalışmanın ekonometrik yöntem kısmında ilk önce değişkenlerde ve elde edilen modellerde yatay kesit bağımlılığı olup olmadığını incelemek amacıyla Breusch ve Pagan (1980), Pesaran (2004) ve Pesaran vd. (2008) tarafından geliştirilen yatay kesit bağımlılığı analizleri yapılmıştır. İncelenen değişkenlerde ve modellerde yatay kesit bağımlılığı olduğuna karar verildikten sonra değişkenlerin durağanlık seviyelerini belirlemek için Pesaran (2007) tarafından geliştirilen CADF (Cross-Sectional Augmented Dickey-Fuller) birim kök analizi uygulanmıştır. Daha sonra değikenler arasında eş bütünleşme ilişkisini incelemek için Westerlund (2007) tarafından geliştirilen eş bütünleşme analizi yapılmıştır. Son olarak değişkenler arasında eş bütünleşme ilişkisinin olduğuna karar verildikten sonra uzun dönem katsayı tahmini için Pesaran (2006) tarafından geliştirilen CCEMG, ve Eberhardt ve Bond (2009), ve Eberhardt ve Teal (2010) tarafından geliştirilen AMG (Augmented Mean Group Estimator) analizleri uygulanmıştır.

4.2.2.1. Yatay Kesit Bağımlılığı

Yatay kesit bağımlılığı, paneli oluşturan ülkelerden birinde ortaya çıkabilecek makroekonomik şoktan diğer ülkelerin de etkilenmesi anlamına gelmektedir (Ng vd., 2020). Günümüzde artan küreselleşme ve finansal bütünleşmeler neticesinde ülkeler ekonomik, siyasi ve politik anlamda birbirine karşı bağlı duruma gelmektedir. Günümüzde gittikçe artan ekonomik bütünleşmeler de bunun bir göstergesidir. Dolayısıyla ülkelerden birine gelen ani

şokun diğer ülkeleri etkilemesi neredeyse kaçınılmaz hale gelmiştir. Bu nedenle değişkenlere ait durağanlık ve eş bütünleşme analizi yapılmadan önce yatay kesit bağımlılığı analizinin yapılması bize elde edilecek analizlerden daha doğru sonuçlara ulaşılmasında yardımcı olacaktır.

Yatay kesit bağımlılığı testlerinden birincisi Breusch and Pagan (1980) tarafından geliştirilen LM (Lagrange Multiplier) testidir. LM testi, yatay kesit boyutunun (N) zaman boyutundan (T) küçük olduğu zaman uygulanabilen analiz yöntemidir (Breusch and Pagan 1980). LM testine ait tahmin denklemi ve hipotez testleri 4 nolu eşitlikte gösterilmektedir.

$$LM = T \sum_{i=j}^{N-1} \sum_{j=i+1}^{N} \hat{\rho}_{ij}^2 \sim X_{N(N-1)/2}^2 \quad (4)$$

ρ_{ij} hata terimlerinden elde edilen korelasyon sayısı

x^2, $T_{(i,j)} \rightarrow \infty$ iken N_{ij} için asimtotik dağılım

H_0: Yatay kesit bağımlılığı yoktur (H_0: Cov $(u_{it}, u_{jt}) = 0$ $tüm\ i\ ve\ t\ ler\ için\ i = j -$)

H_1: Yatay kesit bağımlılığı vardır (H_1: Cov $(u_{it}, u_{jt}) \neq en\ az\ bir\ çift\ için\ i \neq j -$)

Yatay kesit bağımlılığında ikinci tahmin yöntemi Pesaran (2004) tarafından geliştirilen CD_{LM} testidir. CD_{LM} analizi hem yatay kesit boyutu zaman boyutundan büyük olduğu hem de zaman boyutu yatay kesit boyutundan büyük olduğu durumda uygulanabilmektedir. CD_{LM} testine ait regresyon denklemi ve hipotaz testleri aşağıdaki gibi gösterilmektedir.

$$CD_{LM} = \sqrt{\frac{2T}{N(N-1)}} \left\{ \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^{N} \rho_{ij} \right\} \quad (5)$$

ρ_{ij}= Korelasyon katsayısı

H_0: Yatay kesit bağımlılığı yoktur (H_0: Cov $(u_{it}, u_{jt}) = 0$ $tüm\ i\ ve\ t\ ler\ için\ i = j -$)

H_1: Yatay kesit bağımlılığı vardır (H_1: Cov $(u_{it}, u_{jt}) \neq en\ az\ bir\ çift\ için\ i \neq j -$)

Ancak N büyüdükçe daha büyük oranda sapmalar ortaya çıkmaktadır ve N>T olduğu zaman modelde bozulmalar da artmaktadır (Pesaran, 2015: 1093). Bu nedenle N>T olduğu durumlarda Pesaran (2004) tarafından geliştirilen CD testi uygulanmaktadır (De Hoyos ve Sarafidis, 2006: 484). CD testine ait tahmin denklemi aşağıda gösterilmektedir.

$$CD=\sqrt{\frac{2T}{N(N-1)}}\sum_{i=1}^{N-1}\sum_{j=i+1}^{N}\hat{\rho}_{ij} \quad (6)$$

Yatay kesit bağımlılığı inceleyen üçüncü test yöntemi Pesaran vd. (2008) tarafından geliştirilen sapması düzeltilmiş LMadj testidir. LMadj testinde grup ortalaması sıfır ve bireysel ortalama sıfırdan farklı olduğu durumda oluşan sapmalar, test istatistiğine varyans ve ortalama eklenerek ortadan kalkmaktadır (Pesaran vd., 2008). LMadj tahmin yöntemine ait regresyon denklemi ve hipotez testleri aşağıda gösterilmektedir.

$$LM_{adj}=\sqrt{\frac{2}{N(N-1)}}\sum_{i=1}^{N-1}\sum_{j=i+1}^{N}(T\hat{\rho}_{ij}^{2}\ \frac{(T-k)\hat{\rho}_{ij}^{2}-\mu_{Tij}}{\vartheta_{Tij}} \quad (7)$$

k= regresyon sayısı

μ_{Tij}=ortalama

ϑ_{Tij}=varyans

H_0: Yatay kesit bağımlılığı yoktur (H_0: Cov $(u_{it}, u_{jt}) = 0\ tüm\ i\ ve\ t\ ler\ için\ i = j -$)

H_1: Yatay kesit bağımlılığı vardır (H_1: Cov $(u_{it}, u_{jt}) \neq en\ az\ bir\ çift\ için\ i \neq j -$)

4.2.2.2. Homojenlik Testi

Homojenlik testi, eğim katsayısının heterojen veya homojen olduğunu belirlemek amacıyla Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından geliştirilen delta testi kullanılarak tespit edilmektedir. Pesaran ve Yamagata (2008) testi, Swamy'nin (1970) homojenlik testinin geliştirilmesi ile elde edilmiştir. Homojenlik testine ait tahmin denklemi aşağıdaki gibi ifade edilmektedir.

Büyük örneklem için, $\widetilde{N}=\sqrt{N}(\frac{N^{-1}\tilde{S}-k}{\sqrt{2k}})$ (8)

Küçük örneklem için, $\widetilde{N}_{adj}=\sqrt{N}\left(\frac{N^{-1}\tilde{S}-E(\tilde{Z}_{iT})}{\sqrt{Var}(\tilde{Z}_{iT})}\right)$ (9)

N: Yatay kesit birimi

S: Swamy test istatistiği

k: Açıklayıcı değişken sayısı

Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından tarafından geliştirilen homojenlik testine ait hipotez testleri şu şekilde ifade edilmektedir:

H_0: Eğim katsayıları homojendir ($\beta_i = \beta$)

H_1: Eğim katsayıları heterojendir ($\beta_i \neq \beta$)

Değişkenlere ait yatay kesit bağımlılık analizi sonuçları, Tablo 6'da gösterilmektedir. Tablo 6'dan elde edilen sonuçlara göre H_0 hipotezi reddelerek elde edilen modellerde ve bu modellerde kullanılan değişkenlerde yatay kesit bağımlılığı olduğu sonucuna varılmaktadır. Bu nedenle Pesaran (2007) tarafından geliştirilen ve yatay kesit bağımlılığını dikkate alan ikinci nesil birim kök testi (CADF), değişkenlere ait durağanlık analizi için uygulanmıştır.

Tablo 6.

Yatay Kesit Bağımlılık Analizi Sonuçları

Değişkenler	**LM**	**CD_{LM}**	**LMadj**	$\widetilde{N}$	$\widetilde{N}_{adj}$
$model_1$	25.55 (0.0430)	0.483 (0.0000)	3.717 (0.0002)	9.528 (0.000)	10.804(0.000)
$model_2$	35.94 (0.0018)	0.311 (0.0000)	7.635 (0.0000)	7.159 (0.000)	8.117 (0.000)
$model_3$	28.88 (0.0167)	0.6218 (0.5341)	5.784 (0.0000)	5.463 (0.000)	6.053 (0.000)
pgdp	88.96 (0.0000)	5.594 (0.0000)	37.76 (0.0000)		
$pgdp^2$	88.79 (0.0000)	6.278 (0.0000)	37.67 (0.0000)		
gfcf	50.55 (0.0000)	5.557 (0.0000)	17.82 (0.0000)		
gexp	36.08 (0.0017)	0.7851 (0.4324)	10.32 (0.0000)		
def	177.4 (0.0000)	12.24 (0.0000)	83.65 (0.0000)		
net	50.91 (0.0000)	2.998 (0.0000)	18.01 (0.0027)		
efp	48.03 (0.0000)	5.006 (0.0000)	16.52 (0.0000)		
ren	98.24 (0.0000)	7.423 (0.0000)	42.57 (0.0000)		
forest	106 (0.0000)	-1.778 (0.0755)	46.59 (0.0000)		
gender	117.8 (0.0000)	8.696 (0.0000)	52.7 (0.0000)		
dem	185 (0.0000)	5.578 (0.0000)	87.61 (0.0000)		
mys	90.66 (0.0000)	7.115 (0.0000)	38.64 (0.0000)		

4.2.2.3. Panel Birim Kök Analizi

Panel veri setinde yatay kesit bağımlılığı bulunduğu durumda ikinci nesil birim kök testlerinin (Bai ve Ng (2004), Pesaran (2007) ve Breuer vd. (2001)) kullanılması yapılan analizlerden daha tutarlı ve etkin sonuçlar elde edebilmemiz açısından önemlidir.

CADF (Cross-Sectional Augmented Dickey-Fuller) birim kök testi değişkenler arasında yatay kesit bağımlılığı bulunduğu zaman uygulanabilen ve Pesaran (2007) tarafından geliştirilen analiz yöntemidir. CADF birim kök testi, panelin zaman boyutu (T) kesit

boyutundan (N) büyük olduğu durumda uygulanabilmesi aynı zamanda T küçük olduğu durumda ortaya çıkabilecek hatalı tahmilerin etkilerinden arındırılmış olması nedeni ile diğer birim kök testlerinden daha avantajlı olabilmektedir (Pesaran, 2007). CADF birim kök testine ait tahmin denklemi ve hipotez testleri aşağıda gösterilmektedir.

$$\Delta y_{it} = a_i + b_i y_{i,t-1} + c_i \bar{y}_{t-1} + d_i \Delta \bar{y}_t + e_{it} \quad (10)$$

CADF test istatistiğini hesaplama yöntemi aşağıdaki şekilde gösterilmektedir.

$$t_i(N,T) = \frac{\Delta Y_i' \bar{M}_W Y_{i,-1}}{\hat{\sigma}_i \, (Y_{i,-1}' \bar{M}_W Y_{i,-1})^{\frac{1}{2}}} \quad (11)$$

H_0: Birim kök vardır ($H_0: b_{i=}1$)

H_1: Birim kök yoktur ($H_1: b_i \neq 1$)

CADF birim kök testinde, test istatistiklerini ve kritik değerleri karşılaştırmak için CIPS istatistik değerleri mutlak değer olarak kullanılır (Pesaran, 2007). CIPS istatistiği tahmin denklemi ve hipotez testleri aşağıdaki şekilde gösterilmektedir.

$$CIPS(N,T) = N^{-1} \sum_{i=1}^{N} t_i(N,T) \quad (12)$$

H_0: Birim kök vardır ($H_0: b_{i=}1$)

H_1: Birim kök yoktur ($H_1: b_i \neq 1$)

Tablo 7'de değişkenlere ait durağanlık analizi sonuçları gösterilmektedir. Tablo 7'yi inceleyecek olursak değişkenlere ait birim kök analizi sonuçlarına göre bütün değişkenlerde I(0) düzeyinde H_0 hipotezi kabul edilmekte ve I(1) düzeyinde H_0 hipotezini reddedilmektedir. Bu nedenle modelde kullanılan bütün değişkenlerin I(1) düzeyinde durağan olduğu sonucuna varılmaktadır. Daha sonraki aşamada değişkenler arasındaki eş bütünleşme ilişkisini tespit etmek amacıyla yatay kesit bağımlılığını dikkate alan ve değişkenler I(0) veya I(1) düzeyinde durağan iken eş bütünleşme ilişkisinin incelenmesine olanak tanıyan Westerlund (2007) analizi yapılmıştır.

Tablo 7.

CADF Birim Kök Testi Sonuçları

	CIPS İstatistik Değerleri				
	Düzey		1.Fark		
Değişkenler	**t-istatistik**	**P-değeri**	**t-istatistik**	**P-değeri**	**Sonuç**
pgdp	-1.838	0.422	-2.783	0.005	I(1)
$pgdp^2$	-2.347	0.461	-2.586	0.019	I(1)
gfcg	-2.527	0.284	-2.976	0.001	I(1)
gexp	-2.250	0.562	-3.763	0.000	I(1)
def	-2.857	0.075	-2.480	0.035	I(1)
net	-2.820	0.090	-3.354	0.000	I(1)
efp	2.637	0.194	-2.780	0.005	I(1)
ren	-1.958	0.823	-2.709	0.008	I(1)
forest	-1.655	0.958	-2.421	0.047	I(1)
dem	-2.338	0.470	-2.811	0.004	I(1)
gender	-1.744	0.932	-3.887	0.000	I(1)
mys	-2.076	0.731	-2.577	0.020	I(1)

4.2.2.4. Westerlund Analizi

Westerlund analizi, seriler arasında yatay kesit bağımlılığı bulunduğunda uygulanabilen hata düzeltme modeline dayalı eşbütünleşme testidir. Westerlund analizinde eğim katsayısı homojen olduğunda Pa ve Pt tahmin sonuçları baz alınırken, eğim katsayısı heterojen olduğunda Ga ve Gt tahmin sonuçları baz alınmaktadır (Westerlund, 2007). Aynı zamanda Westerlund (2007) analizine göre zaman boyutu (T), yatay kesit boyutundan (N) büyük olduğu durumda değişkenler arasındaki eş bütünleşme ilişkisini tahmin etmek için Pa ve Ga testleri baz alınmaktadır. Westerlund (2007) analizi, seriler arasında yatay kesit bağımlılığı bulunduğunda ve eğim katsayısı homojen veya heterojen olduğu durumlarda farklı analiz metodları yardımı ile değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisinin incelenmesini sağlaması nedeni ile diğer eşbütünleşme analiz yöntemlerinden avantajlı durumdadır. Westerlund analizi aynı zamanda modelde kullanılan değişkenlerin hepsinin I(0) ya da I(1) düzeyinde durağan olduğu durumda uygulanabilmektedir (Westerlund, 2007). Bu nedenle değişkenler arasındaki eş bütünleşme ilişkisini incelemek amacıyla Westerlund (2007) analizi kullanılmıştır. Westerlund analizine ait hata düzeltme modeli ve test hipotezleri 13 numaralı eşitlikte gösterilmektedir.

$$a_i(L)\Delta y_{it}=\delta_{1i}+\delta_{2i}ta_i(y_{it-1}-\beta_i' x_{it-1})+y_i(L)'v_{it}+\epsilon_{it} \quad (13)$$

$\delta_{1i}=a_i(1)\emptyset_{2i}-a_i\emptyset_{1i}+a_i\emptyset_{2i}$ ve $\delta_{2i}=-a_i\emptyset_{2i}$

L= Gecikme işlemcisi

a_i=Hata düzeltme parametresi

H_0: Bütün yatay kesitler için eş bütünleşme ilişkisi yoktur (H_0: a_i=0)

H_1: Bütün yatay kesitler için eş bütünleşme ilişkisi vardır (H_1: a_i <0)

Westerlund'a (2007) göre, Pa ve Pt testleri, eşbütünleşme analizinde panelin yatay kesit boyutunda hata düzeltme hakkında bilgi toplamak için kullanılan panel istatistiklerini göstermektedir. Pa ve Pt testlerine ait tahmin denklemleri aşağıdaki şekilde ifade edilmektedir.

$$P_T = \frac{\hat{a}}{SE(\hat{a})} \tag{14}$$

$$\text{Pa} = T\,\hat{a} \tag{15}$$

H_0: Bütün yatay kesitler için eş bütünleşme yoktur (H_0^p: a_i=0)

H_1: Bütün yatay kesitler için eş bütünleşme vardır (H_1^p: $a_i = a_i$ <0)

Westerlund analizinde Ga ve Gt testleri grup ortalama istatistiklerini hesaplamak için kullanılmaktadır. Ga ve Gt testelerinin tahmin denklemeleri aşağıdaki gibi ifade edilmektedir.

$$\text{Ga istatistiği, Ga=Gt}=\frac{1}{N}\sum_{i=1}^{N}\frac{T\hat{a}_i}{\hat{a}_i(1)} \tag{16}$$

$$\text{Gt istatistiği, Gt}=\frac{1}{N}\sum_{i=1}^{N}\frac{\hat{a}_i}{SE(\hat{a}_i)} \tag{17}$$

H_0: Bütün yatay kesitler için eş bütünleşme yoktur (H_0^g: a_i=0)

H_1: Bütün yatay kesitler için eş bütünleşme vardır (H_1^g: $a_i = a_i$ <0)

Westerlund analizi öncesinde yapılan Pesaran ve Yamagata (2008) homojenlik testine göre elde edilen her üç modelde de eğim katsayısının heterojen olduğu belirlenmiştir. Aynı zamanda elde edilen modellerde zaman boyutu (T), yatay kesit boyutundan (N) büyük olduğuna karar verilmiştir. Bu nedenle değişkenler arasında eş bütünleşme ilişkisinin varlığını belirlemek için Ga tahmin yönteminin Robust P değerine bakmamız bizim analizden daha doğru sonuçlar elde etmemizi sağlayacaktır.

Tablo 8'de Westerlund analizi sonuçları gösterilmektedir. Tablo 8'de her üç modelde de Ga testine ait Robust P değeri, 0.05'ten küçük olduğu görülmektedir. Bu nedenle değişkenler

arasında eş bütünleşme ilişkisi yoktur olarak ifade edilen H_0 hipotezi reddedilmektedir. Analiz sonucuna göre BRICS-T ülkelerinde yatırımlar, kamu harcamaları ve enflasyonun kişi başına reel gelir üzerinde etkili olduğu ve dolayısıyla sürdürülebilir ekonomiyi doğrudan etkilediği söylenebilir. Benzer şekilde yenilenebilir enerji tüketimi ve ormanlık alanlar çevre kirliliğini azaltarak sürdürülebilir çevre üzerinde olumlu etkide bulunmaktadır. Kişi başına reel gelir artışı ise üretim ve tüketimi artırarak, doğal kaynakların kullanımını artması gibi nedenlerle ekolojik ayakizi üzerinde etkili olmasından dolayı sürdürülebilir çevreyi etkilemektedir. Benzer şekilde BRICS-T ülkelerinde demokrasi, okullaşma oranı ve kişi başı reel gelirin cinsiyet eşitliği üzerinde doğrudan etki sağlayarak sürdürülebilir sosyal kalkınma üzerinde belirleyici rol oynadıkları söylenebilir.

Tablo 8.

Westerlund Analizi Sonuçları

Model	Değişkenler	İstatistik	Değer	Z-Değeri	P-Değeri	Robust P-Değeri
$Model_1$	gfcf	Gt	-2.286	0.215	0.585	0.780
		Ga	-32.532	-7.598	0.000	0.000*
$Model_2$	ren	Gt	-2.164	-1.023	0.153	0.500
		Ga	-8.203	-0.453	0.010	0.000*
$Model_3$	dem	Gt	-5.487	-10.178	0.000	0.000*
		Ga	-20.453	-5.990	0.000	0.000*

4.2.2.5. CCEMG ve AMG analizi

Uzun dönemli katsayıların tahmin edilmesi aşamasına, değişkenler arasında eşbütünleşme bulunduğunun tespit edilmesi durumunda geçilmektedir. Bu çalışmada, uzun dönemli katsayı tahmini için Pesaran (2006) tarafından geliştirilen CCE (Common Correlated Effects), ve Eberhardt ve Bond (2009), ve Eberhardt ve Teal (2010) tarafından geliştirilen AMG analiz yöntemleri kullanılmıştır. CCE analizinde eğim katsayısının homojen olması durumunda CCEP (Common Correlated Effects Pooled), eğim katsayısının heterojen olması durumunda CCEMG (Common Correlated Effects Mean Group) tahmincisi kullanılmaktadır (Pesaran, 2006). Bu nedenle elde edilen homojenlik testinde eğim katsayısı heterojen olduğu için değişkenlere ait uzun dönem katsayı tahmininde CCEMG analizi uygulanmıştır. Pesaran (2006) ya göre CCE ve CCEMG analizlerine ait tahmin denklemleri aşağıdaki şekilde ifade edilmektedir.

$y_{it}=\alpha_i' d_t+\beta_i' x_{it}+\epsilon_{it}$ (18)

$\epsilon_{it}=\gamma_i' f_t+\varepsilon_{it}$

d→n*1 şeklindeki gözlenebilen (sabit, trend, mevsimsel kuklalar) etkiler

f→m*1 şeklindeki gözlenemeyen etkiler

$\hat{b}_{\text{CCEMG}}=\frac{1}{N}\sum_{1=i}^{N}\hat{b}_{\text{i}}$ (19)

$\hat{b}_{\text{i}}=(X_i'\dot{M}_i X_i)^{-1}X_i'\dot{M}_i y_i$ →Her bir yatay kesit için CCE tahmidir.

AMG yöntemi, homojen modellerde panelin geneline ait bir katsayıyı, heterojen modellerde ise birimlere ait katsayıların ortalamaları hesaplanarak elde edilmektedir (Eberhardt ve Bond 2009). Eberhardt ve Bond (2009), ve Eberhardt ve Teal (2010) tarafından geliştirilen AMG testi durağan olmayan değişkenler arasında uzun dönem katsayı tahminine izin vermektedir. AMG analizine ait tahmin denklemi aşağıdaki gibi ifade edilmektedir.

$\Delta y_{it}=\alpha_i+\beta_{it}\Delta X_{it}+\sum_{t=2}^{T}\delta_{\text{i}} D_t+\xi_i F_t+\varepsilon_{it}$ (20)

Δ birinci dereceden zaman operatörünü, D_t zaman kukla değişkenini göstermektedir.

Elde edilen modellerde eğim katsayıları heterojen olduğundan ve modellerde kullanılan değişkenler I(1) düzeyinde durağan olduğundan uzun dönem katsayı tahmininde CCEMG ve AMG analiz yöntemlerinden yararlanılmıştır.

Tablo 9'da CCEMG ve AMG analizi sonuçları gösterilmektedir. Tablodan elde edilen sonuçlara göre;

- ✓ Birinci modelde AMG analizine göre sabit sermaye yatırımları kişi başına reel gelir üzerinde anlamlı etkiye sahip değildir CCEMG analizine göre kişi başına reel gelir üzerinde anlamlı ve pozitif etkiye sahiptir. Bu sonuçlar Fernandes vd (2021), Belloumi ve Alshehry (2020), Majeed (2019), Liao vd. (2019), Kutan vd. (2018) çalışmaları ile paralellik göstermektedir. Yatırım ile sağlanan yeni iş imkânları sayesinde ülkelerde istihdam olanakları artırılarak işsizlik azalmaktadır. Aynı zamanda yatırımların artması üretim olanaklarının da artmasını sağlamaktadır. Yatırım artışları ile elde edilen kar oranları ile yeni yatırım alanları için sermaye birikimi sağlanabilmektedir. Dolayısıyla yatırım artışları ile gerçekleşen milli gelir

artışı sürdürülebilir ekonomik kalkınmanın sağlanmasına katkıda bulunabilir. Enflasyon ve dış ticaret açığının kişi başına reel gelir üzerinde hem AMG hem de CCEMG analizine göre anlamlı etkisine rastlanmamıştır. Kamu harcamalarının AMG analizine göre kişi başı milli gelir üzerinde etkisi bulunmazken CCEMG analizine göre kişi başı milli gelir üzerinde anlamlı ve negatif etkisi bulunmaktadır. Keynezyen teoriye göre kamu harcamalarındaki artışlar kısa dönem konjonktürel dalgalanmaları azaltarak denge milli gelirin sağlanmasında önemli bir faktördür. Maliye politikası araçlarından birisi olan kamu harcamalarında üretken kamu harcamaları büyümeyi olumlu yönde, üretken olmayan kamu harcamaları büyümeyi olumsuz yönde etkilemektedir. Kamu harcamalarının ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilemesi beklenmekle birlikte kamu harcamalarındaki artışın piyasa koşullarına hemen uyum sağlayamaması, ekonomide çarpıklılık yaratması ve bu nedenle verimliliği düşürmesinden dolayı kamu harcamaları ekonomi üzerinde olumsuz koşullara da yol açabilmektedir (Karhan, 2018: 36). Kamu harcamalarının verimli alanlarda kullanılmaması ve geri dönüşümü olmayan alanlarda kullanılması ekonomik gelişme üzerinde olumsuz bir etkiye neden olabilmektedir. Kamu harcamalarının kamu gelirlerini aşması durumunda ortaya çıkan bütçe açığı; borçlanma, para basma veya vergiler yoluyla karşılanabilmektedir. Vergiler yoluyla karşılanması durumunda ortaya çıkan bu açık tüketicinin sırtına yüklenebilmektedir. Bu nedenle tüketicinin mali durumu zayıflayacaktır. Diğer durumda bütçe açığının borçlanma yoluyla karşılanması faiz artışına neden olarak yatırımların maliyetini artırabilmektedir. Yatırımların maliyetinin artması ise yatırımları azaltarak milli gelirin düşüşüne neden olmaktadır. Dolayısıyla kamu harcamalarındaki artışın ekonomi üzerindeki etkisinin yönü ülkelerin sahip oldukları ekonomik koşullara, gelişme durumuna ve bu harcamaların hangi alanlarda kullanıldığına bağlı olarak değişebilmektedir. Bu nedenle kamu harcamalarının verimli alanda kullanılmaması ekonomiyi zor duruma sokarak sürdürülebilir kalkınmayı olumsuz etkileyebilir.

- ✓ İkinci modelde yenilenebilir enerji, kişi başına reel gelir ve ormanlık alanların ekolojik ayak izi üzerindeki etkisi incelenmiştir. Yenilenebilir enerji kullanımı hem AMG hem de CCEMG analizine göre ekolojik ayak izi üzerinde anlamlı ve negatif etkiye sahiptir. Fosil enerji kaynaklarına göre daha çevre dostu olan yenilenebilir enerji kaynakları ekolojik ayak izini azaltarak sürdürülebilir çevre yapısının

oluşturulmasında önemli katkı sağlamaktadır. Dolayısıyla sürdürülebilir kalkınma hedefleri kapsamında yer alan yenilenebilir enerji kullanım oranının artırılması ve buna uygun teknolojik altyapının oluşturulması çerçevesinde dünyada yenilenebilir enerji kullanım oranı sürekli artmaktadır. Bunda aynı zamanda ülkelerin enerji bağımlılığını azaltarak ekonomik ve siyasal alanda rekabet gücünü artırma çabaları da yer almaktadır. Yenilenebilir enerji kaynakları; kurulumu aşamasında güçlü teknolojik alt yapı gerektirmesine rağmen daha sonraki aşamalarda fosil enerji kaynaklarına göre daha ucuz olması, doğada sürekli var olması ve çevreye daha az zarar vermesi nedeniyle hem ekonomik hem de çevresel sürdürülebilirliğin sağlanmasında daha avantajlı olabilmektedir. AMG ve CCEMG analizine göre ekolojik ayak izi üzerinde anlamlı etkisi olan bir diğer değişken kişi başı reel gelirdir. Analiz sonuçlarına göre kişi başı reel gelir hem AMG hem de CCEMG analizine göre BRICS-T ülkelerinde ekolojik ayak izini artırmaktadır. CCEMG analizine göre kişi başına reel gelirin karesi ekolojik ayak izi üzerinde anlamlı ve negatif etkiye sahipken AMG analizine göre ekolojik ayak izi üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmamaktadır. BRICS-T gibi gelişmekte olan veya geçiş aşamasında olan ülkelerin ortak özellikleri kişi başına mili gelir arttıkça çevre kirliliğinin artması ve belirli bir aşamadan sonra çevre kirliliğinin azalmasıdır. Dolayısıyla bu ülkeler henüz gelişme aşamalarında bulundukları için öncelikli amaçları ekonomik gelişme ve dolayısıyla milli geliri artırmaktır. Bu nedenle çevre düzenlemeleri ikinci planda kalmaktadır. BRICS-T ülkelerinde kullanılan enerji kaynaklarının büyük çoğunluğunu fosil enerji kaynakları oluşturmaktadır. Bu ülkelerde milli geliri artırmak amacıyla üretim faaliyetleri geliştikçe enerji kullanımı da artmaktadır. Dolayısıyla BRICS-T ülkelerinde milli gelir artışı çevre kirliliğini de artırmaktadır. İkinci modelde ekolojik ayak izi üzerinde anlamlı etkisi olan bir diğer değişken ormanlık alanlardır. CCEMG analizine göre ormanlık alanlar, ekolojik ayak izi üzerinde anlamlı bir etkiye sahip değilken AMG analizine göre ekolojik ayak izi üzerinde anlamlı ve negatif etkiye sahiptir. Dünyada yeşil alanların çoğalması havaya yayılan zehirli gazların ve dolayısıyla çevre tahribatının azalmasına katkı sağlamaktadır. Aynı zamanda yeşil alanların çoğalması ekolojik dengenin bozulmasına engel olmaktadır. Ekolojik dengenin bozulması doğal kaynakların ve canlı türlerinin yok olmasına ortam hazırlamaktadır. Bu da iklim değişikliklerine

neden olarak insan ve diğer canlı türlerinin doğal hayat dengesinin bozulmasına neden olmaktadır. Bu şartlar, insan hayatı üzerinde hem çevresel hem de ekonomik ve sosyal olarak olumsuz sonuçlar doğurmaktadır.

- ✓ Üçüncü modelde demokrasi, kişi başına reel gelir ve okullaşma oranının cinsiyet eşitliği üzerindeki etkisi incelenmiştir. CCEMG ve AMG analizlerine göre demokrasinin cinsiyet eşitliği üzerinde anlamlı ve pozitif etkisi bulunmaktadır. Elde edilen analiz sonuçları Andersen (2022), Quaiyyum ve Aiman Udoy (2022), Park ve Liang (2021) çalışmaları ile benzerlik göstermektedir. Demokrasinin var olduğu ülkelerde temel hak ve özgürlükler bireylere eşit bir şekilde verilmektedir. Bireylerin kanun önünde eşitliği, düşünce ve ifade özgürlüğü sağlandığı için kişiler toplumda ekonomik ve siyasal alanda özgürce hareket etme şansı elde edebilmektedirler. Demokratik toplumlarda kadın ve erkek ayrımı yapılmaksızın bütün bireylerin oy kullanma hakkı bulunmaktadır. Aynı zamanda bu ülkelerde kadınlar da politikada yer alabilmektedirler. Dolayısıyla kadın ve erkek arasındaki cinsiyet eşitsizliği en az seviyeye indirilebilmektedir. Çalışmada cinsiyet eşitliği ile pozitif ve anlamlı bir ilişkisi bulunan bir diğer değişken okullaşma oranıdır. Okullaşma oranının CCEMG analizine göre cinsiyet eşitliği üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmazken AMG analizine göre cinsiyet eşitliği üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkisi bulunmaktadır. AMG analizinden elde edilen sonuçlar (Andersen, 2022) çalışmasından elde edilen sonuçlar ile aynı doğrultudadır. Toplumlarda eğitim seviyesi arttıkça bireyler kalıplaşmış geleneksel düşüncelerden arınmaktadırlar. Bu sebeple toplum hayatında kısıtlanan kadınlar, ekonomide ve politikada daha fazla yer edinmeye başlamaktadır. Kadınlar, bir birey olarak ekonomik ve sosyal hayatta kalıcı olarak yer edinerek ülke ekonomisinin kalkınmasında ve siyasi yapısının gelişmesinde katkıda bulunabilmektedirler. Özellikle gelişmiş ülkelerde bu oran daha fazladır. Çalışmada kişi başına reel gelirin cinsiyet eşitliği üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmamasına rağmen değişkenin katsayısı pozitif çıkmıştır. Gelişmiş ülkelerde kadınlar çalışma hayatında daha fazla yer almaktadırlar. Böylece ekonomik özgürlüklerini eline alan kadınlar toplum hayatında daha özgüvenli ve daha başarılı bireyler olarak var olabilmektedirler. Bu sayede cinsiyet eşitliği sağlanabilmektedir.

Tablo 9.

CCEMG ve AMG Analizi Sonuçları

	Model$_1$ (Bağımlı değişken: pgdp)				**Model$_2$ (Bağımlı değişken: efp)**				**Model$_3$ (Bağımlı değişken: gender)**			
	AMG		CCEMG		AMG		CCEMG		AMG		CCEMG	
Değişkenler	Katsayı	P-değ.	Katsayı	P-değ.	Katsayı	P-değ.	Katsayı	P-değ.	Katsayı	P-değ.	Katsayı	P-değ.
gfcf	0.011	0.182	0.014	0.001*								
gexp	0.001	0.846	-0.006	0.007*								
net	0.004	0.788	0.001	0.407								
def	-0.001	0.488	0.002	0.100								
Sabit	7.797	0.000	-1.477	0.600								
ren					-0.035	0.013*	-0.067	0.029*				
pgdp					2.718	0.000*	3.800	0.004*				
pgdp^2					0.221	0.532	-0.334	0.021*				
forest					-6.091	0.046*	-8.280	0.710				
Sabit					2.684	0.705	8.797	0.410				
dem									0.599	0.000*	0.314	0.019*
pgdp									0.036	0.464	-0.139	0.154
mys									0.036	0.000*	0.012	0.563
sabit									-0.2676	0.660	0.594	0.291

BRICS-T ülkelerinde sosyal, ekonomik ve çevresel sürdürülebilirliği incelemek ve her bir ülkenin durumunu ayrı ayrı görmek amacıyla CCEMG ve AMG analizleri ülke bazında değerlendirilmiştir. Tablo 10'da ekonomik sürdürülebilirliği ele alan birinci modelin ülkeler bazında CCEMG ve AMG analiz sonuçları gösterilmektedir. Tabloya göre:

- ✓ AMG tahmin sonuçlarına göre Brezilya'da gayri safi sabit sermaye yatırımları ve kamu harcamalarındaki artışlar kişi başına reel gelirin artmasına, deflasyondaki artış ise kişi başına reel gelirin düşmesine neden olmaktadır. CCEMG tahmin sonucunda gayri safi sabit sermaye yatırımlarının kişi başı reel gelir üzerinde pozitif yönde etkili olduğu sonucuna varılmaktadır. Bu nedenle Brezilya'da gayri safi sabit sermaye yatırımları ve kamu harcamalarının artması, aynı zamanda enflasyonun düşmesi, kişi başına reel gelirin artmasını sağlayarak ekonomik sürdürülebilirlik üzerinde olumlu yönde etki yarattığı söylenebilir.
- ✓ AMG analizine göre Rusya'da gayri safi sabit sermaye yatırımları ve net dış ticaret oranının artması ve deflasyonun düşmesi, kişi başına reel gelirin artmasını sağlamaktadır. CCEMG tahmin sonucunda ise gayri safi sabit sermaye yatırımları, kamu harcamaları ve net dış ticaret oranının artması, kişi başına reel gelirde artışa yol açmaktadır. Dolayısıyla Rusya için gayri safi sabit sermaye yatırımları, kamu harcamaları ve net dış ticaret oranının artması ve deflasyonun azalması ekonomik sürdürülebilirliği geliştirdiği yönünde olumlu görüşler ortaya çıkarabilmektedir.
- ✓ AMG tahmin sonucuna göre Hindistan'da net dış ticaret oranının düşmesi, CCEMG sonucuna göre ise gayri safi sabit sermaye yatırımlarının artması ve deflasyonun azalması kişi başına reel geliri artırmaktadır.
- ✓ Çin ekonomisinde ise AMG tahminine göre kamu harcamaları, net dış ticaret ve deflasyon oranının artması CCEMG tahminine göre ise net dış ticaret oranı ve deflasyon oranının artması, kişi başına reel gelirdeki artışı da beraberinde getirmektedir.
- ✓ AMG analizine göre Güney Afrika'da gayri safi sabit sermaye yatırımlarının artması ve deflasyonın düşmesi, CCEMG sonuçlarına göre ise gayri safi sabit sermaye yatırımlarının artması, kişi başına reel relirin artmasını sağlamaktadır.
- ✓ Türkiye ekonomisine bakacak olursak, AMG analizine göre gayri safi sabit sermaye yatırımlarının artması ve kamu harcamalarının azalması CCEMG analizine göre net dış ticaret oranının ve deflasyonun azalması reel gelir üzerinde olumlu yönde etki yaratmaktadır.

Tablo 10.

$Model_1$'e Göre Ülke Bazında CCEMG ve AMG Analiz Sonuçları

	AMG				CCEMG			
	gfcf	**gexp**	**net**	**def**	**gfcf**	**gexp**	**net**	**def**
Brezilya	0.022* (0.000)	0.011* (0.007)	-0.001 (0.952)	-0.001* (0.039)	0.021* (0.000)	-0.001 (0.733)	-0.001 (0.104)	0.002 (0.203)
Rusya	0.036* (0.000)	0.003 (0.809)	0.004* (0.011)	-0.007* (0.000)	0.014* (0.037)	0.028* (0.033)	0.005* (0.000)	0.004 (0.229)
Hindistan	0.004 (0.279)	0.008 (0.260)	-0.005* (0.000)	0.000 (0.725)	0.006* (0.001)	0.002 (0.688)	0.001 (0.264)	-0.002* (0.008)
Çin	0.003 (0.276)	0.028* (0.001)	0.003* (0.000)	0.009* (0.000)	0.003 (0.342)	0.007 (0.464)	0.004* (0.003)	0.007* (0.000)
Güney Afrika	0.007* (0.001)	-0.001 (0.627)	-0.001 (0.507)	-0.005* (0.000)	0.002* (0.037)	-0.004 (0.070)	0.004 (0.392)	0.001 (0.329)
Türkiye	0.012* (0.000)	-0.016* (0.036)	-0.007 (0.500)	0.006 (0.163)	0.020* (0.000)	-0.006 (0.275)	-0.002* (0.012)	-0.001* (0.050)

Tablo 11'de çevresel sürdürülebilirliği ele alan $Model_2$'ye göre ülkeler bazında CCEMG ve AMG tahmin sonuçları gösterilmektedir. Tablo 11'i inceleyecek olursak;

- ✓ Brezilya'da AMG tahmin sonucuna göre yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımının artırılması ve CCEMG analizine göre ormanlık alanların genişletilmesi ekolojik ayak izini azaltabilmektedir.
- ✓ Rusya'da AMG ve CCEMG tahmin sonuçlarına göre kişi başına reel gelirdeki artışlar ekolojik ayak izini artırmaktadır. CCEMG tahminine göre kişi başına reel gelirin karesi ekolojik ayak izini negatif yönde etkilemektedir.
- ✓ AMG analizine göre Hindistan'da yenilenebilir enerji kaynak kullanımının artırılması ve ormanlık alanların genişletilmesi, ekolojik ayak izini azaltmaktadır. CCEMG analizi sonucuna göre ise yenilenebilir enerji kaynak kullanımı ve ormanlık alanlar ekolojik ayak izini azaltırken, kişi başına reel gelirin artması ekolojik ayak izini artırmaktadır.
- ✓ Güney Afrika'da hem AMG hem de CCEMG tahmin sonuçlarına göre ormanlık alanların çoğaltılması ekolojik ayak izini azaltmaktadır. CCEMG tahmin sonucuna göre kişi başına reel gelirin karesindeki artışlar ekolojik ayak izini artırmaktadır.
- ✓ Türkiye ekonomisinde hem AMG hem de CCEMG tahmin sonuçlarına göre kişi başına gelirin artması ekolojik ayak izini artırırken AMG tahmin sonucuna göre kişi başına gelirin karesinin artması ekolojik ayak izini azaltmaktadır.

Tablo 11.

$Model_2$'ye Göre Ülke Bazında CCEMG ve AMG Analiz Sonuçları

	AMG				**CCEMG**			
	ren	**pgdp**	**$pgdp^2$**	**forest**	**ren**	**pgdp**	**$pgdp^2$**	**forest**
Brezilya	-0.022* (0.001)	-0.002 (0.591)	3.450 (0.234)	-0.006 (0.913)	0.005 (0.776)	-0.001 (0.626)	3.930 (0.258)	-0.120* (0.050)
Rusya	-0.150 (0.509)	0.001* (0.001)	1.180 (0.396)	-1.732 (0.096)	-0.043 (0.869)	0.001* (0.000)	-3.500* (0.037)	0.695 (0.678)
Hindistan	-0.022* (0.001)	0.003 (0.363)	3.370 (0.966)	-0.205* (0.000)	-0.011* (0.014)	0.001* (0.016)	-1.350 (0.312)	-0.229* (0.001)
Çin	-0.069* (0.000)	0.001* (0.000)	-1.830* (0.018)	-0.472* (0.000)	-0.103* (0.000)	0.001* (0.008)	3.380 (0.712)	-0.777 (0.002)
Güney Afrika	-0.195 (0.195)	-0.003 (0.342)	3.530 (0.238)	-3.781* (0.000)	-0.103 (0.416)	-0.007 (0.078)	2.580* (0.019)	-1.143* (0.000)
Türkiye	-0.024 (0.378)	0.001* (0.000)	-3.040* (0.002)	0.109 (0.701)	-0.029 (0.491)	0.001* (0.031)	-3.490 (0.229)	0.849 (0.148)

Tablo 12'de sosyal sürdürülebilirliğin incelendiği üçüncü modelin CCEMG ve AMG tahmin sonuçları ülkeler bazında gösterilmektedir. Tablodan elde edilen sonuçlara göre;

- ✓ AMG tahmin sonucuna göre Brezilya'da demokrasinin sağlanması ve kişi başına gelirin artırılması, CCEMG tahminine göre ise okullaşma oranının artması cinsiyet eşitliğinin sağlanmasında olumlu etki yaratmaktadır.
- ✓ Hindistan'da demokrasi, hem AMG hem de CCEMG tahmin sonuçlarına göre cinsiyet eşitliğini sağlamada olumlu etki yaratmaktadır. Okullaşma oranının artması, AMG tahmin sonucuna göre cinsiyet eşitliğini pozitif yönde etkilemektedir.
- ✓ Çin ekonomisinde hem AMG hem de CCEMG analizine göre demokratik yönetim tarzının benimsenmesi ve kişi başına gelirin artması cinsiyet eşitliğini olumlu yönde etkilemektedir. Benzer şekilde AMG analizine göre okullaşma oranının artırılması yine cinsiyet eşitliğini pozitif yönde etkilemektedir.
- ✓ Güney Afrika'da AMG tahmin sonucuna göre okullaşma oranının artması, CCEMG tahmin sonucuna göre kişi başına reel gelirin artması cinsiyet eşitliğini artırmaktadır.
- ✓ Türkiye'de AMG ve CCEMG tahmin sonuçlarına göre okullaşma oranının artması, CCEMG tahmin sonucuna göre demokratikleşme ve kişi başına gelirin artması cinsiyet eşitliğinin sağlanmasında pozitif yönde etkili olmaktadır.

Tablo 12.

Model$_3$'e Göre Ülke Bazında CCEMG ve AMG Analiz Sonuçları

	AMG			CCEMG		
	dem	**mys**	**pgdp**	**dem**	**mys**	**pgdp**
Brezilya	1.647* (0.037)	-0.045 (0.143)	0.001* (0.015)	0.508 (0.621)	0.159* (0.014)	1.060 (0.619)
Rusya	1.308 (0.130)	-1.010 (0.370)	-0.001 (0.302)	0.296 (0.883)	-0.007 (0.781)	-0.002 (0.289)
Hindistan	0.549* (0.003)	0.015* (0.044)	-0.001 (0.169)	1.424* (0.032)	-0.008 (0.594)	1.930 (0.793)
Çin	0.206* (0.033)	0.038* (0.000)	0.002* (0.000)	0.431* (0.043)	-0.033 (0.281)	0.001* (0.008)
Güney Afrika	0.636 (0.338)	0.299* (0.000)	-0.006 (0.198)	-0.395 (0.559)	0.078 (0.103)	0.003* (0.000)
Türkiye	-0.035 (0.938)	0.077* (0.000)	-0.003 (0.163)	2.631* (0.000)	0.059* (0.026)	0.001* (0.000)

Çalışmadan elde edilen eş bütünleşme testi sonucuna göre elde edilen değişkenler arasında eş bütünleşme ilişkisinin olduğu sonucuna varılmıştır. Yapılan uzun dönem katsayı tahmini sonuçlarına göre yatırımların artması ve kamu harcamalarının daha verimli alanlarda kullanılması ile kişi başı reel gelir artırılarak ekonomik sürdürülebilirlik sağlanabilmektedir. Yenilenebilir enerji kullanımının artırılması ve ormanlık alanların çoğaltılması ile havaya yayılan zehirli gazların miktarının azaltılması çevresel sürdürülebilirliğin hayata geçirilmesinde avantaj oluşturabilir. Aynı zamanda eğitim imkânlarının geliştirilerek kadınların eğitim seviyesinin yükseltilmesi ve demokratik yönetim şekli ile kadın erkek eşitliği artırılarak sosyal sürdürülebilirliğin devamı sağlanabilir.

Sürdürülebilir kalkınmanın farklı boyutlarını oluşturan sosyal, ekonomik ve çevresel sürdürülebilirlik kavramları, birbirini tamamlayan sürdürülebilir kalkınmanın bir bütününü oluşturan parçalarıdır. Örneğin kişi başı reel gelirin artırılması ekonomik sürdürülebilirliği artırabilmektedir. Aynı zamanda kişi başı reel gelirin artması ekonomik refahın artmasını sağlayarak bireylerin ekonomik kaygıları azaltmaktadır. Bu sayede bireylerin sosyal ve çevresel alanda refah düzeyleri artmaktadır. Sağlık, eğitim ve barınma gibi alanlara daha fazla yatırım yapmaktadırlar. Bu nedenle beşeri sermaye gelişmektedir. Toplumda daha eğitimli bireylerin yetişmesi çevresel düzene olan duyarlılığı artırmaktadır. Toplumlar daha temiz bir çevrede dolayısıyla daha sağlıklı bir ortamda yaşamanın yollarını aramaya başlamaktadırlar. Aynı zamanda daha eğitimli bireylerin yetişmesi ile toplumda geleneksek düşünce yapısının kırılması sayesinde kadın erkek eşitliği düşüncesi yerleşebilmektedir. Eğitim ve ekonomik

refah seviyesi yüksek toplumlarda kadınlar sosyal, ekonomik ve siyasal hayatta daha fazla yer edinmektedir. Bugün gelişmiş AB ülkelerini düşünürsek bu ülkelerde kadınlar çalışma hayatında daha fazla yer almaktadır. Bu nedenle ekonomik özgürlüğünü eline almış kadınlar toplumda daha özgüvenli bir birey olarak yer almaktadır. Bu sayede kadın erkek eşitliği sağlanabilmektedir.

SONUÇ VE POLİTİKA ÖNERİLERİ

Sürdürülebilir kalkınma, genel olarak gelecek nesillerin ihtiyaçlarını göz ardı etmeksizin toplumdaki bireylerin sosyal, ekonomik ve çevresel anlamda yaşam kalitelerini yükseltmek ve refah seviyelerini korumak anlamına gelmektedir. Kalkınma kavramı geçmişten günümüze kadar toplumların en önemli sorunları arasında yer almaktadır. Klasik iktisat teorisine kadar geçmişe dayanan kalkınma kavramı, daha çok toplumların ekonomik gelişme düzeyleriyle ilgilenmiş olsa da gelişen dünya ekonomisine, sosyal, çevresel ve siyasal alanda yaşanan gelişmelere bağlı olarak günümüzde daha geniş alanda kullanılır hale gelmiştir. Toplumlar ekonomik alanda gelişme düzeylerini tamamlamış olsalar da bireylerin sosyal ve siyasal alanda da refah düzeylerinin yükselmesi ve bu alanlarda eşit haklara sahip olmaları kalkınmanın sağlanabilmesi için önemlidir.

İktisat literatüründe geliştirilen kalkınma kuramları II. Dünya Savaşı öncesinde daha çok gelişmiş ülkeleri konu almıştır. Ancak II. Dünya Savaşı'ndan sonra savaşın yıkıcı etkilerinin daha çok az gelişmiş ülkeleri etkilemesi ve gelişmiş ülkeler ile az gelişmiş ülkeler arasındaki karşılıklı çıkar ilişkilerinin artması nedeniyle kalkınma kuramları daha çok az gelişmiş ülkeleri konu edinmeye başlamıştır. Kalkınma kuramları az gelişmiş ülkeleri gerek bu ülkelerin kendi iç dinamiklerinden kaynaklanan yapısal sorunlar gerekse de gelişmiş ülkeler ile dış ticareti sonucunda ortaya çıkan ekonomik problemler açısından incelemektedir. Az gelişmiş ülkelerin kendi iç dinamiklerinden kaynaklanan sorunlar sermaye birikimin yetersiz olması, milli gelirin düşük olması, teknolojinin gelişmemesi, bölgeler arasında gelişme farklılıkları olarak görülmektedir. Dış faktörler açısından bakarsak dünya ekonomisinde eşitsiz gelişme nedeniyle az gelişmiş ülkeler ile gelişmiş ülkeler arasında gerçekleşen dış ticaretten gelişmiş ülkeler daha avantajlı çıkmaktadır. Bunun neticesinde az gelişmiş ülkeler daha da fakirleşirken gelişmiş ülkeler daha fazla zenginleşmektedir. Sonuç olarak da bu ülkeler arasındaki gelişme farklılıkları giderek artmaktadır. Az gelişmiş ülkelerde sermaye birikimi yetersiz ve milli gelir seviyesi düşük olduğundan bu ülkeler genellikle gelişmiş ülkelere bağımlı duruma gelmektedir. Bu nedenle iktisat teorisinde yer alan bağımlılık ve ikili yapı kuramlarına göre hem gelişmiş ülkelerle az gelişmiş ülkeler arasında hem de az gelişmiş ülkelerde bölgeler arasında gelişme farklılıkları bulunduğu için merkez-çevre veya metropol-uydu olarak isimlendirilen ikili bir yapı oluşmaktadır.

Küreselleşmenin artması, ülkeler arasında ticaret engellerinin kaldırılması, ticari ve finansal serbestleşmelerin hızlanması neticesinde toplumların uluslararası alanda siyasi ve ekonomik olarak rekabet gücünü artırma çabaları, son yıllarda ülkeler arasında gerçekleşen ekonomik bütünleşmelerin sayısını artırmaktadır.

BRICS, ABD gibi gelişmiş ülkelerin dünya piyasasında hegemonyasına son vermek, gelişmekte olan ülkelerin uluslararası alanda söz sahibi olabilmelerini sağlamak amacıyla kurulmuş bir topluluktur. Grupta Çin ve Hindistan gibi dünyanın en hızlı hızlı bir gelişim gösteren ülkelerin yer alması ve grupta yer alan ülkelerin son yıllarda gösterdikleri yüksek performans nedeniyle BRICS'in gelecek yıllarda dünyanın en güçlü topluluklarından birisi olma ihtimalini gerçekleştirmektedir. Aynı zamanda Çin'in dünya ekonomisinde hızla büyüme düşüncesi altında BRICS topluluğunun daha da genişleyeceği muhtemel konular arasındadır. Bu çerçevede Türkiye'nin son yıllarda ticari faaliyetlerini BRICS topluluğu ile gerçekleştirmesi ve onuncu BRICS zirvesine katılması, Türkiye'nin bu topluluğa katılacağı düşüncesini gündeme getirmektedir. BRICS topluluğunun gelişmekte olan ülkelerden oluşması ve ABD ve AB ülkelerine karşı uluslararası alanda güç oluşturması, Türkiye'nin bu ülkelerle ticari ilişkilerini arttırmasına yol açmıştır. Bu sayede hem uluslararası alanda ticari ilişkileri canlanarak rekabet gücü artmış hem de gelişmiş ülkelere olan bağımlılığı azalmıştır.

Sürdürülebilir kalkınma, toplumların ekonomik, sosyal ve çevresel alanda yaşam kalitesini artırmayı, refah düzeyini korumayı ve gelecek nesillerin de aynı yaşam koşulları altında hayatlarını devam ettirebilmelerini amaçlamaktadır. Bu nedenle günümüzde sürdürülebilir kalkınmanın ölçülmesi, birçok araştırmacı ve uluslararası kuruluşlar arasında önemli konular arasında yer almaktadır. Bu konuda geliştirilen yöntemler, sürdürülebilir kalkınmayı tek bir indekse indirgeyerek veya sürdürülebilir kalkınmanın alt boyutlarını ayrı ayrı hesaplayarak oluşturulabilmektedir. Bu alanda geliştirilen ekolojik ayak izi, çevresel performans endeksi ve çevresel sürdürülebilirlik endeksi sürdürülebilir kalkınmanın çevresel boyutunu; gerçek ilerleme göstergesi (GPI) ve sürdürülebilir ekonomik refah endeksi (ISEW) ekonomik boyutunu; beşeri kalkınma endeksi (HDI) ise sosyal ve ekonomik boyutunu ölçmek amacıyla kullanılmaktadır. Sürdürülebilir kalkınmanın ölçüm yönteminde kullanılan verilerde sıkıntı bulunması durumunda doğru sonuçlara ulaşılmasında ve buna yönelik uygulanabilecek politikalardan hedeflenen sonuçlara ulaşılmasında güçlükler yaşanabilmektedir. Bu nedenle sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşılmasında uygun ölçüm yöntemlerinin kullanılması ve doğru tahminlerin yapılabilmesi önemlidir.

BRICS-T ülkelerinde sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik, sosyal ve çevresel boyutunun incelendiği bu çalışmada üç model kullanılmıştır. Birinci modelde ekonomik sürdürülebilirliği incelemek amacıyla sabit sermaye yatırımları, kamu harcamaları, dış ticaret açığı ve enflasyonun kişi başına reel gelir üzerindeki etkisi incelenmiştir. İkinci modelde çevresel sürdürülebilirliği incelemek amacıyla yenilenebilir enerji kullanımı, kişi başına reel gelir ve ormanlık alanların ekolojik ayak izi üzerindeki etkisi analiz edilmiştir. Üçüncü modelde sosyal sürdürülebilirliği araştırmak amacıyla demokrasi, okullaşma oranı ve kişi başı reel gelirin cinsiyet eşitliği üzerinde etkisi analiz edilmiştir. Değişkenler arasındaki eş bütünleşme ilişkisini incelemek amacıyla Westerlund (2007) analizi kullanılmıştır. Westerlund (2007) analizi yatay kesit bağımlılığına dayanan ve değişkenler I(0) veya I(1) düzeyinde durağan olduğu durumlarda uygulanabilen bir yöntemdir. Elde edilen modellerde değişkenler arasında eş bütünleşme ilişkisi olduğuna karar verildikten sonra uzun dönem katsayı tahmini için CCEMG ve AMG yöntemleri kullanılmıştır. CCEMG ve AMG, elde edilen modele ait eğim katsayı heterojen olduğunda, paneli oluşturan serilerde yatay kesit bağımlılığı bulunduğunda ve değişkenler I(1) düzeyinde durağan olduğunda uzun dönem katsayı tahminine izin veren analiz yöntemleridir. Elde edilen sonuçlara göre birinci modelde AMG analizine göre sabit sermaye yatırımlarının kişi başına reel gelir üzerinde anlamlı etkisi bulunmazken CCEMG analizine göre kişi başına reel gelir üzerinde anlamlı ve pozitif etkiye sahiptir. AMG analizine göre kamu harcamalarının kişi başı milli gelir üzerinde etkisi bulunmamaktadır, CCEMG analizine göre kişi başı milli gelir üzerinde anlamlı ve negatif etkiye sahiptir. Enflasyon ve dış ticaret açığının kişi başına reel gelir üzerinde hem AMG hem de CCEMG analizine göre anlamlı etkisine rastlanmamıştır. Az gelişmiş ülkelerin milli gelir seviyesinin düşük kalmasının en önemli nedenlerinden birisi sermaye yetersizliğine dayalı olarak yatırımlardan elde edilen verimliliğin düşük kalmasıdır. Bu nedenle yatırımların artırılması, ekonomik gelişmeyi artırarak ekonomik sürdürülebilirliğin sağlanmasında etkili sonuçların elde edilmesini sağlayabilir. Aynı zamanda kamu harcamalarının verimli alanlarda kullanılması yine ekonomik gelişmeyi hızlandırarak sürdürülebilir bir ekonomik yapının oluşmasını sağlayabilir .

İkinci modelde elde edilen sonuçlara göre hem AMG hem de CCEMG analizine göre yenilenebilir enerji kullanımının ekolojik ayak izi üzerinde anlamlı ve negatif etkisi bulunmaktadır. Kişi başı reel gelir, CCEMG ve AMG analizine göre ekolojik ayak izinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahipken, kişi başına reel gelirin karesi CCEMG analizine göre ekolojik ayak izini negatif yönde etkilemektedir. Ormanlık alanlar, CCEMG tahmin yöntemine

göre ekolojik ayak izini etkilemezken AMG tahmin yöntemine göre uzun dönemde ekolojik ayak izini azaltmaktadır. Yenilenebilir enerji kaynaklarının çevreye yaydığı zehirli gazların miktarı diğer enerji kaynaklarını göre daha az olduğu için günlük yaşamda ve üretim faaliyetlerinde bu enerji kaynaklarının kullanılması çevresel sürdürülebilirliğin sağlanmasında önemli bir yer tutmaktadır. Aynı zamanda ormanlık alanların çoğaltılması da havaya yayılan karbondioksit oranını azalttığından bireylerin daha temiz bir çevrede yaşamlarını sürdürebilmeleri için önemlidir.

Üçüncü modelde CCEMG ve AMG tahmin yöntemlerine göre demokrasi, uzun dönemde cinsiyet eşitliğini artırmaktadır. Benzer şekilde AMG tahmin yöntemine göre okullaşma oranının cinsiyet eşitliği üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisi bulunmaktadır. Hem CCEMG hem de AMG analizine göre kişi başına reel gelirin cinsiyet eşitliği üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmamaktadır. Toplumdaki bireylerin eğitim seviyelerinin yükseltilmesi sosyal alanda daha bilinçli bireyler olarak faaliyette bulunmalarını sağlayabilir. Demokrasinin geliştiği modern toplum yapısında sosyal, ekonomik ve siyasi alanda herkesin eşit haklara sahip olduğu düşüncesi, bireyler tarafından kabul edilmektedir. Bu nedenle böyle toplumlarda cinsiyet eşitliği düşüncesi de gelişebilmektedir.

Özet olarak söylemek gerekirse BRICS-T ülkeleri gibi gelişmekte olan ülkelerde özellikle küçük ölçekli firmalara yatırımları teşvik edici sübvansiyonların verilmesi bu işletmelerin yatırımlarını artırmasını sağlayabilir. Aynı zamanda devletin kamu harcamalarını geri dönüşüm oranı yüksek olan alanlarda kullanması bütçe açığının azalmasında etkili olabilir. Devletin alt yapı yatırımlarını artırması yatırımlardan istenilen verimliliğin alınmasında ve bu sayede sermaye birikimi oluşturulmasında önemli adımlar atılmasını sağlayabilir. Aynı zamanda eğitim, sağlık ve barınma gibi konularda toplumlara sağlanan destek programları, bireylerin temel ihtiyaçlarını karşılama konusunda yaşanılan problemleri azaltabilir. Eğitim kalitesinin güçlendirilmesi ve kadınların ekonomik ve siyasi hayata daha fazla katılımının sağlanması ile kadınlar, toplumda daha fazla söz hakkına sahip olabilmektedir. Bu sayede toplumda cinsiyet eşitliği düşüncesi önem kazanabilir ve sosyal sürdürülebilirlik gelişme gösterebilir. BRICS-T ülkelerinde kullanılan enerji kaynaklarının büyük çoğunluğu fosil enerji kaynaklarından oluşmaktadır. Bu da çevre kirliliğinin artmasında en önemli nedenlerden birisidir. Bu nedenle üretim aşamasında kullanılan enerji kaynaklarının yenilenebilir enerjiden yana kullanılması çevre kirliliğinin azalmasını sağlayabilir Aynı zamanda kentlerde ormanlık

alanların çoğaltılması ve üretim aşamasından sonra ortaya çıkan atıkların geri dönüşüme çevrilmesi için yapılacak çalışmalar çevresel sürdürülebilirliğin gelişiminde önemlidir.

KAYNAKÇA

Abbasi, K. R., Hussain, K., Haddad, A. M., Salman, A., and Ozturk, I. (2022). The role of financial development and technological innovation towards sustainable development in Pakistan: fresh insights from consumption and territory-based emissions. *Technological Forecasting and Social Change*, *176*, 121444.

Abrahams, D. (2018). *Local economic development in South Africa: A useful tool for sustainable development. In Local Economic Development in the Developing World (pp. 131-145)*. Routledge.

Acemoglu, D., Johnson, S., and Robinson, J. A. (2005). Institutions as a fundamental cause of long-run growth. *Handbook of Economic Growth*, 1, 385-472.

Acemoglu, D., Johnson, S., and Robinson, J.A. (2002). Reversal of fortune: Geography and institutions in the making of the modern world income distribution. *The Quarterly Journal Of Economics*, 117(4), 1231-1294.

Acemoglu, D., Johnson, S., Robinson, J., and Thaicharoen, Y. (2003). Institutional causes, macroeconomic symptoms: volatility, crises and growth. *Journal of Monetary Economics*, 50(1), 49-123.

Adam, S. (1976). *The Wealth of Nation, Edwin Cannan (ed)(Reissued by Modem Library New York, 1776).* New York: Random House.

Agbedahin, A.V. (2019). Sustainable development, Education for Sustainable Development, and the 2030 Agenda for Sustainable Development: Emergence, efficacy, eminence, and future. *Sustainable Development*, 27(4), 669-680.

Ağır, H., and Yıldırım, S. (2015). Türkiye ile BRICS ekonomilerinin makroekonomik performans karşılaştırması: Betimsel bir analiz. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(2), 39-66.

Åhman, H. (2013). Social sustainability–society at the intersection of development and maintenance. *Local Environment*, 18(10), 1153-1166.

Ahmed, Z., Asghar, M. M., Malik, M. N., and Nawaz, K. (2020). Moving towards a sustainable environment: the dynamic linkage between natural resources, human capital, urbanization, economic growth, and ecological footprint in China. *Resources Policy*, 101677 (67).

Ahmed, Z., Wang, Z., Mahmood, F., Hafeez, M., and Ali, N. (2019). Does globalization increase the ecological footprint? Empirical evidence from Malaysia. *Environmental Science and Pollution Research*, 26(18), 18565-18582.

Akamatsu, K. (1961). A theory of unbalanced growth in the world economy. *Weltwirtschaftliches Archiv*, 196-217.

Akkuş Dağdeviren, S. (2019). *"Sürdürülebilir kalkınma çerçevesinde Türkiye'de çevre politikaları"* Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, Başkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.

Alacevich, M. (2021). Paul Rosenstein-Rodan and the birth of development economics. *History of Political Economy*, *53*(5), 857-892.

Alagöz, M. Sürdürülebilir Kalkınmada Çevre Faktörü: Teorik Bir Bakış. *Akademik Bakış,* 11, 1-12.

Ali, S., Hussain, T., Zhang, G., Nurunnnabi, M.,and Li, B. (2018). The implementation of sustainable development goals in BRICS countries. *Sustainability*, 10(7), 1-14.

Ali, S., Khan, M.I., and Naqvi, K.A. (2022). Economic and Social Determinants of Democracy: An Empirical Evidence from Pakistan. *Journal of Business and Social Review in Emerging Economies*, 8(2), 441-450.

Aliyev, E. (2013). Rusya ve Türk Dünyası Ülkelerinin Çevre Politikalarının Karşılaştırmalı Analizi. Uluslararası Türk Dünyası Çevre Sorunları Sempozyumu. 25-26 Kasım 2013. Eskişehir.

Alsayegh, M. F., Abdul Rahman, R., and Homayoun, S. (2020). Corporate economic, environmental, and social sustainability performance transformation through ESG disclosure. *Sustainability*, 12(9), 1-20.

Altun, F. (2000). Modernleşme kuramı ve gelişme sorunu. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, (8), 123-186.

Amin, S. (1974). Accumulation and development: a theoretical model. *Review of African Political Economy*, *1*(1), 9-26.

Amin, S. (1991). The ancient world systems versus the modern capitalist world system. *Review (Fernand Braudel Center)*, 349-385.

Amin, S. (2014). Understanding the political economy of contemporary Africa. *Africa Development*, *39*(1), 15-36.

Anand, S., and Sen, A. (2000). The income component of the human development index. *Journal of human development*, 1(1), 83-106.

Andersen, T. B. (2022). Does democracy cause gender equality?. *Journal of Institutional Economics*, 1-19.

Ansari, M. A. (2022). Re-visiting the Environmental Kuznets curve for ASEAN: A comparison between ecological footprint and carbon dioxide emissions. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 112867(168).

Ansell, C., and Torfing, J. (2016). *Introduction: theories of governance. In Handbook on theories of governance*. Edward Elgar Publishing.

Anuşlu, M.D., ve Fırat, S.Ü. (2020). Ülkelerin endüstri 4.0 seviyesinin sürdürülebilir kalkınma düzeylerine etkisinin analizi. *Journal of Industrial Engineering*, 31, 44-58.

Ardeni, P. G. (2014, September). Being a consultant "expert" in a developing country: the legacy and lessons of Albert Hirschman. In *Invited paper prepared for the Conference in honour of AO Hirschman. Università di Roma*.

Aris, S., and Snetkov, A. (2021). Common knowledge? Business intellectuals, BRIC and the production of knowledge across global finance and international relations. *Journal of International Relations and Development*, 24, 333-355.

Arslan, H.M., and Duran, H.E. (2021). Social capital and regional development in Turkey. *Regional Science Policy & Practice*, 13(3), 878-920.

Arslan, K. (2018). Türkiye'nin yeni pazar arayışları içinde Afrika ülkelerinin yeri ve önemi. *Verimlilik Dergisi*, (2), 133-162.

Asongu, S. A., Agboola, M. O., Alola, A. A., and Bekun, F. V. (2020). The criticality of growth, urbanization, electricity and fossil fuel consumption to environment sustainability in Africa. *Science of The Total Environment*, 136376(712).

Aşçı, M. E. (2019). BRICS ülkelerinin küresel güç olma potansiyelleri ve Türkiye. *Uluslararası Hukuk ve Sosyal Bilim Araştırmaları Dergisi,* 1(1), 39-60.

Atsu, F., Adams, S., and Adjei, J. (2021). ICT, energy consumption, financial development, and environmental degradation in South Africa. *Heliyon*, 7(7).

Ay, S. (2017). Sürdürülebilir kalkınmayı ölçmek: Türkiye üzerine bir değerlendirme. *Paradoks Ekonomi Sosyoloji ve Politika Dergisi*, 58-100.

Ayan, A. (2019). Adding 'T'to BRICS: A NATO ally in transition. *Image*, 1-7.

Ayres, C.E. (1953). The role of technology in economic theory. *The American Economic Review*, 43(2), 279-287.

Ayres, C.E. (1960). Institutionalism and economic development. *The Southwestern Social Science Quarterly*, 45-62.

Ayres, C.E. (1961). *Toward a reasonable society*. University of Texas Press.

Ayres, C.E. (1970). Institutionalism and economic development. *Social Science Quarterly*, 1037-1054.

Ayres, R. (1996). Technology, progress and economic growth. *European Management Journal*, 14(6), 562-575.

Bai, J.,and Ng, S. (2004) A panic attack on unit roots and cointegration. *Econometrica,* 72, 1127–1177.

Bal, H., and Çuhadar, P. (2021). Gelişme iktisadı üzerine kuramsal tartışmalar ve yeni kurumsal iktisadın katkıları. *Omer Halisdemir Universitesi Iktisadi ve Idari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(2).

Bandyopadhyay, A., and Rej, S. (2021). Can nuclear energy fuel an environmentally sustainable economic growth? Revisiting the EKC hypothesis for India. *Environmental Science and Pollution Research*, 28(44), 63065-63086.

Banga, K. (2022). Digital technologies and product upgrading in global value chains: Empirical evidence from Indian manufacturing firms. *The European Journal of Development Research*, 1-26.

Bansal, P. (2005). Evolving sustainably: A longitudinal study of corporate sustainable development, *Strategic Management Journal*, 26(37), 197-151.

Baran, P.A. (1953). Economic progress and economic surplus. *Science & Society*, 289-317.

Baran, P.A. (1958). The political-economy of growth. *Economist*, 186(8), 658-658.

Baran, P.A. (1966). *Monopoly capital*. NYU Press.

Barbier, E. B., and Hochard, J.P. (2018). Land degradation and poverty. *Nature Sustainability*, 1(11), 623-631.

Barro, R. (1995). Inflation and Economic Growth, 1 Bank of England Quarterly Bulletin. BarroBank of England Quarterly Bulletin. *NBRE Working Paper*.

Basiago, A.D. (1998). Economic, social and environmental sustainability in development theory and urban planning practice. *Environmentalist*, 19(2), 145-161.

Basile, E., and Cecchi, C. (2018). Will the BRICS succeed in leading the way to sustainable development?. *Rivista di Study Political Internazionali*, 85(2), 223-234.

Baumgartner, S., and Quaas, M. F. (2009). What Is Sustainability Economics. *University Of Lüneburg Working Paper Series In Economics*, 138.

Bayraç, H. N. (2010). Enerji kullanımının küresel ısınmaya etkisi ve önleyici politikalar. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergi*si, 11(2), 229-259.

Bek, N. (2019). Çevresel performans endeksi ve sürdürülebilir yönetişim göstergeleri kapsamında ülke karşılaştırılması: Türkiye ve İsviçre örneği Comparison within the scope aof environmental performance index and sustainable governance indicators: The

case of Turkey and Switzerland. *International Journal of Innovative Approaches in Social Science*, 3(2), 36-45.

Bekun, F. V., Alola, A.A., Gyamfi, B.A., and Yaw, S.S. (2021). The relevance of EKC hypothesis in energy intensity real-output trade-off for sustainable environment in EU-27. *Environmental Science and Pollution Research*, 28(37), 51137-51148.

Belloumi, M., and Alshehry, A. (2020). The impact of international trade on sustainable development in Saudi Arabia. *Sustainability*, 12(13), 5421.

Benabdallah, L. (2019). Contesting the international order by integrating it: The case of China's Belt and Road initiative. *Third World Quarterly*, 40(1), 92-108.

Bhagwati, J. N., and Srinivasan, T.N. (1974). On reanalyzing the Harris-Todaro model: Policy rankings in the case of sector-specific sticky wages. *The American Economic Review*, 64(3), 502-508.

Biber, A.E. (2010). İktisadi büyümede kurumsal faktörler ve kurumsal değişim. *Akademik Bakış Dergisi*, 19(1), 1-24.

Bilgili, M.Y. (2017). Ekonomik, ekolojik ve sosyal boyutlarıyla sürdürülebilir kalkınma. *Journal of International Social Research,* 10(49), 559-569.

Birol, Y.E., ve Demirgil, B. (2020). Ekonomik özgürlükler ve ekonomik büyüme ilişkisi: BRICS ülkeleri üzerine ampirik bir çalışma. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* 13(3), 546-558.

Blankenship, J., and Kubicek, P. (2018). Democratization and gender equality in Sub-Saharan Africa. *The Journal of the Middle East and Africa*, 9(1), 27-50.

Bobylev, S.N., and Solovyeva, S.V. (2017). Sustainable development goals for the future of Russia. *Studies on Russian Economic Development*, 28(3), 259-265.

Boeke, J. H. (1953). Economics and Economic Policy of Dual Societies: As Exemplified by Indonesia. New York: Institute of Pacific Relations. *International Secretariat.*

Bourdeau, L. (1999). Bourdeau, L. (1999). Sustainable development and the future of construction: a comparison of visions from various countries. *Building Research & Information*, 27(6), 354-366.

Breuer, J.B., McNown, R., and Wallace, M.S. (2001). Misleading inferences from panel unit-root tests with an illustration from purchasing power parity. *Review of International Economics*, 9(3), 482-493.

Breusch, T.S. and Pagan, A.R. (1980) The Lagrange multiplier test and its applications to model specification in econometrics. *The Review of Economic Studies*, 47(1), 239-253.

Caballero, R., and Hammour, M. (2001). *Institutions, restructuring and macroeconomic performance* (pp. 171-193). UK: Palgrave Macmillan.

Callegari, J., Melo, T.M., and Carvalho, C.E. (2018). The peculiar insertion of Brazil into global value chains. *Review of Development Economics*, 22(3), 1321-1342.

Cao, X., Rajarshi, A., and Tong, J. (2018). Technology evolution of China's export of renewable energy products. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 15(8).

Carter, N. (2001). *The Politics of the Environment: Ideas, Activism, Policy*. Cambridge University Press: Cambridge, UK.

Castaneda, B.E. (1999). An index of sustainable development economic welfare (ISEW) for Chile. *Ecological Economics*, 28(2), 231-244.

Chandra, R., and Chandra, R. (2022). Paul Rosenstein-Rodan and the Post-war Development Model. *Endogenous Growth in Historical Perspective: From Adam Smith to Paul Romer*, 185-220.

Chang, H.J., and Andreoni, A. (2020). Industrial policy in the 21st century. *Development and Change*, 51(2), 324-351.

Chen, T.L., Kim, H., Pan, S.Y., Tseng, P.C., Lin, Y.P., and Chiang, P.C. (2020). Implementation of green chemistry principles in circular economy system towards sustainable development goals: challenges and perspectives. *Science of the Total Environment*, 716.

Chenery, H.B. (1967). *Foreign assistance and economic development. In Capital movements and economic development* (pp. 268-292).UK: Palgrave Macmillan.

Chenery, H.B. (1975). The structuralist approach to development policy. *The American Economic Review*, 65(2), 310-316.

Chenery, H.B. (1983). Interaction between theory and observation in development. *World Development*, 11(10), 853-861.

Chenery, H.B., and Syrquin, M. (1975). *Patterns of development, 1950-1970*. UK: Oxford University Press.

Chien, F., Ajaz, T., Andlib, Z., Chau, K.Y., Ahmad, P., and Sharif, A. (2021). The role of technology innovation, renewable energy and globalization in reducing environmental degradation in Pakistan: a step towards sustainable environment. *Renewable Energy*, 177, 308-317.

Chilcote, R.H. (1978). A question of dependency. *Latin American Research Review*, 13(2), 55-68.

Cobb, J., and Daly, H. (1989). *For the common good, redirecting the economy toward community, the environment and a sustainable future*. Boston: Beacon Press

Coetzee, K.J., Graaf. J., Heindricks, F., and Wood, G. (2007). *Development: Theory, policy and practice.* UK: Oxford University Press.

Cole, R.J. (2020). Navigating climate change: Rethinking the role of buildings. *Sustainability*, 12(22), 9527.

Corbridge, S. (2002). Development as freedom: the spaces of Amartya Sen. *Progress in Development Studies*, *2*(3), 183-217.

Cuesta, J., Madrigal, L., and Pecorari, N. (2022). Social Sustainability, Poverty, and Income. *Policy Research Working Paper*, 10085, 1-28

Cui, J., and Yu, B. (2009). The Regional Resource Supply and Environmental Capacity Analysis Based on the Ecological Footprint--a Case Study in Shijiazhuang of Hebei Province. *Modern Applied Science*, 3(3), 96-100.

Cui, L., Weng, S., Nadeem, A. M., Rafique, M. Z., and Shahzad, U. (2022). Exploring the role of renewable energy, urbanization and structural change for environmental sustainability: Comparative analysis for practical implications. *Renewable Energy*, 184, 215-224.

Cui, Y., Hens, L., Zhu, Y.,and Zhao, J. (2004). Environmental sustainability index of Shandong Province, China. *The International Journal of Sustainable Development& World Ecology*, 11(3), 227-233.

Cumming, T.L., Shackleton, R.S., Föster, J., Dini, J., Khan, A., Gumula, M.,and Kubiszewsski, I. (2017). Achieving the national development agenda and the sustainable development goals thorough investment an ecological infrastructure: A case study of South Africa. *Ecosystem Services*, 27, 253-260.

Cuthill, M. (2009). Strengthening the social in sustainable development: Developing a conceptual framework for social sustainability in a rapid urban growth region in Australia. *Sustainable Development,* 18, 362–373.

Çeliköz, Y.S., and Yukacı, İ. (2016). Konsolide bütçe açıkları ve iç borç-dış borç ilişkisi: Türkiye örneği. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, *5*(3), 478-504.

Çetin, M. (2006). Teori ve Uygulamada Bölgesel Sürdürülebilir Kalkınma. *CÜ İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 7(1), 1-20.

Dabbous, A., and Tarhini, A. (2021). Does sharing economy promote sustainable economic development and energy efficiency? Evidence from OECD countries. *Journal of Innovation & Knowledge*, 6(1), 58-68.

De Hoyos, R. E., and Sarafidis, V. (2006). Testing for cross-sectional dependence in panel-data models. *The Stata Journal*, 6(4), 482-496.

Diaz-Sarachaga, J. M. (2019). Analysis of the Local Agenda 21 in Madrid compared with other global actions in sustainable development. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 16(19).

Dinç, D.T., and Akdoğan, E.C. (2019). Renewable energy production, energy consumption and sustainable economic growth in Turkey: A VECM approach. *Sustainability*, 11(5).

Dlamini, B., and Reddy, P.S. (2018). Theory and practice of integrated development planning-a case study of Umtshezi Local Municipality in the KwaZulu-Natal Province of South Africa. *African Journal of Public Affairs*, 10(1), 1-24.

Dorfman, R. (1991). Economic development from the beginning to Rostow. *Journal of Economic Literatüre*, 29, 573-591.

Du Pisani, J. A. (2006). Sustainable development-historical roots of the concept. *Environmental Science*, 3(2), 83-96.

Eberhardt, M., and Bond, S. (2009). Cross-section dependence in nonstationary panel models: a novel estimator. *MPRA*, 17692.

Eberhardt, M., and Teal, F. (2010). Aggregation versus heterogeneity in cross-country growth empirics. Oxford University Research Arşive. https://ora.ox.ac.uk/objects/uuid:adc43db1-daab-434a-9aea-ac149861d6a9.

Edwards, L., Sanfilippo, M., and Sundaram, A. (2018). Importing and firm export performance: New evidence from South Africa. *South African Journal of Economics*, 86, 79-95.

Eizenberg, E., and Jabareen, Y. (2017). Social Sustainability: A new conceptual framework. *Sustainability*, 9(68).

Erbay, E. R., and Özden, M. (2013). İktisadi kalkınma kuramlarına eleştirel yaklaşım. *Sosyal Bilimler Metinleri*, 2013(1), 1-27.

Erdem, M. (2016). BRICS koşullu ihtiyat-fonu düzenlenmesi: hukuksal ve kurumsal inceleme. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 7(1), 295-350.

Ergün, T., and Çobanoğlu, N. (2017). Sürdürülebilir kalkınma ve çevre etiği. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 3(1), 97-123.

Erkök Yılmaz, Şiir, (2014). Dış ticaret kuramlarının evrimi, Efil yayınevi, 3. Baskı, Ankara.

Ersungur, Ş. M., Boz, F. Ç., and Çınar, Ö. (2017). Türkiye İle BRICS Ülkeleri Arasındaki Dış Ticaret İlişkileri: Girdi-Çıktı Yöntemi ile Bir Analiz. *Business and Economics Research Journal*, 8(3), 395.

Evli, S. (2018). "*Türkiye'de sürdürülebilir kalkınma ve yenilenebilir enerji kaynakları"* Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, Namık Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Tekirdağ.

Falkner, R., and Buzan, B. (2017). Global environmental politics in english school perspective: environmental stewardship as an emerging primary ınstitution of ınternational society. In *Annual Convention of the International Studies Association, Baltimore, February*, 22-25.

Fang, Y.R., Zhang, S., Zhou, Z., Shi, W., and Xie, G.H. (2022). Sustainable development in China: Valuation of bioenergy potential and CO_2 reduction from crop straw. *Applied Energy*, 322.

Fernandes, C.I., Veiga, P.M., Ferreira, J.J., and Hughes, M. (2021). Green growth versus economic growth: Do sustainable technology transfer and innovations lead to an imperfect choice?. *Business Strategy and the Environment*, 30(4), 2021-2037.

Fourie, W. (2018). Aligning South Africa's National Development Plan with the 2030 Agenda's Sustainable Development Goals: Guidelines from the policy coherence for development movement. *Sustainable Development*, 26(6), 765-771.

Frank, A.G. (1966). Urban Poverty in Latin America. *Studies in Comparative International Development*, 2, 75-84.

Frank, A.G. (1969). The Underdevelopment Policy of the United Nations in Latin America. *NACLA Newsletter*, 3(8), 1-9.

Frank, A.G. (1977). Dependence is dead, long live dependence and the class struggle: an answer to critics. *World Development*, *5*(4), 355-370.

Frank, A.G. (1998). ReOrient: *Global economy in the Asian age*. Univ of California Press.

Freitas, F.C.R., and Gasperin, D. (2021). Sustaınable Cıty Development: A Brazılıan Goal Plan In Practıce. *Journal on Innovation and Sustainability RISUS*, 12(2), 122-130.

Freyssınet, J. (1985). *Azgelişmişlik iktisadı (Çev.Tezel, Ö. Ve Kılıçbay, M.A.).* Ankara Üniversitesi Basımevi: Ankara.

Friedmann, H., and Wayne, J. (1977). Dependency theory: A critique. *Canadian Journal of Sociology/Cahiers Canadiens De Sociologie*, 399-416.

Furtado, C. (1966). US hegemony and the future of Latin America. *The World Today*, *22*(9), 375-385.

Furtado, C. (1971). *External Dependence and Economic Theory*.

Furtado, C. (1976). *Economic development of Latin America: historical background and contemporary problems (No. 8).* UK: Cambridge University Press.

Furtado, C. (1980). *Development: theoretical and conceptual considerations. In The Relevance of Economic Theories (pp. 200-222).* Palgrave Macmillan, London.

Furtado, C. (2021). Underdevelopment and dependence: the fundamental connections. *Review of Political Economy*, 33(1), 7-15.

Garegnani, P. (1978). Notes on consumption, investment and effective demand: I. *Cambridge Journal of Economics*, 2(4), 335-353.

Gatimbu, K.K., Ogada, M.J., Budambula, N., and Kariuki, S. (2018). Environmental sustainability and financial performance of the small-scale tea processors in Kenya. *Business Strategy and the Environment,* 27(8), 1765-1771.

Gaur, A.S., Pattnaik, C., Singh, D., and Lee, J.Y. (2019). Internalization advantage and subsidiary performance: The role of business group affiliation and host country characteristics. *Journal of International Business Studies*, 50, 1253-1282.

Gedik, Y. (2020). Sosyal, ekonomik ve çevresel boyutlarıyla sürdürülebilir kalkınma ve sürdürülebilirlik. *Uluslararası Ekonomi Siyaset İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 3(3), 196-2015.

Gilman, R. (1992). Design for a sustainable economics. *Context*, 32, 52-59.

Global footprint Network (2022). Explore data, https://data.footprintnetwork.org/#/ (Erişim Tarihi: 11.9.2022).

Goodland, R. (2002). Sustainability: human, social, economic and environmental. *Encyclopedia of Global Environmental Change*, 5, 481-491.

Goulet, L.R. (1970). Training, transfer, and the development of complex behavior. *Human Development*, 13(4), 213-240.

Göcen, C.E., ve Kaya, O. (2021). Yükselen güçlerin ekonomilerinde dış ticaretin etkisi: BRICS örneği. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 44, 49-71.

Gu, W., Wang, J., Hua, X., and Liu, Z. (2021). Entrepreneurship and high-quality economic development: based on the triple bottom line of sustainable development. *International Entrepreneurship and Management Journal*, 17(1), 1-27.

Gupta, D., Ghersi, F., Vishwanathan, S.S., and Garg, A. (2019). Achieving sustainable development in India along low carbon pathways: Macroeconomic assessment. *World Development,* 123, 1-19.

Güner, İ. (2019). "*Sürdürülebilir kalkınma çerçevesinde doğrudan yabancı yatırımlar ve CO2 ilişkisi: Türkiye örneği"* Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Manisa.

Harris, J.M. (2000). Basic principles of sustainable development. *Dimension of Sustainable Development*, 1, 21-41.

Harris, J.R., and Todaro, M.P. (1970). Migration, unemployment and development: a two-sector analysis. *The American Economic Review*, 60(1), 126-142.

Hart, S.L., and Milstein, M.B. (2003). Creating sustainable value. *Academy of Management Perspectives*, 17(2), 56-67.

Hatipler, M. ve Kazel, S.İ. (2019). Küreselleşme ve uluslararası ekonomik bir güç olarak BRICS. 9-10 Mart 2019. XI.International Balkan and Near Eastern Social Sciences Congress Series, Tekirdağ, Turkiye.

Hays, D.G. (1964). Dependency theory: A formalism and some observations. *Language*, 40(4), 511-525.

Herrero, M., Thornton, P.K., Mason-D'Croz, D., Palmer, J., Bodirsky, B.L., Pradhan, P., ... and Rockström, J. (2021). Articulating the effect of food systems innovation on the Sustainable Development Goals. *The Lancet Planetary Health*, 5(1), 50-62.

Higgins, B. (1956). The" dualistic theory" of underdeveloped areas. *Economic Development and Cultural Change*, 4(2), 99-115.

Hirschman, A.O. (1971). *Unbalanced growth: An espousal. In Developing the underdeveloped countries (pp. 129-141).* London: Palgrave Macmillan.

Hirschman, A.O. (1977). A generalized linkage approach to development, with special reference to staples. *Economic Development and Cultural Change*, 25, 67.

Hirschman, A.O. (1981). *Essays in trespassing: Economics to politics and beyond*. UK: Cambridge University Press.

Hirschman, A.O. (1992). *Rival views of market society and other recent essays*. UK: Harvard University Press.

Hirschman, A.O. (1997). *The passions and the interests: Political arguments for capitalism before its triumph*. Greenwood Publishing Group.

Huang, H., Wang, F., Song, M., Balezentis, T., and Streimikiene, D. (2021). Green innovations for sustainable development of China: Analysis based on the nested spatial panel models. *Technology in Society*, 65.

Huitema, D. (2020) Sustainable Development: A Literature Review. *International Journal of Sustainable Development Research (IJSDR)*, 1.

Human Progress (2022). *All Datasets.* https://www.humanprogress.org/datasets/ (Erişim Tarihi: 11.9.2022).

Humphrey, C. (2020). From drawing board to reality: the first four years of operations at the Asian Infrastructure Investment Bank and New Development Bank. Working Paper of the G-24 & Global Development Policy Center of Boston University, 1-38.

Hurrell, A. (2006). Hegemony, liberalism and global order: what space for would-be great powers?. *International Affairs*, 82(1), 1-19.

Hussain, M., Mir, G.M., Usman, M., Ye, C., and Mansoor, S. (2022). Analysing the role of environment-related technologies and carbon emissions in emerging economies: a step towards sustainable development. *Environmental Technology*, 43(3), 367-375.

Hysa, E., Kruja, A., Rehman, N.U., and Laurenti, R. (2020). Circular economy innovation and environmental sustainability impact on economic growth: An integrated model for sustainable development. *Sustainability*, 12(12), 4831.

Itagaki, Y. (1968). A review of the concept of the "dual economy". *The Developing Economies,* 6(2), 143-157.

İnal, Y.C. (2022). "*Yatırım izleme ve koordinasyon başkanlıkları: yapı, işleyiş, sorunlar ve bir model önerisi*" Yayımlanmış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

İstikbal, D., Dilek, Ş., ve Yanartaş, M. (2018). Dönüşen dünya düzeninde "BRICS" ve "Türkiye'ye etkisi". *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, 4(7), 47-62.

Jabareen, Y.A. (2008). New Conceptual Framework for Sustainable Development. *Environ. Dev. Sustain*, 10, 179–192.

Jash, A. (2017). The emerging role of BRICS in the changing world order. *IndraStra Global*, (6), 11.

Jevons, W.S. (1866). Brief Account of a general mathematical theory of political economy" by William Stanley Jevons journal of the royal statistical society, London, XXIX (June 1866). *Journal of the Royal Statistical Society*, 29, 282-87.

Jin, H., Qian, X., Chin, T., and Zhang, H. (2020). A global assesment of sustainable development based on modification of human development index via the entropy method. *Sustainability*, 12, 1-20.

Karaca, A. A., and Şahin, B. (2010). Kalkınma modellerine teorik yaklaşımlar. *Anadolu BİL Meslek Yüksekokulu Dergisi,* 18, 38-47.

Karakaya, E. (2016). Paris iklim anlaşması: içeriği ve Türkiye üzerine bir değerlendirme. *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *3*(1), 1-12.

Karakurt, B. (2016). Küresel krizin etkilerini azaltmada mali yönetişimin rolü: BRICS ülkeleri örneği. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(2), 185-212.

Karhan, G. (2018). The relationship between public expenditures and economic growth: a panel VAR approach. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 19(2), 35-43.

Kaynak, M. (1988). *Ekonomik kalkınma ders notları.* Ankara: Aşama Matbaacılık.

Kaynak, M. (2014). *Kalkınma iktisadi.* Ankara: Gazi Kitapevi.

Keleş, N., and Ilicali, C. (1998). The impact of outdoor pollution on upper respiratory diseases. *Rhinology*, 36(1), 24-27.

Kelkitli, F.A. (2018). Rusya'nın egemen demokrasi modelinin Orta Asya devletleri üzerindeki etkisinin analizi. *International Journal of Political Science and Urban Studies*, 6(2), 157-175.

Khalid, A.M., Sharma, S., and Dubey, A.K. (2021). Concerns of developing countries and the sustainable development goals: Case for India. *International Journal of Sustainable Development & World Ecology*, 28(4), 303-315.

Khan, M.K., Babar, S.F., Oryani, B., Dagar, V., Rehman, A., Zakari, A., and Khan, M.O. (2022). Role of financial development, environmental-related technologies, research and development, energy intensity, natural resource depletion, and temperature in sustainable environment in Canada. *Environmental Science and Pollution Research*, 29, 622-638.

Khan, S.A.R., Zhang, Y., Kumar, A., Zavadskas, E., and Streimikiene, D. (2020). Measuring the impact of renewable energy, public health expenditure, logistics, and environmental performance on sustainable economic growth. *Sustainable Development*, 28(4), 833-843.

Kılkış, Ş. Kuşak ve Yol Girişimi'nde Ortak ve Sürdürülebilir Bir Gelecek için Bilime Dayalı Çözümler. *BRIQ*, 2(2), 23-35.

Kıpırtı, F (2017). "Yeşil ekonominin sürdürülebilir kalkınma üzerindeki etkisi: BRIC-T ülkeleri için panel veri analizi" Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale.

Kırbaşoğlu,T., ve Tüfekçi, Ö. (2020). Avrupa Birliği'nin yükselen güçler politikası: BRICS ve MIKTA ülkelerinin meydan okumaları. *Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 2(1), 39-70.

Kıvılcım, İ. (2015). İKV (İktisadi Kalkınma Vakfı) değerlendirme notu, Paris notları-II Kyoto"dan farklı daha esnek bir iklim rejimi geliyor: Paris anlaşması ve Türkiye'nin konumu. No: 172. İktisadi Kalkınma Vakfı.

Kim, Y., Tanaka, K., and Matsuoka, S. (2020). Environmental and economic effectiveness of the Kyoto Protocol. *Plos One*, *15*(7).

Klein, P.A. (1995). Ayres on Institutions–A Reconsideration. *Journal of Economic Issues*, 29(4), 1189-1196.

Knight, H., Megicks, P., Agarwal, S., and Leenders, M.A.A.M. (2019). Firm resources and the development of environmental sustainability among small and medium-sized enterprises: Evidence from the Australian wine industry. *Business Strategy and the Environment*, 28(1), 25-39.

Kongbuamai, N., Bui, Q., Yousaf, H.M.A.U., and Liu, Y. (2020). The impact of tourism and natural resources on the ecological footprint: a case study of ASEAN countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 27(16), 19251-19264.

Kul, C., Zhang, L., and Solangi, Y.A. (2020). Assessing the renewable energy investment risk factors for sustainable development in Turkey. *Journal of Cleaner Production*, 276.

Kuosmanen, T., Zhou, X., and Dai, S. (2020). How much climate policy has cost for OECD countries?. *World Development*, 125.

Kutan, A. M., Paramati, S. R., Ummalla, M., and Zakari, A. (2018). Financing renewable energy projects in major emerging market economies: Evidence in the perspective of sustainable economic development. *Emerging Markets Finance and Trade*, 54(8), 1761-1777.

Kutlay, M. (2019). *Politics of new developmentalism: Turkey, BRICS and beyond. In Turkey's Pivot to Eurasia*. London: Routledge.

Kvangraven, I.H. (2021). Beyond the stereotype: Restating the relevance of the dependency research programme. *Development and Change*, 52(1), 76-112.

Larson, D.W. (2019). Status competition among Russia, India, and China in clubs: a source of stalemate or innovation in global governance. *Contemporary Politics*, 25(5), 549-566.

Lee, J.K. (1987). *Dependency, the state, and development in Asia*. University of Michigan.

Lewis, W.A. (1954). Economic development with unlimited supplies of labour. *Journal of the Manchester School of Economics and Social Studies*, 22, 139-191.

Lewis, W.A. (1972). Reflections on unlimited labor. In *International economics and development* (pp. 75-96). Academic Press.

Lewis, W.A. (1988). The roots of development theory. *Handbook of Development economics*, 1, 27-37.

Leys, C. (1977). Underdevelopment and dependency: critical notes. *Journal of Contemporary Asia*, 7(1), 92-107.

Li, C. (2021). Sustainable development in BRICS countries. From concept to practice. *Proceedings of Topcal Issues in International Politacal Geography*, 138-249.

Li, C., Wang, J., and Shi, Y. (2022). The ımpact of government ıntervention and cap-and-trade on green ınnovation in supply chains: a social welfare perspective. *Sustainability*, 14(13).

Li, D.X., Sinha, P.N., Kim, S., and Lee, Y.K. (2019). The role of environmental justice in sustainable development in China. *Sustainable Development*, 27(1), 162-174.

Li, X., Zhang, H., Zhou, X., and Zhong, W. (2022). Research on the evolution of the global import and export competition network of chromium resources from the perspective of the whole industrial chain. *Resources Policy*, 79, 102987.

Liao, L., Du, M., Wang, B., and Yu, Y. (2019). The impact of educational investment on sustainable economic growth in Guangdong, China: A cointegration and causality analysis. *Sustainability*, 11(3), 766.

Littig, B., and Griessler, E. (2005). Social sustainability: a catchword between political pragmatism and social theory. *International journal of sustainable development*, *8*(1-2), 65-79.

Loan, B., Malar Kumaran, R.., Larissa, B., Anca, N., Lucian, G., Gheorghe, F., ... and Mircea-Iosif, R. (2020). A panel data analysis on sustainable economic growth in India, Brazil, and Romania. *Journal of Risk and Financial Management*, 13(8), 170.

López-Alves, F. (2011). Modernization theory revisited: Latin America, Europe, and the US in the nineteenth and early twentieth century. *Anuario Colombiano de Historia Social y de la Cultura*, 38(1), 243-279.

Love, J. (1990). The Origins of Dependency Theory. *Journal of Latin American Studies*, 22, 143-68.

Mahajan, V. (2019). Structural changes and trade competitiveness in the Indian pharmaceutical industry in product patent regime. *International Journal of Pharmaceutical and Healthcare Marketing*, 13(1), 21-39.

Majeed, M.T. (2019). Social capital and economic performance of the Muslim world: Islamic perspectives and empirical evidence. *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*.

Malthus, T. (2020). *Extract from an essay on the principle of population as it affects the future improvement of society*. London, 1798, pp. 1-17. In *Romanticism and Politics 1789–1832* (pp. 103-119). Routledge.

Malthus, T. R. (1959). *Population: the first essay* (Vol. 31). University of Michigan Press.

Markey-Towler, B. (2019). The competition and evolution of ideas in the public sphere: A new foundation for institutional theory. *Journal of Institutional Economics*, 15(1), 27-48.

Matunhu, J. (2011). A critique of modernization and dependency theories in Africa: Critical assessment. African Journal of History and Culture, 3(5). 65-72.

Mayorova, E. I., and Temnova, E. V. (2020). Concept of sustainable development: regulatory aspect. *Управление*, 8(4), 94-100.

Meadows, D.H., Meadows, D.H., Randers, J., and Behrens III,W.W. (1972). The limits to growth: a report to the club of Rome (1972). *Google Scholar*, *91*(2).

Megyesiova, S., and Lieskovska, V. (2018). Analysis of the sustainable development indicators in the OECD countries. *Sustainability*, 10(12).

Mehmood, U. (2021). Contribution of renewable energy towards environmental quality: The role of education to achieve sustainable development goals in G11 countries. *Renewable Energy*, 178, 600-607.

Mishkin, S.F. (2000). *Para teorisi-politikası. (Çev. Şıklar, İ.).* İstanbul: Bilim Teknik Yayınevi.

Missimer, M., Robèrt, K. H., & Broman, G. (2017). A strategic approach to social sustainability–Part 2: a principle-based definition. *Journal of Cleaner Production*, *140*, 42-52.

Mohajan, H. (2019). The first industrial revolution: Creation of a new global human era. *MPRA Paper*, No. 96644

Moldan, B., Janouskova, S., and Hak, T. (2012). How to understand and measure environmental sustainability: indicators and targets. *Ecological Indicators,* 17, 4-13.

Mondini, G. (2019). Sustainability assessment: From brundtland report to sustainable development goals. *Valori E Valutazioni*, (23).

Morelli, J. (2011). Environmental sustainability: A definition for environmental professionals. *Journal of Environmental Sustainability,* 1(1), 1-10.

Mundell, R.A. (1963). Capital mobility and stabilization policy under fixed and flexible exchange rates. *Canadian Journal of Economics and Political Science/Revue Canadienne de Economiques et Science Politique*, 29(4), 475-485.

Murphy, K. (2012). The Social Pillar of Sustainable Development: A Literature Review and Framework for Policy Analysis. *Sustain. Sci. Pract. Policy*, 8, 15–29.

Murshed, M., Rahman, M. A., Alam, M. S., Ahmad, P., and Dagar, V. (2021). The nexus between environmental regulations, economic growth, and environmental

sustainability: linking environmental patents to ecological footprint reduction in South Asia. *Environmental Science and Pollution Research*, 28(36), 49967-49988.

Myrdal, G. (1974). The transfer of technology to underdeveloped countries. *Scientific American*, 231(3), 172-186.

Myrdal, G. (1975). The unity of the social sciences. *Human Organization*, 34(4), 327-331.

Myrdal, G. (1976). *The meaning and validity of institutional economics. In Economics in the future (pp. 82-89)*. London: Palgrave.

Myrdal, G. (1978). Institutional economics. *Journal of Economic İssues*, 12(4), 771-783.

Nakiboğlu, A., and Bozkaya, Ş. (2019). Sürdürülebilir Kalkınma Kapsamında Çevre Zirveleri. *Route Educational and Social Science Journal*, 6(11), 934-950.

Nathaniel, S., Nwodo, O., Adediran, A., Sharma, G., Shah, M., and Adeleye, N. (2019). Ecological footprint, urbanization, and energy consumption in South Africa: including the excluded. *Environmental Science and Pollution Research*, 26, 27168-27179.

Ng, C.F., Choong, C.K., and Lau, L.S. (2020). Environmental Kuznets curve hypothesis: asymmetry analysis and robust estimation under cross-section dependence. *Environmental Science and Pollution Research*, 27(15), 18685-18698.

Niyobuhungiro, J. (2019). International economic law, international environmental law and sustainable development: the need for complementarity and equal implementation. *Environmental Policy and Law*, 49(1), 36-39.

Nunes, A. R., Lee, K., & O'Riordan, T. (2016). The importance of an integrating framework for achieving the sustainable development goals: the example of health and well-being. *BMJ Global Health*, *1*(3), e000068.

Nurkse, R. (1953). *Problems of capital formation in underveloped countries*. Oxford University Press.

Nurkse, R. (1954). International investment to-day in the light of nineteenth-century experience. *The Economic Journal*, 64(256), 744-758.

Nurkse, R. (1971). *The theory of development and the idea of balanced growth. In Developing the underdeveloped countries* (pp. 115-128). London: Palgrave Macmillan.

OECD (2022). *Energy.* https://data.oecd.org/ (Erişim Tarihi: 22.9.2022).

Oğuz, İ.H. (2019). "*Türkiye'de sürdürülebilir kalkınma ve mikro temelli sürdürülebilir kalkınma uygulamaları*" Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Gaziantep.

Oláh, J., Aburumman, N., Popp, J., Khan, M.A., Haddad, H., and Kitukutha, N. (2020). Impact of Industry 4.0 on environmental sustainability. *Sustainability*, 12(11).

Ongo Nkoa, B.E., and Song, J.S. (2022). Does institutional quality increase inequalities in Africa?. *Journal of the Knowledge Economy*, 13(3), 1896-1927.

Ozanne, L.K., Phipps, M., Weaver, T., Carrington, M., Luchs, M., Catlin, J., ... and Williams, J. (2016). Managing the tensions at the intersection of the triple bottom line: A paradox theory approach to sustainability management. *Journal of Public Policy & Marketing*, 35(2), 249-261.

Özmehmet, E. (2008). Dünyada ve Türkiye'de sürdürülebilir kalkınma yaklaşımları. *Journal of Yaşar University,* 3(12), 1853-1876.

Öztürk, S., ve Küsmez, T. (2019): Sağlık harcamalarının belirleyicileri: BRICS-T ülkelerinin analizi. *Çukurova Üniversitesi İİBF Dergisi*, 23(1), 31-47.

Pallemaerts, M. (2003). International law and sustainable development: Any progress in Johannesburg. *Rev. Eur. Comp. & Int'l Envtl. L.*, *12*(1).

Parasız, İ. (2005). *Kalkınma ekonomisi*. Ankara: Ezgi Kitabevi.

Park, S., and Liang, J. (2021). A comparative study of gender representation and social outcomes: The effect of political and bureaucratic representation. *Public Administration Review*, 81(2), 321-332.

Paterson-Jones, N. G. (2019). Tackling Europe's infrastructure needs: the European fund for strategic investments. *Journal of Mega Infrastructure & Sustainable Development*, 1(1), 54-78.

Pesaran, M.H. (2004). General diagnostic tests for cross-sectional dependence in panels. *Empirical Economics*, 1-38.

Pesaran, M.H. (2006). Estimation and inference in large heterogeneous panels with a multifactor error structure. *Econometrica,* 74(4), 967-1012.

Pesaran, M.H. (2007). A simple panel unit root test in the presence of cross-section dependence. *Journal of Applied Econometrics*, 22(2), 265-312.

Pesaran, M.H. (2015). Testing weak cross-sectional dependence in large panels. *Econometric Reviews*, 34/(6-10), 1089-1117.

Pesaran, M.H. and Yamagata, T. (2008). Testing slope homogeneity in large panels. *Journal of Econometrics*, 142(1), 50-93.

Pesaran, M.H., Ullah, A., and Yamagata, T. (2008). A bias-adjusted LM test of error cross-section independence. *The Econometrics Journal*, 11(1), 105-127.

Pomi, S.S., Sarkar, S.M., and Dhar, B.K. (2021). Human or physical capital, which influences sustainable economic growth most? A study on Bangladesh. *Canadian Journal of Business and Information Studies*, 3(5), 101-108.

Poyraz, M. (2019). BRICS: bir alternatif düzen arayışı mı?. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 10(24), 434-449.

Prebisch, R. (1959). Commercial policy in the underdeveloped countries. *The American Economic Review*, 49(2), 251-273.

Prebisch, R. (1962). The economic development of Latin America and its principal problems. *Economic Bulletin for Latin America*.

Prebisch, R. (1978). Socio-economic structure and crisis of peripheral capitalism. *Cepal Review*.

Quaiyyum, F., and Aiman Udoy, K. (2022). Relationship between democracy and gender inequality: *A cross country analysis. Relationship between democracy and gender inequality: A Cross Country Analysis (August 8, 2022).*

Raihan, A., and Tuspekova, A. (2022). Role of economic growth, renewable energy, and technological innovation to achieve environmental sustainability in Kazakhstan. *Current Research in Environmental Sustainability*, 4, 100165.

Rakitskaya, K. (2021). *"Water-energy-food nexus in India: a review of interlinkages and challenges for a sustainable development" Master Thesis,* Uppsala Universitet, Department of Earth Sciences, Sweden.

Ranis, G., and Fei, J.C. (1961). A theory of economic development. *The American Economic Review*, 533-565.

Rasool, H., Maqbool, S., and Tarique, M. (2021). The relationship between tourism and economic growth among BRICS countries: a panel cointegration analysis. *Future Business Journal*, 7(1), 1-11.

Ricardo.D. (1974). *The principles of political economy and taxation(1817)*. London.

Ridzuan, N.H.A.M., Marwan, N.F., Khalid, N., Ali, M.H., and Tseng, M.L. (2020). Effects of agriculture, renewable energy, and economic growth on carbon dioxide emissions: Evidence of the environmental Kuznets curve. *Resources, Conservation and Recycling*, 160.

Robinson, K.M. (1986). *Stepchildren of progress: The political economy of development in an Indonesian mining town*. State University of New York Press.

Rosenstein-Rodan, P. N. (1957). *Note on the Theory of the" Big Push", Economic Development Italy Project C/57-25, Center for International Studies Massachusetts Institute of Technology*. Center for International Studies, Massachusetts Institute of Technology.

Rosenstein-Rodan, P.N. (1943). Problems of industrialisation of eastern and south-eastern Europe. *The Economic Journal*, 53(210), 202-211.

Rosenstein-Rodan, P.N. (1944). The international development of economically backward areas. *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)*, 20(2), 157-165.

Rosenstein-Rodan, P.N. (1956). *Disgusted unemployment and under-employment in agriculture*. Cambridge, Mass.: Center for International Studies, Massachusetts Institute of Technology.

Rosenstein-Rodan, P.N. (1961a). International aid for underdeveloped countries. *The Review of Economics and Statistics*, 107-138.

Rosenstein-Rodan, P.N. (1961b). *Notes on the theory of the 'big push'. In Economic Development for Latin America (pp. 57-81).* London: Palgrave Macmillan.

Rostow, W.W. (1955). *Some general reflections on capital formation and economic growth. In Capital Formation and Economic Growth (pp. 635-667).* Princeton University Press.

Rostow, W.W. (1956). The take-off into self-sustained growth. *The Economic Journal*, 66(261), 25-48.

Rostow, W.W. (1959). The stages of economic growth. *The Economic History Review*, 12(1), 1-16.

Rostow, W.W. (1960). *The Five Stages of Growth--A Summary* (pp. 4-16).

Rostow, W.W., and Rostow, W.W. (1990). *The stages of economic growth: A non-communist manifesto*. Cambridge University Press.

Roxborough, I. (1988). Modernization theory revisited. A review article. *Comparative Studies in Society and History*, 30(4), 753-761.

Roxborough, I. (1999). The persistence of war as a sociological problem. *International Sociology*, 14(4), 491-500.

Roxborough, I. (2012). Building other Peoples' States: The Sociology of State-Building. *Comparative Sociology*, 11(2), 179-201.

Roy, A., and Pramanick, K. (2019). Analysing progress of sustainable development goal 6 in India: Past, present, and future. *Journal of Environmental Management*, 232, 1049-1065.

Ruckelshaus, W.D. (1989). Toward a sustainable world. *Scientific American*, 261(3), 166-175.

Rudolph, A., and Figge, L. (2017). Determinants of ecological footprints: what is the role of globalization?. *Ecological Indicators*, 81, 348-361.

Sachs, J.D. (2019). *Sürdürülebilir kalkınma çağı. (Çev. Gönülşen B.).* İstanbul: Yeditepe Üniversitesi Yayınevi.

Sadioğlu, U., and Ağiralan, E. (2020). iklim değişikliği çerçevesinde 25. taraflar konferansı (COP25). *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(Ek Sayı-1), 361-385.

Saint Akadiri, S., Alola, A.A., Olasehinde-Williams, G., and Etokakpan, M.U. (2020). The role of electricity consumption, globalization and economic growth in carbon dioxide emissions and its implications for environmental sustainability targets. *Science of The Total Environment*, 708, 134653.

Santos, T.D. (1970). The structure of dependence. *The American Economic Review*, 60(2), 231-236.

Sarıkaya, M., and Kara, Z.F. (2007). Sürdürülebilir kalkınmada işletmenin rolü: Kurumsal vatandaşlık. *Yönetim ve Ekonomi,* 14(2).

Sarkodie, S.A., Strezov, V., Weldekidan, H., Asamoah, E.F., Owusu, P.A., and Doyi, I.N.Y. (2019). Environmental sustainability assessment using dynamic autoregressive-distributed lag simulations—nexus between greenhouse gas emissions, biomass energy, food and economic growth. *Science of the Total Environment*, 668, 318-332.

Saunders, F., Gilek, M., Ikauniece, A., Tafon, R. V., Gee, K., and Zaucha, J. (2020). Theorizing social sustainability and justice in marine spatial planning: Democracy, diversity, and equity. *Sustainability*, 12(6).

Savaş, V. (1986). *Kalkınma ekonomisi.* İstanbul: Beta Yayınevi.

Sen, A. (1983). Poor, relatively speaking. *Oxford Economic Papers*, 35(2), 153-169.

Sen, A. (1988a). Freedom of choice: concept and content. *European Economic Review, 32/*(2-3), 269-294.

Sen, A. (1988b). The concept of development. *Handbook of Development Economics*, 1, 9-26.

Sen, A. (1988c). *The standard of living*. Cambridge University Press.

Sen, A. (1993). Capability and well-being73. *The Quality of Life*, 30, 1-445.

Sen, A. (1997). *Choice, welfare and measurement*. Harvard University Press.

Sen, A. (1999). Democracy as a universal value. Journal of Democracy, . 10(3), 3-17.

Sen, A. (2000). *Development as freedom.* UK: Oxford University Press.

Sen, A. (2014). Development as freedom (1999). *The globalization and development reader: Perspectives on development and global change*, Oxford University Press.

Sen, A. (2021). Was complementary to the classical economic views of development. Adam Smith's. *In the Images of Development: City Design in the Global South*. UK: The MIT Press

Sen, A., Sen, M.A., Foster, J.E., Amartya, S., and Foster, J.E. (1997). *On economic inequality*. UK: Oxford University Press.

Seyidoğlu, H. (2015). Uluslararası İktisat teori politika ve uygulama. İstanbul: Der Yayınevi.

Sezer, S. (2018). Dış ticaret açığının giderilmesinde Ortodoks ve heterodoks iktisat politikalarının etkinliği: BRICS ülkeleri ve Türkiye karşılaştırması. *Electronic Turkish Studies*, 13(30), 387-420.

Shan, S., Genç, S.Y., Kamran, H.W., and Dinca, G. (2021). Role of green technology innovation and renewable energy in carbon neutrality: A sustainable investigation from Turkey. *Journal of Environmental Management*, 294.

Shou, Y., Shao, J., Lai, K.H., Kang, M., and Park, Y. (2019). The impact of sustainability and operations orientations on sustainable supply management and the triple bottom line. *Journal of Cleaner Production*, 240.

Siddiqui, S. (1997). "*Infrastructure, sustainable development & society*" Master Thesis, Depanment of Civil Engineering and Applied Mechanics MeGill University Montréal, Canada

Sidiropoulos, E., Prinsloo, C., Mpungose, L., and Grobbelaar, N. (2018). BRICS, Africa and global economic governance: Achievements and the future. *GEGAFRİCA Global Economic Governance.*

Singer, H.W. (1937). A note on spatial price discrimination. *The Review of Economic Studies*, 5(1), 75-77.

Singer, H.W. (1950). The distribution of gains between borrowing and investing countries. *American Economic Review*, 40(2), 473-485.

Singer, H.W. (1975). The distribution of gains from trade and investment-revisited. *The Journal of Development Studies*, 11(4), 376-382.

Singer, H.W. (1978). *Strategy of International Development: Essays in the Economics of Backwardness*. Springer.

Singer, H.W. (1984). "Terms of trade controversy and the evolution of soft financing: Early years in the UN: 1947-51" in M. Meier, and D. Seers, (Eds.), Pioneers in Development (New York and Oxford: Oxford University Press).

Smith, A. (1976). An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations: Volume One. London: printed for W. Strahan; and T. Cadell, 1776.

Smith, S. (1980). The ideas of Samir Amin: Theory or tautology?. *The Journal of Development Studies*, 17(1), 5-20.

Söderbaum, P. (2019). Toward sustainable development: from neoclassical monopoly to democracy-oriented economics. *Real-World Economics Review*, 181.

Suki, N.M., Sharif, A., Afshan, S., and Suki, N.M. (2020). Revisiting the environmental Kuznets curve in Malaysia: the role of globalization in sustainable environment. *Journal of Cleaner Production*, 264.

Swamy, P. (1970). Efficient inference in a random coefficient regression model. *Econometrica* 38(31), 1-323.

Şahinöz, A. (2019): Sürdürülemeyen sürdürülebilir kalkınma. *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 8(15), 77-101.

Şimşek, O. (2019). Küreselleşmenin Dönüşümü ve Çin'in Rolü. *Sosyoekonomi*, 27(40), 185-196.

T.C. Kalkınma Bakanlığı (2013). Onuncu kalkınma planı (2014-2018). Ankara.

T.C. Kalkınma Bakanlığı (2018). Onbirinci kalkınma planı 2019-2023. Ankara.

Talberth, J., Cobb, C.,and Slattery, N. (2007). The genuine progress indicator: A tool for sustainable development. *Redefining Progress*, 26,1-31.

Tedeschi, P., and Tilly, P. (2018). Notes on the Economic and Social Impact of the migration flows in Belgium from the Post-World War II to the new millennium: some case studies. ın *labour migration in Europe volume I* (pp. 71-108). Palgrave Pivot, Cham.

Tekbaş, M. (2019). Türkiye'de doğrudan yabancı yatırımlar ve kirlilik sığınağı hipotezi. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(3).

Tezel, Y.S. (2003). *İktisadi büyüme*. Ankara: İmaj Yayınevi.

Tiba, S., and Belaid, F. (2021). Modeling the nexus between sustainable development and renewable energy: The African perspectives. *Journal of Economic Surveys*, 35(1), 307-329.

Tobin, J. (1965). Money and economic growth. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 671-684.

Todaro, M. (1980). Internal migration in developing countries: a survey. In *Population and economic change in developing countries* (pp. 361-402). University of Chicago Press.

Todaro, M. P., and Maruszko, L. (1987). Illegal migration and US immigration reform: A conceptual framework. *Population and Development Review*, 101-114.

Todaro, M.P., and Smith S.C. (2010). Economic Development. Pearson Education.

Tomislav, K. (2018). The concept of sustainable development: From its beginning to the contemporary issues. *Zagreb International Review of Economics & Business*, 21(1), 67-94.

Tuncer, T., Sezgin, A., and Dulupçu, M. Sürdürülebilir kalkınma: sanayi, yenilikçilik ve altyapı hedefinde Türkiye'deki gelişmeler. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(1), 27-46.

Tunçarslan, N. (2018). BRICS ülkelerinin iklim ve çevre politikaları: karşılaştırmalı bir analiz. *Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(2), 36-50.

Uca, S.,ve Yüncü, H.R. (2020). Akdeniz turizm destinasyonlarının çevresel performans endeksine göre ekolojik performansları: Çok boyutlu ölçekleme analizi ile bir değerlendirme. *Journal of Gastronomy Hospitality and Travel*, 3(2), 299-310.

Uçak, S., and Usupbeyli, A. (2013). Sürdürülebilir kalkınmada karbondioksit emisyonları büyüme ilişkisi: BRICS ülkeleri ve Türkiye. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 5(2), 492-504.

Umar, M., Ji, X., Kirikkaleli, D., Shahbaz, M., and Zhou, X. (2020). Environmental cost of natural resources utilization and economic growth: can China shift some burden through globalization for sustainable development?. *Sustainable Development*, 28(6), 1678-1688.

UNDP (2022). Human Development Report 2021-22. USA.

Ünsal, E.M. (2007). *İktisadi büyüme*. Ankara: İmaj Yayınevi.

Valenzuela, J.S., and Valenzuela, A. (1978). Modernization and dependency: Alternative perspectives in the study of Latin American underdevelopment. *Comparative Politics*, 10(4), 535-557.

V-DEM (2022). *The V-Dem Data sets*. https://www.v-dem.net/ (Erişim Tarihi: 28.9.2022).

Vivien, F.D. (2008). Sustainable development: An overview of economic proposals. *SAPIENS*, 1(2).

Vommaro, F., Menezes, J.A., and De Lima Barata, M.M. (2020). Contributions of municipal vulnerability map of the population of the state of Maranhão (Brazil) to the sustainable development goals. *Science of The Total Environment*, 706.

Wackernagel, M., & Rees, W. (1998). *Our ecological footprint: reducing human impact on the earth* (Vol. 9). New society publishers.

Wang, G., Sadiq, M., Bashir, T., Jain, V., Ali, S.A., and Shabbir, M.S. (2022). The dynamic association between different strategies of renewable energy sources and sustainable economic growth under SDGs. *Energy Strategy Reviews*, 42.

Westerlund, J. (2007) Testing for error correction in panel data. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 69(6), 709-748.

Weststrate, J., Dijkstra, G., Eshuis, J., Gianoli, A., and Rusca, M. (2019). The sustainable development goal on water and sanitation: learning from the millennium development goals. *Social Indicators Research*, 143, 795-810.

Wommara, F., Menezes, J.A.,and Barata, M.M.L. (2020). Contribution of municial vulnerability map of the population state of Maranhao (Brazil) to the sustainable development goals. *Science of Total Environment*, 706, 1-15.

Woodhouse, A. (2006). Social capital and economic development in regional Australia: A case study. *Journal of Rural Studies*, 22(1), 83-94.

World Bank (2022). *World Development Indicators.* https://databank.worldbank.org/ (Erişim Tarihi: 22.9.2022).

Xiaoman, W., Majeed, A., Vasbieva, D.G., Yameogo, C. E.W., and Hussain, N. (2021). Natural resources abundance, economic globalization, and carbon emissions: Advancing sustainable development agenda. *Sustainable Development*, 29(5), 1037-1048.

Xu, Z., Chau, S.N., Chen, X., Zhang, J., Li, Y., Dietz, T., ... and Liu, J. (2020). Assessing progress towards sustainable development over space and time. *Nature*, 577(7788), 74-78.

Yalçın, A., Özdemir, H.Ö., and Yalçın, S. (2021). Doing Business Kapsamında Güney Afrika'nın Performans Analizi (2016-2020). *Ahi Evran Akademi*, 2(1), 40-52.

Yapıcı, F., and Tüğen, K. (2019). Sürdürülebilir kalkınma politikası çerçevesinde Türkiye'de çevreci vergiler. *İzmir YMMO Dergisi,* 1(1), 25-37.

Yavilioğlu, C. (2002). Geri kalmışlık olgusu ve ekonomistik kalkınma teorileri (eleştirel bir yaklaşım). *CÜ İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 3(2), 49-70.

Yıkmaz, R.F. (2011). "*Sürdürülebilir kalkınmanın ölçülmesi ve Türkiye için yöntem geliştirmesi"* Planlama Uzmanlığı Tezi, Sosyal Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü. Ankara.

Yikun, Z., Gul, A., Saleem, S., Shabbir, M.S., Bilal, K., and Abbasi, H.M. (2021). The relationship between renewable energy sources and sustainable economic growth: evidence from SAARC countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 28(25), 33390-33399.

Yumashev, A., Ślusarczyk, B., Kondrashev, S., and Mikhaylov, A. (2020). Global indicators of sustainable development: Evaluation of the influence of the human development index on consumption and quality of energy. *Energies*, 13(11).

Zacher, C., Born, M., Wurster, S., and Michel, A. (2021). What Explains Change-Supporting Behavior within Local Agenda 21 Civil Society Groups to Promote Sustainable Development?. *Sustainability*, 13(22).

Zahoor, Z., Khan, I., and Hou, F. (2022). Clean energy investment and financial development as determinants of environment and sustainable economic growth: evidence from China. *Environmental Science and Pollution Research*, 29(11), 16006-16016.

Zaman, K., Abdullah, A.B., Khan, A., Nasir, M., Hamzah, T.,and Hussain, S. (2016). Dynamic linkages among energy consumption, environment, health and wealth in BRICS countries: green growth key to sustainable development. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 56, 1263-1270.

Zhang, P., Yuan, H., and Tian, X. (2019). Sustainable development in China: Trends, patterns, and determinants of the "Five Modernizations" in Chinese cities. *Journal of Cleaner Production*, 214, 685-695.